

MAGYAR TUDOMÁNY

- Fenntartható boldogság?
Szubjektív jóllét ökológiai határok között
- II. Rákóczi Ferenc *Egy bűnös vallomása* című művének
újrértékeléséhez
- Szabad György és a magyar történetírás
függetlenségi paradigmája

MAGYAR TUDOMÁNY

HUNGARIAN SCIENCE

A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata

A folyóirat a magyar tudomány minden területéről közöl tanulmányokat, egyes témákat kiemelten kezelve. A folyóirat célja összképet adni a tudományos élet eredményeiről, eseményeiről, a kutatás fő irányairól és a közérdeklődésre számot tartó témákról közérthető formában. Alapítási éve 1840.

Szerkesztőség

Magyar Tudomány
Magyar Tudományos Akadémia
Telefon/fax: (06 1) 459 1471
1051 Budapest, Nádor utca 7.
E-mail: matud@akademiai.hu

Megrendeléseiket az alábbi elérhetőségeinken várjuk:
Akadémiai Kiadó, 1519 Budapest, Pf. 245
Telefon: (06 1) 464 8240
E-mail: journals@akademiai.com
Előfizetési díj egy évre: 11 040 Ft

Hirdetések felvétele: hirdetes@akademiai.hu
© Akadémiai Kiadó, Budapest, 2020
Printed in EU
MaTud 181 (2020) 4

MAGYAR TUDOMÁNY

HUNGARIAN SCIENCE

A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata

Főszerkesztő

FALUS ANDRÁS

Szerkesztőbizottság

BAZSA GYÖRGY, BÁLINT CSANÁD, BOZÓ LÁSZLÓ, CSABA LÁSZLÓ
CSERMELY PÉTER, HAMZA GÁBOR, HARGITTAI ISTVÁN, HUNYADY GYÖRGY
KENESEI ISTVÁN, LUDASSY MÁRIA, NÉMETH TAMÁS, PATKÓS ANDRÁS
ROMSICS IGNÁC, RÓNYAI LAJOS, SPÄT ANDRÁS, VÁMOS TIBOR

Szaklektorok

MOLNÁR CSABA, PERECZ LÁSZLÓ, SZABADOS LÁSZLÓ

Rovatvezetők

GIMES JÚLIA (Kitekintés), SIPOS JÚLIA (Könyvszemle)

Olvasószerkesztő

MAJOROS KLÁRA

AKADÉMIAI KIADÓ

Megjelenik
a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

HU ISSN 0025 0325

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója
Felelős szerkesztő: Pomázi Gyöngyi
Termékmenedzser: Egri Róbert
Fedélterv: xfer grafikai műhely sorozattervének felhasználásával Berkes Tamás készítette
Tipográfia, tördelés: Berkes Tamás
Megjelent 12,87 (A/5) ív terjedelemben

Tartalom

Tematikus összeállítás: Szabad György, a történész

VENDÉGSZERKESZTŐK: Dénes Iván Zoltán, Hörcher Ferenc

Dénes Iván Zoltán, Hörcher Ferenc

BEVEZETÉS 433

Miru György

**SZABAD GYÖRGY ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS FÜGGETLENSÉGI
PARADIGMÁJA** 437

Hermann Róbert

**SZEMÉLYES VAGY TUDOMÁNYOS?
KOSÁRY DOMOKOS ÉS SZABAD GYÖRGY VITÁJÁNAK ELŐZMÉNYEI** 446

Dénes Iván Zoltán

EGY SZOKATLAN VITA 456

Velkey Ferenc

SZABAD GYÖRGY AUTOBIOGRÁFIÁI 468

Csorba László

**SZEREPLŐ ÉS VISSZATEKINTŐ – EGY SZÖVEGTÍPUSRÓL
JEGYZETKÉSZÍTÉS KÖZBEN** 481

Tanulmányok

Halmos Tamás, Suba Ilona

AZ INZULIN 100 ÉVE – A KEZDETEKTŐL NAPJAINKIG 488

Polónyi István, Kozma Tamás

A MAGYAR FELSŐOKTATÁS FEJLŐDÉSE A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN 502

Csutora Mária

**FENNTARTHATÓ BOLDOGSÁG? SZUBJEKTÍV JÓLLÉT ÖKOLÓGIAI
HATÁROK KÖZÖTT** 513

N. Szabó József

A „FORDULAT” ÉS A MŰSZAKI ÉRTELMISSÉG (1946–1948) 526

Tüskés Gábor

II. RÁKÓCZI FERENC EGY BŰNÖS VALLOMÁSA CÍMŰ MŰVÉNEK ÚJRAÉRTÉKELÉSÉHEZ 539

Pálfy Péter Pál

ERDŐS PÁL ÁLLAMBIZTONSÁGI DOSSZIÉJA 548

Vélemény, vita

Makara B. Gábor

PROBLÉMÁK AZ MTA SZAVAZÁSI ELJÁRÁSAIBAN 552

Trencsényi László, Nagy Ádám, Flach Richárd

A NEVELÉSTUDOMÁNY CSAK A TANÓRA TUDOMÁNYA? 556

Könyvszemle

SIPOS JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

A TITOK SZEMIOTIKÁJA – Büky László 562

EÖTVÖS LORÁND-EMLEKÉV 2019 – Súlyom Jenő 565

Kitekintés

GIMES JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

568

Az MTA vezetőjelöltjeinek elképzelései

Kizárólag a folyóirat online változatában: www.magyartudomany.hu; 2020/4

Tematikus összeállítás

SZABAD GYÖRGY, A TÖRTÉNÉSZ

GYÖRGY SZABAD, THE HISTORIAN

VENDÉGSZERKESZTŐK: DÉNES IVÁN ZOLTÁN, HÖRCHER FERENC

BEVEZETÉS

INTRODUCTION

Dénes Iván Zoltán¹, Hörcher Ferenc²

¹MAE, DSc, az Academia Europaea választott tagja, a történelemtudományok doktora, nyugalmazott egyetemi tanár, kutatócsoport-vezető, Marczali Henrik Kutatócsoport, OR-ZSE
denes.ivan.zoltan@gmail.com

²az MTA doktora, egyetemi tanár, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet
horcher.ferenc@btk.mta.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Egy huszonegy éves fiatalember 1945-ben a soa személyes és családi traumái után nevet változtatott. Schwartz Györgyről Szabad Györgyre. Neve programnév volt, amit történészként és tanárként mind magára, mind olvasóira, hallgatóira és tanítványaira alkalmazott és képviselt. Ahogy képviselte, az a három traumatizált szerep (az áldozat, az elkövető és a megmentő) szerepei közül a megmentőé volt. Négy évtizedes tudós tanári tevékenysége ennek jegyében iskolateremtő volt, mindenféle zsarnokság, diktatúra, személyes uralom, autokrácia, hatalomösszpontosítás, kiváltságrendszer ellenében a személyes teljesítmény, a hatalommegosztás, a liberális demokrata politikai rendszer, az egyidejű európai és magyar patriotizmus és a magyar–zsidó elődök nyílt vállalása jegyében. A tematikus összeállítás tanulmányai tudományos munkásságát, vitáit, azok kontextusát és egy interjúkötetben olvasható önképét és önéletrajzát rekonstruálják, elemzik és értelmezik.

ABSTRACT

A twenty one years old man has changed his name from György Schwartz to György Szabad and had chosen the role of the saviour among the traumatized roles of the victim, perpetrator and saviour after the personal and family traumas of the Soa in 1945. As an outstanding historian and professor between 1953 to 1990 he had represented this programme-name and chosen

role for himself and for his readers and students against the different kinds of tyranny, dictatorship, personal power, autocracy, concentration of power old and new, and the different forms of privilege-system on the basis of scholarly achievement, positive evaluative and behavioral patterns, separation of powers of the liberal democratic political system, European and Hungarian patriotism, Hungarian-Jewish background. The essays of our special topic are dealing with his scholarly achievement and polemics and his self-image of his brief autobiography of a volume of interview.

Kulcsszavak: tudományos életmű és kontextusa, önkép, historiográfia, eszmetörténet, kontextualizált beszédaktus/közbeszédelemzés és -értelmezés, dráma-háromszög

Keywords: *oeuvre* in context, self-image, historiography, history of ideas, contextualized speech-act analysis and interpretation, drama triangle

Szabad György (Arad, 1924 – Budapest, 2015) történész, egyetemi tanár, iskola-teremtő tudós, a Magyar Demokrata Fórum (MDF) politikusa, államférfi, az Országgyűlés elnöke, az 1990-től létrejött magyar jogállam egyik alapító atyja volt.

Számos tanulmányt, két nagymonográfiát (1957, 1967), egy kismonográfiát (1985), egy a forrásbemutatás és a feldolgozás határán elhelyezhető könyvet (1977) írt, s a kétkötetes *Magyarország története* 1849 és 1890 közötti részének (1964), az egyetemi tankönyv (1972) és a „tíz kötetes” szintézis (6. kötet, 1979) neoabszolutizmus kori részének szerzője volt.

Egyetemi előadásait az 1790 és 1890 közötti magyar történelemről, speciális kollégiumait, szemináriumait és levéltári demonstrációit tematikus kérdésekről és esetfeldolgozásokból tartotta, miként szakdolgozati és egyetemi doktori téma-javaslatait, szakdolgozat-vezetéseit és konzultációit is. Igényes előadásai nagy népszerűségnek örvendtek, és hallgatói számára szakmai, értékrendbeli, előadói és viselkedési mintát jelentettek. Szemináriumai a történeti kutatómunka feltételeinek, készségeinek és technikájának elsajátítására irányultak az egyéni feladatmegoldás, annak közös megvitatása, a csoportdinamika és a személyre szabott figyelem együttes hatása segítségével. Szemináriumain a részvételt előzetes írásbeli jelentkezéshez kötötte, és a létszámot maximálta. Mégis olyan túljelentkezés volt, hogy előfordult, hallgatói kérésére más időpontot nem találva szombat reggelre hirdette meg óráját. Egyetemi és Eötvös Collegium-i órái, szakkollégiumai a továbbképzés formái voltak, ahol tapasztaltabb kutatóként szakmai ismereteket és tapasztalatokat osztott meg fiatalabb kollégáival. Az Országos Levéltárban és a Pest Megyei Levéltárban tartott levéltári demonstrációi pedig sokak számára az első találkozást jelentették a kézirat forrásanyaggal. Olyan személyes élményt, amelynek motiváló ereje meghatározó volt. Akiket érdeklődőknek és tehetségeseknek látott, azoknak szakdolgozati témákat javasolt, és mindenki számára nyitva álló heti konzultációin segített abban, hogy témájukat önállóan fel tudják

dolgozni. A szakdolgozatokról és a doktori értekezésekről igényes (alapos, lelkiismeretes, tárgyilagos és kritikus), a forrás és az irodalom felhasználásától a téma feldolgozásának tartalmi, szerkezeti és stiláris értékeléséig terjedő írásbeli véleményt készített, amelyből egy példányt leadott a dékáni hivatalnak, egyet pedig átadott az értekezés szerzőjének. Tanítványaival államvizsgájuk után kezdeményezte, hogy tegezzék egymást. A mintaadó mester-tanítvány viszony nyomán a tanítványok között is kollegiális és baráti kapcsolatok szövődtek, illetve a már kialakult kollegiális és baráti kapcsolatok megerősödtek.

Szabad György nem volt tanszékvezető, semmiféle tudománypolitikai pozíciója nem volt, nem rendelkezett pénzek és státuszok felett. Amit nyújtott, az a tudás, a figyelem, a szellemi és az erkölcsi példa volt. Erre épült a Szabad-iskola.

Szabad György neve feltehetően 1973. szeptember 13-án, Király István akadémiai előadásának vácrátóti vitáján elhangzott – az „illúziók váltógazdaságával” szembenállás jegyében megfogalmazott – felszólalásával (Szabad, 1974a) és 1974 júniusában, a *Tiszatáj* folyóirat *Fiatal történészek írásai* számához írt *A történész felelősségéről* című esszéjével (Szabad, 1974b) lett a szűk szakmán és a tanítványok körén túl ismert. 1984-ben, hatvanadik születésnapján az iskolateremtő egyéniséget tanítványai egy csoportja kötetten köszöntötte (Dénes et al., 1984). 1994-ben, hetvenedik születésnapján tanítványai és kollégái közül számosan egy újabb kötetten tisztelegtek a történész és a tanár előtt (Orosz et al., 1994). Az előtt, aki 1990 és 1994 között az első szabadon választott országgyűlés elnöke volt. 2015-ben, halála után fél évvel politikusok, hivatalnokok és történész-tanítványok az Országgyűlés elnökének és a tanárnak állítottak emléket (Gerő, 2016). Visszaemlékezéseit kötetben közreadott interjúsorozat foglalja magában (Szabad, 2017). Irathagyatéka és levelezése rendezésre és kéziratári leadásra vár, hogy kutatható legyen, és közkinccsé váljon. 2018-ban *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága* címmel tanulmánykötet jelent meg műveiről és szakmai vitáiról (Dénes, 2018).

2018. május 17-én a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya Dénes Iván Zoltán és Hörcher Ferenc kezdeményezésére és szervezésében emlékülést rendezett közgyűlése keretében művei, vitái és visszaemlékezései megvitatására. Az ott elhangzottak közül adunk közre alább néhányat, hangsúlyosan Szabad György életművének tudományos-történeti oldalára koncentrálnak. Olyan történetírói és tanári életmű volt ez, amely mindenfajta (hagyományos és modern) kiváltságrendszer, hatalomkoncentráció, autokrácia, önkényuralom és zsarnokság ellenfeleként irányította rá a figyelmet sajátosságaikra és tanulságaikra. Azért, hogy egyszer s mindenkorra kizárhatók legyenek. Azok erőfeszítései eredményeként, akik szabad emberek akarnak lenni szabad közösségben. Választott neve is erről tanúskodik: Szabad. A szerkesztők reménye az, hogy a kollégák kedvet kapnak arra, hogy a közelmúlt történetírói életművei közül másokét is hasonló – mű- és diskurzusközpontú – tárgyilagos, empatikus és kritikus feldolgozáshoz segítsék.

IRODALOM

- Dénes I. Z. (szerk.) (2018): *Kitörés a kánonból: Szabad György történetírói munkássága*. Budapest: Ráció Kiadó
- Dénes I. Z. (2020): Párhuzamos életpályák. Marczali Henrik és Szabad György. In: Dénes I. Z. (szerk.): *Magyar-zsidó identitásminták (2)*. Budapest: Ráció Kiadó (megjelenés alatt)
- Dénes I. Z. – Gergely A. – Pajkossy G. (szerk.) (1984): *A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE
- Gerő A. (szerk.) (2016): *A polgári átalakulásért. Emlékkötet Szabad György tiszteletére*. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány, Tanítványok megemlékezései: 85–353.
- Karpman, S. B. (1968): Fairy Tales and Script Drama Analysis. *Transactional Analysis Bulletin*, 26/7, 39–43. <https://www.karpmandramatriangle.com/pdf/DramaTriangle.pdf>
- Karpman, S. B. (1972): Eric Berne Memorial Scientific Award Lecture. <https://www.karpmandramatriangle.com/pdf/AwardSpeech.pdf>
- Orosz I. – Pölöskei F. – Dobszay T. (szerk.) (1994): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára*. Budapest: Korona Kiadó
- Szabad Gy. (1974a): Felszólalás a Király István Hazafiság és internacionalizmus c. írásáról 1973. szeptember 26-án, Vácrátóton rendezett vitán. Kivonat. *Magyar Tudomány*, 1, 32–35., 52–53. http://real-j.mtak.hu/128/1/MATUD_1974.pdf; *Látóhatár*, 4, 108–112, 144; *Századok*, 1, 230–232, 258.
- Szabad Gy. (1974b): A történész felelősségéről. *Tiszatáj*, 28, 6, 3–7.
- Szabad Gy. (2017): *Aradtól az Országgyűlésig. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel 1991–1992*. (Szakmai szempontból ellenőrizte és a jegyzeteket készítette Csorba L.) (Tények és tanúk) Budapest: Magvető Kiadó

SZABAD GYÖRGY ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS FÜGGETLENSÉGI PARADIGMÁJA

GYÖRGY SZABAD AND THE PARADIGM OF INDEPENDENCE IN HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY

Miru György

CSc, habilitált egyetemi docens, Debreceni Egyetem Modernkori Magyar Történeti Tanszék
miru.gyorgy@arts.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Szabad György értékvilágában és történetiszemléletében meghatározó szerep jutott az önrendelkezés és a szabadság kategóriáinak. Függetlenségi orientációjú történetírása azonban a historiográfia törvényszerűségeinek megfelelően nem volt változatlan. Kezdetben a dogmatikus marxizmus forradalmiságot és demokráciát kisajátító, a függetlenség értelmezését is ahhoz idomító szemléletével kellett megküzdenie. Eközben kialakította saját koncepcióját a 19. századi magyar történelem folyamatáról és fordulópontjairól. Hangsúlyozta a nemzeti polgárosodás, a jogkiterjesztés és az autonómiák összefüggését, a politika társadalomszervező szerepét, szociális érzékenységét, és felhívta a figyelmet a kiegyezéshez vezető döntésekben rejlő választási lehetőségekre. Bár a történelmi változások megítélésében továbbra is támaszkodott Kossuth politikai értékrendjére, függetlenségértelmezése összetettebb lett, s mindinkább hangsúlyozta a sikeres nemzetépítés szempontjából az alkotmányosság és a demokratizálódás fontosságát.

ABSTRACT

György Szabad's ideology and attitude to history reserved a dominant place for the categories of self-determination and freedom. In line with the necessities of historiography, however, his independence-oriented accounts of history did not remain unchanged. Initially, he was to struggle with the approach suggested by dogmatic Marxism, which tended to monopolize revolutionarism and democracy, to which it also adapted the interpretation of independence. In the meantime, he formulated his own concept of the processes and milestones of Hungarian history in the 19th century. He emphasized the correlations of national embourgeoisement, the extension of rights and autonomies, the role of politics in the organization of society, social sensitivity, and called the attention to the alternatives that could be considered in the decisions that led the way to the Austro-Hungarian Compromise of 1867. While in the judgment of historic changes he apparently relied on Kossuth's political values, his interpretation of independence became more complex by increasingly stressing the importance of constitutionalism and democratic development from the perspective of successful nation-building.

Kulcsszavak: függetlenség, polgárosodás, alkotmányosság, demokrácia, 1848–1849, Kossuth Lajos, 1867-es kiegyezés

Keywords: independence, embourgeoisement, constitutionalism, democracy, 1848–1849, Lajos Kossuth, Settlement of 1867

BEVEZETÉS

Szabad György a vele készült életútinterjúban tudományos vitapartnereit a szekfüi koncepció képviselőinek nevezte. Utólag úgy látta, hogy bírálói nacionalista, kossuthiánus történészként akarták őt megbélyegezni, mert a hatvanas évek konszolidációs politikájának jobban megfelelt a kiegyezés és a deáki mű értékelése, mint az általa képviselt függetlenségi nézőpont. A dualista korszak közjogi ellentétei, 1848 és 1867 fogalmi centrumához kapcsolódó politikai vitái a következő korok történészdiskurzusaiban is tovább éltek, különösen Szekfü Gyulának az újkori magyar történelemfejlődésről kidolgozott értelmezése volt nagy hatással kortársaira, amely tagadhatatlanul még a marxizmus időszakában is hatott (Dénes, 2015; Gyáni, 2017).

KÜZDELEM A MARXIZMUS DOGMÁIVAL

A polgári történetírással radikálisan szakító marxista–leninista történettudomány sem utasította el teljesen a függetlenségi hagyományokat. Révai József, a korszak fő ideológusa nem követte Szabó Ervin konstrukcióját, aki épp osztálykorlátai miatt volt kritikus az 1848–49-es változásokkal. Révai a függetlenségi harcokat, amelyekben mindig a néptömegeknek tulajdonított kiemelkedő szerepet, beillesztette abba az osztályalapon zajló történeti folyamatba, amely elvezetett a kommunista hatalomátvételhez. Persze az 1848–49-es események főszereplői nála is a radikális forradalmárok maradtak, de helyet kapott közöttük a néppel szövetkező, a nemzeti egységet és függetlenséget képviselő Kossuth is. Révai felfogását az 1956-os forradalom után a vezető ideológusi szerepre törekvő Molnár Erik vette revízió alá, aki szerint épp a nacionalista és a függetlenségi gondolatok vezettek a súlyos konfliktushoz. Szerinte a szabadságharcos örökség a nemzeti egység hangsúlyozásával elfedte az osztályharcokat, ezért a függetlenségi hagyományokat rendi kiváltságórzésnek minősítette, a nemzettudatot pedig olyan hamis tudatnak, amellyel az uralkodó osztályok tévesztik meg a dolgozó osztályokat. 1848-at is a függetlenségi harcok egyikének tekintette, s demokratikus jellegét is elvittatta. A nemzetivel szemben a nagyobb

birodalmi egység fejlődési előnyét emelte ki, amivel közvetve rehabilitálta a Habsburg Birodalom pozitív és a függetlenségi mozgalmak negatív értékelését (Dénes, 2004).

Amikor Szabad György első politikatörténeti írásait közölte, épp zajlott ez az átértékelési folyamat. De vitába azzal a Lukács Lajossal keveredett, aki társszerzője volt egy révaiánus szemléletű évfordulós Kossuth-életrajznak. Szabad a Kossuth-emigráció politikájáról a *Századok* hasábjain (1959, 1961, 1963) folytatott polémiában az 1859. évi francia–olasz–osztrák háború és az olasz egységmozgalom diplomáciai hátterét feldolgozó kutatásait hasznosította (Szabad, 1960). Lukács azzal vádolta az emigrációt, hogy azért keresett külső segítséget egy Ausztria-ellenes háborúhoz, mert nem akarta biztosítani a „nemzetiségek” és a „néptömegek” radikális szociális követeléseit, s épp ezért kapcsolatait sem a haladó, forradalmi-demokratikus vagy akár szocialista irányzatokkal erősítette. Szabad ezzel szemben azt kívánta bizonyítani, hogy az emigráció vezetői feltételekhez kötötték egy magyarországi felszabadító háború megindítását, s a siker érdekében nemcsak szövetségeseket kerestek, hanem igyekeztek megújítani érdekegyesítő politikájukat, s kiterjeszteni azt a hazai nemzetiségekre. Kossuth pedig küzdött mind a magyar politikai vezető réteg többségének „megalkuvási készsége”, mind pedig a „forradalomcsináló” törekvésekkel szemben.

A Kossuth-emigráció bírálatának nagy hagyománya volt a hazai közgondolkodásban, amely most marxista szempontokkal is kiegészült. Persze a kérdésben a kiegyezés értékelése is benne rejtett, hiszen az emigráció tehetetlenségének, esélytelenségének bemutatása a kompromisszum indokoltságát támasztotta alá. Az Akadémia Történettudományi Bizottságának vitája (1960. december 19., A Történettudományi Bizottság vitája, 1962) közvetlenül a kiegyezésről és a dualizmus egyes problémáiról szólt. Vitaindító előadásában Hanák Péter a kiegyezést reális kompromisszumnak minősítette, s elkerülhetetlenségét kívánta igazolni. Szabad elhatárolódott ugyan a „kuruckodó” bírálóktól, de határozottan visszautasította a szükségszerűség tételét. A kiegyezés szerinte céltudatos „politikai erők produktuma” volt, amelyet azok nagy küzdelem árán valósítottak meg, s számos kül- és belpolitikai tényezővel érzékeltette, hogy volt választási lehetőség a történeti alternatívák között. A közjogi rendezést azért is bírálta, mert elodázta a Monarchia felbomlását, az önkorrekcióra képtelen rendszer pedig a nagyhatalmaknak, a konzervatív erőknek és a nacionalista szennvedélyeknek szolgáltatta ki a régiót, s meggátolta a demokratizálódás és nemzeti önrendelkezés egymást erősítő folyamatainak kibontakozását. Szabad a kiegyezésről alkotott véleményében akkor is és később is erősen támaszkodott Kossuth kritikájára. Hanák egyik felvetése kapcsán pedig arra is utalt, hogy a kossuthi emigráció programjában voltak olyan fontos elemek, mint a megegyezés a szomszéd népekkel és a nemzetiségekkel, az agrárkérdés korrekciója, a politikai jogok kiterjesztése és egy demokratikusabb politikai berendezkedés

igénye, amelyek eltérést mutattak a dualista időszak majdani politikájától (Gergely, 2018).

Szabad ezekben a vitákban többször utalt készülő nagymonográfiájára, amely 1967-ben jelent meg *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)* címmel. Könyvében azt kívánta bebizonyítani, hogy a vizsgált időszakban még jelentős támogatottsággal rendelkezett a Kossuth-emigráció által képviselt program, és a megélenkülő politikai és társadalmi mozgalmak többirányú kibontakozási lehetőséget hordoztak magukban, azaz a megegyezést elutasító irányzatok jóval jelentősebbek voltak, mint ahogy azt addig ábrázolták (Szabad, 1967). Szerzőként közreműködött a Molnár Erik által jegyzett kétkötetes *Magyarország története* című kiadványban (Szabad, 1964). Azonban nem követte a főszerkesztő által képviselt ideológiai fordulatot, nem számolt le függetlenségi szemléletével. Később a Vácrátóton tartott előadásában is utalt rá, hogy Molnár Erik több vonatkozásban Szekfű Gyula érvelését elevenítette fel, aki kritikusan viszonyult a függetlenségi hagyományokhoz. Szabad az összefoglalásban az abszolutizmus és 1890-ig a dualizmus korának történetét írta meg, s függetlenségi szimpátiája ekkor is megnyilvánult. Úgy vélte, hogy az emigráció a nemzeti függetlenség biztosításának feltételét a 48-as törvények demokratikus továbbfejlesztésében kereste, ellenben a hazai politikából kezdett ez a demokratikus tartalom kikopni.

Noha ebben az írásában is érzékelhető a marxista frazeológia és társadalomszemlélet hatása, Szabad az ötvenes–hatvanas években keletkezett munkáiban küzdött a dogmatikus marxizmus determinisztikus magyarázataival, a politikai folyamatokat leegyszerűsítő konstrukcióival, s megpróbálta korrigálni a forradalmiságra, a szociális ellentétekre összpontosító, a demokráciát kisajátító értelmezéseit. Nemcsak a terjedő modernizációs paradigma iránt vált érzékennyé, hanem mind határozottabban utalt a polgárosodás reálfolyamataira, s magát a fogalmat is használta. Az abszolutizmus korszakáról még több alkalommal írt összefoglaló munkát, az új egyetemi tankönyvbe (1972) és az ún. „tízkötetes” *Magyarország történetébe* (1979). Ezekre az írásaira is jellemző volt az emigrációs alternatíva és a kossuthi kritika érzékeltetése, illetve a kiegyezéshez vezető alkufolyamatok differenciált bemutatása. De felhívta a figyelmet a dualizmus kori alkotmányosság fogyatékoságaira, a polgári átalakulás szempontjaira, s hogy a nemzeti polgárosodás programja milyen különbségeket mutatott a birodalmi keretekben megvalósuló modernizációhoz képest. Mégsem az ő függetlenségi orientációjú történeti elbeszélése volt akkor a kánon (Gyáni, 2017). Történetértelmezése inkább tanítványai révén vált azzá, akik a hetvenes évektől mind meghatározóbb szerepet játszottak a 19. századi magyar történelem kérdéseinek feldolgozásában. De náluk már nem a függetlenség problémája állt a fókuszban, hanem a liberális nemzeti mozgalom és a polgárosodás programjainak, lehetőségeinek és teljesítményeinek elemzése.

FÜGGTELENSÉG ÉS DEMOKRÁCIA KONCEPCIÓJA A KOSSUTH-KÖNYVBEN

Szabad egyik legismertebb kötetét, Kossuth Lajosról írt évfordulós pályaképét (Szabad, 1977) megjelenésekor inkább ismeretterjesztő és közgondolkodást formáló jellegűnek tartották. Idővel azonban megkerülhetetlenné vált a korszak kutatói számára, részese lett a szakmai diskurzusoknak és elmaradhatatlan tétele a felsőoktatási kötelező irodalmi listáknak. Sikerét a liberális nemzeti történeti elbeszélés kialakítása mellett annak is köszönhetta, hogy a struktúrákra fókuszáló történet szemlélet dominanciája időszakában egy személyesebb megközelítést adta a 19. század történelmének, habár nem volt életrajz, s nem foglalkozott sem hőse magánéletével, sem pedig személyiségével. A frissített kiadás, *Kossuth irányadása* (2002) viszont, hiába egészült ki az újabb kutatási eredményekkel és szakapparátussal, elvesztette kanonikus erejét, mert az alapkoncepció, a hőssel azonosuló szemlélet, köszönhetően annak, hogy elsősorban Kossuth saját szövegein keresztül mutatta be az eseményeket, már jelentősen eltért a biográfia műfajával szemben támasztott elvárásoktól, s a rendszerváltás után elhalványult a munka egykori politikai értékközvetítő jellege is.

Szabad politika- és eszmetörténeti keretben értelmezte Kossuth pályáját, s a folytonos elemek, a fontosabb politikai célok és elvek kiemelésével az egész életútnak is egyfajta koherenciát biztosított (Dobszay, 2018). A politikusi életút végigkövetése arra is alkalmat teremtett, hogy a szerző az emigráció és a kiegészítés mellett 1848–49 és a reformkor történetére vonatkozó értelmezéseit is megossza olvasóival. Szabad ugyan tanította ezeket a korszakokat, de az összefoglalásokban általában mások írták meg azokat. Reformkortörténetében azt érzékeltette, hogy Kossuth milyen innovatív elemekkel járult hozzá a liberális nemzeti mozgalom programjához. 1833-as töredékét a polgári átalakulást előmozdító érdekegyesítő politika kifejtéseként ismertette. Az 1848-as fordulatot nem március 15-éhez kötötte, mint a forradalom-központú narratívák, hanem hőse március 3-i beszédétől fejtette fel az átalakulási folyamatot. Ez nemcsak a Kossuth-centrikus elbeszélésnek volt köszönhető, hanem annak is, hogy fontosabbnak tartotta a forradalmi Pestnél Pozsonyt, a törvényhozást, az új alkotmányos keretek kialakítását. Azt is kiemelte, hogy a liberális politikai elit, bár kihasználta a forradalmi mozgalmakat, de az átalakulás folyamatát kézben tudta tartani (Erdődy, 2018).

Ugyanezt a korszakolást alkalmazta már egy korábbi írásában is, amely a Kosáry Domokos által szerkesztett *Magyarország története képekben* (1971) című kiadványban jelent meg. A kötetbe az 1790 és 1890 közötti időszakról írt rövid összefoglalókat, és ő válogatta a hozzájuk tartozó képanyagot. A szerkesztő azonban, meglepő módon, bevezetőjében bírálatban részesítette Szabad felfogását, mert szerinte nem eléggé érzékeltette a „nemesi nacionalizmus” függetlenségi változatának ellentmondásait, a nemzetiségi problémát, valamint

a nemzetközi tényezők súlyát, ugyanis Kosáry főként ez utóbbiakból vezette le a dualista alternatíva realitását. A *Valóságban* megjelent tanulmányában (Kosáry, 1973) is azt fejtegette, hogy amíg 1945 után lezajlott a magyar történetírás 1867-es Habsburg-barát irányzatának a kritikája, addig a függetlenségi változaté csak akadozva bontakozott ki. Szabad vácrátóti felszólalásában visszautasította Kosárynak ezt a kijelentését, mert szerinte ebből az következik, hogy ezentúl a kritikát a Habsburg-ellenes álláspontra kell összpontosítani. Egyébként az ottani vitát, amelyről a *Magyar Tudomány* és a *Századok* is beszámolt (Szabad, 1974), Király István előadása váltotta ki, aki a függetlenségi hagyományokat a szocialista hazafiság előzményének tekintette, s ezzel a Révai-féle értelmezést próbálta revidéálni.

Kosáry és Szabad korábbi, a *Történelmi Szemlében* (1969, 1971, 1972) folytatott vitája szintén érintette a kiegyezés megítélését, s a 19. századi magyar történelemfejlődés nemzeti-függetlenségi és birodalmi értelmezését ütköztette. Szabad életútinterjújában úgy emlékezett vissza vácrátóti felszólalására, hogy ott a nemzeti törekvések és a demokratizmus szoros kapcsolatáról beszélt. Valóban szükségesnek tartotta a tudományos kritikát a nemzeti illúziókkal és elfogultságokkal szemben, mert szerinte a függetlenségi illúzióknak és a Habsburg Birodalom iránti illúziókeltésnek a 19. század közepétől egyfajta váltógazdasága alakult ki, amit a historikusok is tápláltak. Nemcsak a függetlenségi törekvéseket minősítette illúzióknak, hanem a mások által realitásként kezelt birodalmi perspektívát is, s emiatt mindkét irányzattal szemben igényelte a kritikát. Ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy a nemzeti mozgalmak sok progresszív elemet is hordoztak, s az utóbbiakat nem lehet azokról leválasztani. Későbbi műveiben pedig, így már a Kossuth-könyvben is, mindinkább kiemelte a nemzeti és a demokratikus tartalmak összekapcsolódását.

Szabad Kossuthot tagadhatatlanul a hazai közélet demokratizálásának karakteres képviselőjévé formálta. Ennek jegyében már reformkori tevékenységében hangsúlyozta a politikai jogok kiterjesztésére irányuló szándékait, s bemutatta a népről kialakított álláspontját. A szabadságharc történéseit rekonstruálva is differenciáltan értelmezte a nép politikai szerepéről, a parasztság helyzetéről és a forradalomról vallott nézeteit. Az emigráns Kossuthot pedig egy demokratikus nemzeti program kidolgozójaként láttatta, s ismételten kiemelte, hogy az önkormányzatokra épülő, a szabadságjogokat és a népfeltség elvét érvényesítő, de szociálisan is érzékeny koncepciója belpolitikai alternatívát kínált a függetlenné váló Magyarország számára. Vagyis szerinte a függetlenség sikeres megvalósítása egy demokratikusabb, a nép és a nemzetiségek igényeire nyitottabb politikát feltételezett volna, amitől a hazai politikusok azonban mindinkább elzárkóztak. Az emigráns Kossuth demokrata programja a 2002-es második kiadásban még kifejtettebb lett.

FÜGGTELENSÉG ÉS ALKOTMÁNYOSSÁG

Szabad György a hetvenes évekre kidolgozott egy szakszerű, a szakmai kritériumoknak megfelelő függetlenségi narratívát a 19. századi magyar történelemtől. Ennek a történetnek Kossuth Lajos volt a főszereplője, sőt egyfajta mércéje is. Hiszen gyakran idézte szövegeit, belehelyezkedett kritikai pozíciójába, azonosult nézőpontjával. Azonban ennek a történeti elbeszélésnek volt egy másik központi magja, a polgári átalakulás, a polgárosodási folyamat. Ekkorra a historikusra már a szakmai körökön túl is felfigyeltek. Az Akadémia is megválasztotta levelező tagjának, székfoglalóját 1983 tavaszán tartotta *Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában* (Szabad, 1986) címmel. Nagy ívű koncepcióját a függetlenség és a polgárosodás fogalmi köre építette.

Az előadásban, amely a 18. század végétől a függetlenség deklarálásáig tekintette át a témát, a szuverenitás egységén alapuló modern államfogalommal értelmezte Magyarország és a Habsburg Birodalom kapcsolatát. Így az 1790–91. évi 10. törvénycikkben kifejtett függetlenséget csak fiktív állami önállóságnak tartotta, de az ország tényleges kormányzása még annak sem felelt meg. A rendek csupán tradicionális jogfenntartásra voltak képesek, a fiktív függetlenség ténylegessé változtatása csak az érdekegyesítés bázisán jöhetett létre. Az előadás a modern fogalomhasználat ellenére, amely elfedte a korabeli közjogi értelmezéseket, korrekten mutatta be azokat a vitákat, amelyek kulcsfontosságúak voltak a birodalmi kapcsolat szempontjából. Ezen belül is kiemelte a reformellenzék azon céljait, hogy ellenőrizze az ország erőforrásainak felhasználását, illetve, hogy a gazdasági függőséget felszámolja, s partneri viszonyra alakítsa, vagyis a szerző szerint egy birodalmi érdekegyesítési koncepció is kezdett körvonalazódni.

A birodalmi kormányzat ellenállása miatt az ország felzárkózása és polgárosodása megkívánta az alkotmányosság kiterjesztését, az abszolutizmus felszámolását. Így az 1848 tavaszán kialakított polgári parlamentáris intézményrendszer lett igazán a polgári átalakulás biztosítója, sőt a független felelős minisztériummal, majd pedig a Batthyány-kormány további önállósodási lépéseivel megvalósult Magyarország önálló államisága. Szabad szerint az 1848 nyarán elért állami önállóság, tiszta perszónalunio kisebb eltérést mutatott az 1849-es függetlenségtől, mint az 1867-es „államjogi helyzettől”.

A Habsburg-hatalom ezt az önállóságot nem tűrhette, s ismét abszolutista kormányzati eszközökhöz nyúlt, az 1849. március 4-i császári manifesztum is nyilvánvalóvá tette, hogy a centralizációt abszolutista eszközökkel kívánja megvalósítani. Erre született meg válaszként a függetlenség deklarálása, amelynek indoklásában Szabad Kossuth érveire hagyatkozott. Az előadásban a birodalom nemcsak feudális és dinasztikus minősítést kapott, amely blokkolta a polgári fejlődést, de a nemzetek közös szabadságának is útjában állt. A friss akadémikus ezúttal is kitért a kiegyezésre, amely a birodalom regenerálásával, épp az azt túl-

élő nemzetek összefogását, új egyensúlyának kialakítását gátolta meg, s új államjogi fikciót teremtett, a nemzeti szuverenitás hiányát pedig antidemokratizmussal kompenzálta.

Szabad koncepciójában tehát a függetlenség, a nemzeti fejlődés és a polgárosodás feltételei szoros kölcsönhatásba kerültek egymással, és határozottan állást foglalt a nemzeti polgárosodás hatékonysága mellett, szemben a „feudális” maradványokat hordozó birodalmi alternatívával. A kiegyezés kapcsán már korábbi munkáiban is utalt arra, hogy a dualista rendszer alkotmányos deficittelemmel indult, s ezt a kérdést fejtette ki 1998-as akadémiai rendes tagi székfoglalójában. *A parlamentáris kormányzati rendszer megteremtése, védelmezése és kockáztatása Magyarországon (1848–1867)* (2000) ugyanazt a történetet folytatta, mint az első székfoglaló előadás, de a hangsúly most már egyértelműen a polgári alkotmányosságra került.

Az újabb áttekintő előadás már nem a függetlenség problematikájáról szólt. Szabad 1848-cal kezdte a történetet, s a fontos eredmények sorából kiemelte az abszolutizmus teljes felszámolását. Az áprilisi törvényekkel kialakított intézményeket parlamentáris kormányzati rendszernek nevezte, amely Magyarország viszonylagos különállását is biztosította, épp ezért a „Habsburg-hatalom” támadást indított ellene. A neoabszolutizmus időszakával ezúttal nem sokat foglalkozott, de megállapította, hogy az 1861-ben összehívott országgyűlés is az 1848-as parlamentáris kormányrendszerért küzdött. A kiegyezéssel kapcsolatban már nem a szokványos kossuthi nézőpontot rekonstruálta, hanem az alkotmány helyreállítását vette górcső alá. Megállapította, hogy a joghézagok, az alkotmányos hiányosságok, illetve az olyan titkos paktumok, mint az előszentesítési jog bevezetése teret nyitottak az uralkodó befolyásának, amely veszélyeztette a parlamentáris kormányzati rendszert. Az 1905–1906. évi alkotmányválságot pedig úgy értelmezte, hogy részben meg is valósultak azok a kockázati tényezők, amelyek gyökerei a 67-es rendezésig nyúltak vissza. Az ausztriai alkotmányosságot még védtelenebbnek találta az uralkodó befolyásával és a terjeszkedő végrehajtó hatalommal szemben.

Az, hogy a függetlenségi nézőpont háttérbe szorult Szabad történetértelmezésében, annak a historiográfiai fordulatnak is volt köszönhető, amelynek hátterében a gazdasági közösség és a közös intézmények működését feltáró fontos alap kutatások álltak. Mindezek nem igazolták a kossuthi félelmeket, és a függetlenségi kritika több elemét is megcáfolták. Azonban az említett történetírói törekvések, amelyek ma már a nemzeti látószög dominanciáját is próbálják meghaladni, kevésbé kérdezték rá az alkotmányosság hiányosságaiból fakadó strukturális hatásokra, illetve a közös alkotmányosság fogyatékoságaira. A Szabad-féle értelmezés pedig azt közvetítette, hogy a szabadságot bővítő, az önrendelkezést biztosító alkotmányos intézmények hatékonyabbak a fejlődés, a modernség és a polgárosodás folyamatainak szervezésében is.

IRODALOM

- A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről (1962). *Századok*, 1–2, 206–239. Ebből Szabad hozzászólásai: 223–230, 238–239.
- Dénes I. Z. (szerk.) (2004): *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002.* (Eszmetörténeti Könyvtár 1) Budapest: Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely
- Dénes I. Z. (2015): *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfü Gyula a történetíró és ideológus.* Pozsony: Kalligram Kiadó, http://real.mtak.hu/36840/1/DENES_A_tortenelmi.pdf
- Dobszay T. (2018): Szabad György és Kosáry Domokos Kossuth reformkori pályájáról. In: Dénes I. Z. (szerk.): *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága.* Budapest: Ráció Kiadó, 91–109.
- Erdődy G. (2018): Kossuth külpolitikája 1848–1849-ben. In: Dénes I. Z. (szerk.): *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága.* Budapest: Ráció Kiadó, 110–142.
- Gergely A. (2018): Hanák Péter és Szabad György vitája a kiegyezésről 1960-ban. In: Dénes I. Z. (szerk.): *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága.* Budapest: Ráció Kiadó, 171–190.
- Gyáni G. (2017): A kiegyezés nemzeti és birodalmi látószögből. *BUKSZ*, 29, ősz-tél, 151–156. <http://buksz.c3.hu/>
- Kosáry D. (szerk.) (1971): *Magyarország története képekben.* Budapest: Gondolat Kiadó
- Kosáry D. (1973): Magyarország és Kelet-Európa a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában. *Valóság*, 9, 23–34.
- Szabad Gy. (1960): *Kossuth and the British "Balance of Power" Policy (1859–1860).* Budapest: Akadémiai Kiadó
- Szabad Gy. (1964): Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1867. A kiegyezéstől a dualizmus válságának kezdetéig 1867–1890. In: Molnár Erik (főszerk.): *Magyarország története.* 2. Budapest: Gondolat Kiadó, 5–130.
- Szabad Gy. (1967): *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61).* Budapest: Akadémiai Kiadó
- Szabad Gy. (1974): Felszólalás a Király István Hazafiság és internacionalizmus c. írásáról 1973. szeptember 26-án, Vácraátóton rendezett vitán. Kivonat. *Magyar Tudomány*, 1, 32–35, 52–53. http://real-j.mtak.hu/128/1/MATUD_1974.pdf; *Századok*, 1, 230–232, 258.
- Szabad Gy. (1977): *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó–Magyar Helikon, <http://mek.oszk.hu/04800/04881/html/>
- Szabad Gy. (1986): *Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában.* Akadémiai székfoglaló, 1983. március 4. (Értekezések, emlékezések 51) Budapest: Akadémiai Kiadó

SEMÉLYES VAGY TUDOMÁNYOS? KOSÁRY DOMOKOS ÉS SZABAD GYÖRGY VITÁJÁNAK ELŐZMÉNYEI

PERSONAL OR SCIENTIFIC? THE PRECEDENTS OF THE DOMOKOS KOSÁRY AND GYÖRGY SZABAD DEBATES

Hermann Róbert

az MTA doktora, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnokának tudományos helyettese, egyetemi tanár
Hadtörténeti Intézet és Múzeum; Károli Gáspár Református Egyetem
hermann.robert@mail.militaria.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A neoabszolútizmus politikatörténetének kutatásában az 1945, s főleg az 1948 utáni időszakban komoly visszaesés mutatkozott. A korszakkal foglalkozó szerzők jobbára a Kossuth-emigráció történetének egyes periódusairól, vagy ezzel szoros összefüggésben, a hazai függetlenségi és alkotmányos mozgalmakról írtak, s nemigen foglalkoztak a „másik oldal”, a Habsburg-kormányzat történetével vagy a hazai politikai életben belüli egyéb tendenciákkal.

E szempontból is korszakosnak volt mondható az a nagymonográfia, amely 1967-ben (éppen a kiegyezés 100. évfordulóján) jelent meg Szabad György tollából, *Forradalom és kiegyezés válszútján (1860–61)* címmel. A mű kétségtől az 1945 után indult és a polgári átalakulás korával foglalkozó magyar történész-nemzedék egyik legjelentősebb alkotása.

1969. október 27-én és 28-án került sor Szabad György akadémiai doktori védésére, amelynek alapjául ez a munka szolgált. A három opponens (Sötér István, Kovács Endre és Kosáry Domokos) mindegyike elismerően szólt a védés alapjául szolgáló monográfiáról. A három opponens közül Kosáryé volt a legkritikusabb álláspont – ugyanakkor egyáltalán nem volt barátságos.

Mégis, ez a bíráló, pontosabban ennek a *Történelmi Szemlé*ben való közzététele vezetett ahhoz a Kosáry és Szabad között lezajlott vitához, amely koncepcionális ellentétből személyes ellenségeskedéssé fajult. Magának a vitának a története jól ismert, ezért inkább arra érdemes figyelni, volt-e valamifajta előjele ennek az igen hevesé váló konfliktusnak? A tanulmány áttekinti e vita előzményeit, kezdve a két vitapartner 1948 utáni eltérő sorsától Kosárynak a tudományos életbe történő visszatéréséig. Véggkövetkeztetése szerint a két személyiség közötti koncepcionális ellentét már Szabad védése előtt jól kitapintható volt. Azaz, nem azon kell csodálkoznunk, hogy kettejük vitája kibontakozott, hanem az lett volna a csoda, ha ez a vita nem következik be.

ABSTRACT

In the research of the political history of neo-absolutism, there was a serious decline in 1945, and especially in the post-1948 period. The writers of the time mostly wrote about certain periods of the history of the Kossuth emigration or in close association to it the Hungarian independence

and constitutional movements and did not deal with the history of the 'other side', the Habsburg government or other tendencies within domestic political life.

From this point of view, the great monograph that was published in 1967 (the 100th anniversary of the Austro-Hungarian Compromise of 1867) was published by György Szabad, entitled *At the Crossroads of Revolution and Compromise (1860–61)*. The book is undoubtedly one of the most significant opuses of the generation of Hungarian historians starting after 1945, and researching the age of bourgeois transformation.

On October 27 and 28, 1969, György Szabad defended his academic doctoral thesis, which was based on this work. The three opponents (István Sötér, Endre Kovács and Domokos Kosáry) all praised the monograph. Among the three opponents, Kosáry had the most critical position but he was not unfriendly at all.

Yet, this criticism, more precisely, the publication of it in the historical quarterly, *Történelmi Szemle* (Historical Review) led to a debate between Kosáry and Szabad, which, from a conceptual disagreement became a personal enmity. The story of the debate itself is well known, so it is better to look for any indications for this very fierce conflict. The study reviews the antecedents of this debate starting with the diverging faith of the two debating partners after 1948 to Kosáry's return to scientific life. It concludes that the conceptual conflict between the two personalities had been already well-known before Szabad's academic doctoral defence. That is, there is no reason to be surprised that their dispute unfolded at all but it would have been a miracle if this dispute did not happen.

Kulcsszavak: magyar polgári átalakulás, 1848–49. évi forradalom és szabadságharc, 1860–1861 évi országgyűlés, neoabszolutizmus, kiegyezés, Kossuth-emigráció, magyar nemesség, nemzetiségi kérdés, Kádár-rendszer

Keywords: Hungarian bourgeois transformation, 1848–49 Revolution and War of Independence, Parliament of 1860–1861, neo-absolutism, compromise, Kossuth emigration, Hungarian nobility, nationality issue, Kádár system

A neoabszolutizmus politikatörténetének kutatásában az 1945, s főleg az 1948 utáni időszakban komoly visszaesés mutatkozott. A korszakkal foglalkozó szerzők jobbára a Kossuth-emigráció történetének egyes periódusairól vagy ezzel szoros összefüggésben a hazai függetlenségi és alkotmányos mozgalmakról írtak, s nemigen foglalkoztak a „másik oldal”, a Habsburg-kormányzat történetével vagy a hazai politikai életen belüli egyéb tendenciákkal.

E szempontból is korszakosnak volt mondható az a nagymonográfia, amely 1967-ben (éppen a kiegyezés 100. évfordulóján) jelent meg Szabad György tollából, *Forradalom és kiegyezés válaszáján (1860–61)* címmel. (Szabad György még 1964-ben zárta le a kéziratot.) A mű kétségkívül az 1945 után indult és a polgári átalakulás korával foglalkozó magyar történész-nemzedék egyik legjelentősebb alkotása. A munka címe és tartalma önmagában állásfoglalás volt a kiegyezés és a dualista rendszer értékelése körül felújuló vitákban, s a kádári konszolidáció során aktuálpolitikai felhangokat is kapott.

1969. október 27-én és 28-án került sor Szabad György akadémiai doktori védésére, amelynek alapjául ez a munka szolgált. A három opponens mindegyike elismerően szólt a védés alapjául szolgáló monográfiáról. Sötér István főleg a monográfia irodalomtörténeti hozadékaikról beszélt, Kovács Endre elsősorban az emigráció s azon belül a Kossuth politikájával kapcsolatos részeket elemezte, s néhol bírálta. Így kissé túlzottan rózsaszínűnek értékelte a Kossuth nemzetiségpolitikai koncepciójának fejlődéséről festett képet. Ezt követte Kosáry Domokos bírálata. A három opponens közül az övé volt a legkritikusabb álláspont – ugyanakkor egyáltalán nem volt barátságos.

Mégis, ez a bírálat, pontosabban ennek a *Történelmi Szemlé*ben való közzététele vezetett ahhoz a Kosáry és Szabad között lezajlott vitához, amely koncepcionális ellentétből személyes ellenségeskedéssé fajult. Magának a vitának a története jó ismert, ezért inkább arra érdemes figyelni, volt-e valamifajta előjele ennek az igen hevesse váló konfliktusnak.

Kezdjük azzal, hogy Szabad és Kosáry pályafutásában több a különbség, mint a hasonlóság. Kosáry 1913-ban, az első világháború előtti utolsó békeévben született, selmecbányai polgárcsalád sarjaként; Szabad már a trianoni diktátumot követően, a királyi Romániában látta meg a napvilágot egy magyar identitású zsidó család sarjaként 1924-ben. Kosáry családja 1919-ben, Szabadé 1932-ben települt át Magyarországra. Kosáry jó másfél évtizeddel korábban kezdte meg tudományos pályafutását, még a Horthy-korszakban, Szabadot pedig a *numerus clausus* és a zsidótörvények miatt még az egyetemre sem vették fel 1942-ben, s csak 1946-ban kezdhetette meg egyetemi tanulmányait. Emlékezései szerint többek között Kosáryt is hallgatta. Míg Kosáryt 1949-ben megpróbálták kiszorítani a szakmából, Szabad 1951-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem aspiránsa volt – éppen a Kosáry lehetetlenné tételében főszerepet játszó Andics Erzsébet szakmai irányítása mellett.

1956-ban Szabad is ott volt a Petőfi Kör történešzvitáján, de szóhoz nem jutott, ezért írásban nyújtotta be hozzászólását. Ebben többek között követelte a szakmában méltatlanul mellőzött történešzszek, köztük Kosáry rehabilitálását. Szabad tagja lett az Oktatók Ideiglenes forradalmi Bizottságának is, amely követelte a régi oktatók, köztük Kosáry visszavételét az egyetemre, illetve a rákosista oktatók eltávolítását. Mindketten ott voltak az Akadémia utcában a Pártközpont felé tartó egyetemi küldöttség soraiban halálosan megsebesült I. Tóth Zoltán temetésén – a szertartás előtt Szabad „vezényelte” a Himnusz eléneklését, s Kosáry mondta a búcsúbeszédet.

Kosáry Domokosnak 1957-es letartóztatását követően egy ideig a neve sem jelenhetett meg a nyilvánosságban. A *Századok* hasábjain egyedül Pach Zsigmond Pál hivatkozott rá egy, Görgei Artúr 1849. augusztusi tevékenységét bemutató, nem túl magas színvonalú tanulmányban, természetesen negatív szövegösszefüggésben. Tudomásunk szerint az egyetlen olyan személy, aki megpróbálkozott a „tilalom” áthágásával, Szabad György volt. Emlékezései szerint a Kossuth és az angol egyensúlypolitika viszonyát taglaló angol nyelvű tanulmányának magyar

változatát a *Századok* szerkesztősége azért utasította vissza, mert annak jegyzetanyagában Kosáry egyik munkájára hivatkozott. 1961-ben pedig talán az első olyan szerző volt, aki Kosáry egyik tanulmányára hivatkozott a *Századok* hasábjain.

Maga Szabad szintén ki volt téve némi vegzálásnak 1956 után, de komolyabb retorzió nem érte. Noha az életútinterjában jobbra sérelmeiről és az őt ért szakmai bántalmakról emlékezik meg (amilyenekből valóban akadt nagy számmal), szakmai reputációját jelzi, hogy az 1956–1990 közötti négy reprezentatív történeti összefoglaló (a Molnár Erik szerkesztette *Magyarország története*, az egyetemi tankönyv 4. kötete, a *Magyarország története képekben*, illetve a „tízkötetes” *Magyarország története* 6. kötete) mindegyikében ő írta meg a neoabszolútizmus történetét, sőt, közülük kettőben ő írta meg az 1867–1890 közötti időszakot is.

Első kisebb pengeváltásukra az új (tízkötetes/húszkötetes) *Magyarország története* feudális kori köteteinek periodizációjáról szóló, 1966. március 4-én megtartott vitán került sor. A fő referátumot tartó Heckenast Gusztáv amellet érvelt, hogy a kései feudalizmuson belül korábban korszakhatárként elfogadott 1790 helyett gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti érvek alapján is helyesebb lenne az 1760-as évek közepére tenni a korszak- vagy szakaszhatárt, a kapitalista Magyarország történetének kezdő dátumaként pedig a korábbi 1849-es korszakhatár helyett 1848 márciusát javasolta.

A vitában mind Szabad, mind Kosáry rész vett. Közülük Szabad szólalt fel előbb, s pártolta Heckenast javaslatát az 1790-es korszakhatárnak előbbre, az 1760-as évek közepére történő áthelyezésével kapcsolatban. Ugyanakkor a feudális időszak negyedik korszakánál azt javasolta, hogy „középpontba állítva 1790-et”, annak végpontja az 1820–1830-as évek fordulójáig terjedjen, ezt pedig kövesse egy átmeneti korszak, amely az 1830-as évekkel indulna és 1867-ig tartana, középpontjában az 1848-as forradalommal. „Ragadjuk meg az átmenetet önálló egységként, tartalmának lényegét tekintve az átmenetet megvalósító polgári forradalom korszakaként” – javasolta, s hivatkozott arra, hogy mind az olasz polgári, mind a marxista történetírás egyetlen egységként kezeli a Risorgimento korszakát. „Ne vágjuk át a feudális főkorszakot a kapitalista főkorszakhoz csatlakoztató ízületet periódushatár közbeiktatásával, hanem oly módon oldjuk meg a tárgyalást, hogy a forradalmi átmenetnek a legfontosabb összefüggéseket a történelem valóságában egységes folyamattá zárkóztató főive töretlen maradjon.” Hozzátette, hogy a periodizáció akkor jó, ha a lényegest kiemeli; ez pedig nemcsak szokványos módon, határvonal meghúzásával, hanem „a kiemelendő középpontba állításával” is megvalósítható. Javaslatának elfogadása „nem mosná el 1848 történelmi fordulatának jelentőségét, hanem éppen kidomborítaná azt” (Szabad György felszólalása, in: Varga, 1968, 121–123.).

Kosáry Domokos – a referátumok felkért előadóit nem számítva – tizenkettedikként szólalt fel a vitában; Heckenast Gusztáv referátuma után az ő hozzászólása volt a legterjedelmesebb. Kosáry kifejtette, hogy egy olyan munkában,

amelynek a politikai eseménytörténetet is el kell mondania, elképzelhetetlen az a megoldás, hogy „ölelkező korszakokat” mutassanak be; valamilyen szilárd igazodási pontot mindenképpen választani kell. Korábbi és későbbi munkáihoz hasonlóan hangsúlyozta, hogy miután „Magyarország nem valami magános óceáni szigeten, másoktól távol élte végig történetének máig érő fejezeteit”, a periodizálásban okvetlenül tekintettel kell lenni a nemzetközi eseményekre is. Miután végigvette a feudális korszak periodizálásával kapcsolatos javaslatokat, cáfolva az 1760-as évek közepi periódushatárral kapcsolatos érveket, határozottan az 1790-es szakaszhatár megtartása mellett foglalt állást. Tágabb perspektívában felhívta a figyelmet arra, hogy 1789 francia forradalmára a magyar 1790, az 1830. júliusi párizsi forradalomra a magyar reformmozgalom megélénkülése, 1848 februárjának francia forradalmára pedig a magyar 1848 volt a magyar válasz. A feudalizmus végpontjaként 1848 tavaszát jelölte meg, mondván, hogy ezzel a feudalizmus kora lezárult, és többé nem tért vissza. „A szabadságharc és minden, ami utána következett, már a polgári korszak első fejezetébe tartozik. A forradalom és a szabadságharc egymáshoz kapcsolódó, de nem azonos fogalmak.”

Ezután reflektált Szabad javaslatára „a magyar polgári forradalom kora” című periódus beiktatásáról. Kifejtette, hogy ha Szabad ilyen címen monográfiát írna, azzal messzemenően egyetértene, s arról is biztosítja őt, „hogy ha e monográfiát megírná, akkor e nyilván kitűnő könyv első olvasói közé számíthatna engem”. Ami azonban helyes egy monográfiában, az nem az egy tízkötetes összefoglalóban. A probléma, folytatta, itt ugyanaz, mint 1790 körül, sőt, annál egyértelműbb. Itt ugyanis nemcsak alkorszakok határáról van szó, hanem „még magasabb szinten” társadalmi formációk határáról is. „A feudalizmus mint rendszer 1848-ban zárul le Magyarországon (ha maradványai tovább élnek is), és a kapitalizmus mint rendszer 1848-ban lép a helyébe, nem 1849-ben, nem 1867-ben, és nem is 1848 előtt, ha feltételeinek kialakulása meg is figyelhető már korábban.” A feudalizmus záró és a kapitalizmus kezdő fejezetét sok minden, például a szereplők életpályája is egymáshoz fűzi. „Mégis azt kell mondanunk, hogy a feudalizmus és a kapitalizmus közé nem illeszthető be egy harmadik, átmeneti formáció, mert ilyet nem ismerünk, és hogy így a történeti fejlődés egészét tekintve, nagyobb távlatból 1848 a döntő korszakhatár.” (Kosáry Domokos felszólalása, in: Varga, 1968, 146–157.)

Kosáry szövege igen határozott – de nem nevezhető ellenségesnek, sőt, Szabad képességeit illetően kimondottan udvarias. A periodizáció tekintetében, legyen szó akár 1790, akár 1830, akár 1848 jelentőségének megítéléséről, nem volt közöttük érdemi különbség. Szabadnak az 1760-as évek közepi periódushatárral kapcsolatos pártoló megnyilvánulása nem 1790 „lebecsüléséből”, sokkal inkább a hozzászólásában kifejtett, a döntő fontosságú események centrumba állítását pártoló szemléletéből fakadt. A tízkötetes végső periodizációját tekintve Kosáry javaslata „ment át”: a 4–5. kötet között 1790, az 5–6. kötet között 1848 lett a határvonal. Megjegyzendő, hogy a vita ugyan az 1849-ig terjedő korszak perio-

dizációjáról szolt, de gyakorlatilag már ekkor eldőlt a későbbi időszak korszakolása is. Ugyanakkor elméleti szinten csak a korszak- és a periódushatárokról folyt az eszmecsere – az egyes korszakok tárgyalásának szempontjairól, netalán azok újraértékeléséről nem. Így éppen az 1790–1867 közötti időszak maradt afféle „mostohagyerek”, ahol aztán – a szerzők személyének sajátos kiválasztása miatt – egymás mellé került egy kimondottan korszerű reformkori összefoglaló (Gergely András és Vörös Károly tollából), és egy, már a saját korában is erősen korszerűtlen 1848–49-es fejezet (Spira György munkája). Ez utóbbit pedig Szabad György szintén nagy ívű és korszerű összefoglalója követte.

Szabad és Kosáry ellentétes felfogása immár nyíltan manifesztálódott az egyetemi tankönyv negyedik, az 1849–1918 közötti időszakot bemutató kötetének vitájában, 1969. szeptember 22-én. A kötetben Szabad írta meg az 1849–1867 közötti neoabszolutista rendszer történetét.

Szabad fejezetéhez először Spira György szolt hozzá, s nagyobbrészt az 1860–1861. évi események problematikájával foglalkozott. Véleménye szerint Teleki László programja társadalmi bázis híján volt kudarcra ítélve. „Annak a ténynek, hogy a nemzetiségi kérdést az 1860-as évek elején nem sikerült megoldani, nem alkalmi okai voltak, hanem a magyar politikai vezetőréteg zömének állásfoglalása: inkább választották a megegyezést a Habsburgokkal, mint a nemzetiségekkel. Az 1861-es országgyűlés azonban nem találhatott rá a kibontakozás itt jelzett útjára, mivel a Habsburgok még nem voltak készek a megegyezésre.” Emellett hiányolta a kiegyezés *expressis verbis* értékelését. Véleménye szerint „mind Deáknak, mind Kossuthnak igazat lehet adni; a kiegyezés az egyedüli reális lépés volt az 1860-as években, amellyel azonban Magyarország hozzákötötte szekerét a felbomlásra ítélt Habsburg-birodalomhoz, s ennek utóbb minden következményét vállalnia kellett.” Ha a kiegyezés 1848-hoz képest visszalépés volt, a 48 előtti állapotokhoz viszonyítva eredmény, és ez mindenekelőtt 48-nak volt köszönhető.

A Spira után felszólaló Kosáry „történetírásunk nagy előrelépésének” nevezte a könyvet, s külön kiemelte „az abszolutizmuskori részek gondos felépítését és kidolgozását”. Elismeréssel szolt az 1867 utáni pártalakulások, illetve a pártok társadalmi bázisának ábrázolásáról. Ennek alapján kiderül, mondta, hogy közvetlenül 1867 után lényegében ugyanaz a társadalmi valóság állt az összes párt mögött, s hogy a 67-es és a 48-as táborban egyaránt található retrográd és haladó elemek, illetve törekvések. Emellett utalt Eötvös József nemzetiségi programjára s vele szemben a függetlenségi sajtó századvégi intranzigens nacionalizmusára. Véleménye szerint a pártalakulásokat, a pártok társadalmi összetételét, politikai és gazdasági programjukat kölcsönös összefüggésükben kell vizsgálni. Ennek során hangsúlyozta a közjogi nemesi ellenzék korszerűtlen gazdasági elképzeléseit. Kosáry szerint a tankönyvben nem körvonalazódik elég határozottan az a tendencia, „amely a magyar nemességet mint politikai vezetőréteget 1849-től kezdve a forradalomtól egyre távolabb vitte, s végül szembefordította vele”. Úgy tűnik,

mintha a negatív jelenségek egyéni kivételek lennének. Kosáry szerint az abszolútizmus kori belső cezúrákat élesebben kellene megvonni: az elkeseredett egyéni vállalkozások 1853-ig, politikai hullámvölgy, majd 1859-től a fellendülés időszaka. A kiegyezés – mondotta – „nemcsak a magyar uralkodó osztály többségének akarata volt, hanem az osztrák uralkodó osztály többségének is; vagyis megfelelt az adott kor erőviszonyainak. Helytelen tehát illúzióként említeni. A magyar uralkodó osztály azon politikai célkitűzése volt illúzió, hogy társadalmi és nemzeti hegemoniáját az adott országkeretek között egyszer s mindenkorra biztosítsa.”

Szabad válaszában csak azokra a hozzászólásokra tért ki, amelyek bírálták munkáját. Kosárynak válaszolva azt fejtegette, „hogy 1848/49 után korántsem volt eldöntött kérdés, hogy a kisbirtokos és birtoktalan nemesség, ill. nemesi értelmiség mekkora hányada fog a kapitalista korszakban a konzervatív irányzathoz csatlakozni. A hatvanas években mindaddig, amíg a nemesi rétegek jelentős része reménykedett a nemzeti önrendelkezés lehetőségében, különböző rétegei, ill. az azokat reprezentáló politikai erők között heves küzdelem folyt, mégpedig nem csupán nemzeti, hanem társadalmi kérdésekben is. Ezzel a belső küzdelemmel és a nemességet még jellemző belső ingadozással függ össze Teleki tragédiája is; így nem helytálló a jelentősebb bázist nélkülöző, szinte magányos Telekiről alkotott régi elképzelés, amit a vitában Spira elevenített fel. Nem indokolatlan erről a küzdelemlről és ingadozásról szólni, ha végül a retrográd tendencia került is felül, döntően annak következtében, hogy a magyar hegemoniát a nemesség már csak a Habsburg-hatalommal kötött kompromisszum útján látta biztosítottnak.”

Ami a kiegyezés értékelését illeti, a tankönyv egésze tartózkodott az elemzéstől különválasztott értékelésektől. A kiegyezés értékelését is elsősorban feltételei kialakulásával, tartalmával, az általa létrehozott rendszer funkcionálásával foglalkozó fejezetek nyújtják. Ezt követően idézte *A kiegyezés tartalma* című alfejezet nyitó bekezdésének értékelését („A kiegyezés az önkényuralmi rendszert felszámoló, új alkotmányos államberendezkedést kialakító, a birodalom egyik felében osztrák-német, a másikban magyar politikai hegemoniát biztosító kompromisszum volt.”); majd pedig a 163. oldalon található részt, amely a kiegyezési rendszer teremtette társadalmi és nemzeti uralmi formáról szól (Somogyi, 1969, 1320–1327).

Ezt követően került sor 1969. október 10-én a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében Hanák Péter, Lackó Miklós és Ránki György *Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában* című, a tízkötetes *Magyarország története* előmunkálatának tekinthető kéziratának vitájára. Ez a kézirat már nem a periodizáció meghatározását, hanem az 1848–1945 közötti időszakot tárgyaló kötetek (a 6–7–8. kötet) tartalmi kérdéseiben történő „iránymutatást” célozta. Ha a feudalizmus periodizációjáról szóló vitaindító és maga a vita is még csak mellékesen szólt 1848–49-ről, a három szerző tanulmánya már nemigen foglalkozott a forradalom és szabadságharc történetével, s meglehetősen röviden intézte el a neoabszolútizmus korát is.

A kézirat vitájában huszonötön szólaltak fel, közülük az első Szabad György volt. Alapvetően elismerően nyilatkozott a kéziratról, csupán a reformkori gazdasági növekedés rátáját illetően szállt vitába, mivel azt magasabbra becsülte a kézirat szerzőinél. Emellett felhívta a figyelmet arra, hogy az 1790–1848 közötti periódusban a magyar társadalomban mélyreható változások mentek végbe. Külön kitért a reformellenzék gazdaságpolitikai koncepciójára, amely Magyarország és Ausztria gazdasági kapcsolatát egyenrangú felek vámszövetsége alapján képzelte el. Végül a tőkeimport problémájával kapcsolatban azt fejtegette, hogy Ausztria a tárgyalt időszakban nem csupán hitelforrás, de egyben hitelközvetítő is volt, mivel maga is tőkebehozatalra szorult, s a közvetítésnek nemcsak ára, de felára is volt (Szabad György felszólalása, in: Spira, 1971, 87–96.).

Szabad felszólalása a viszonylag hosszabbak közé tartozott, de ismét Kosáryé volt a leghosszabb. (Szabad egy későbbi megjegyzése alapján feltételezhető, hogy eredeti formájában rövidebb lehetett.) Kosáry előbb azt fejtegette, hogy a kézirat mennyi mindenben haladta meg az 1950-es évek történetiszemléletét, majd hat pontban foglalta össze megjegyzéseit. Először arról beszélt, hogy Magyarország 18. századi relatív gazdasági elmaradottsága nem az 1754. évi vámrendelet következménye – ez inkább a már meglévő tendenciákat erősítette fel, de nem volt okozója az elmaradottságnak.

Második megjegyzése a nacionalizmus és liberalizmus kapcsolatára vonatkozott; azt fejtegette, hogy a nacionalizmus nemesi formája volt az, ami a 19. század első felében elkezdett összekapcsolódni a polgári törekvésekkel, s a reformmozgalomban az 1840-es években még viszonylag kisebb negatívumot hordozott, de utóbb, amikor a liberalizmus és a nacionalizmus került konfliktusba egymással, „a konfliktusban a liberalizmus maradt alul”.

A kiegyezéssel kapcsolatban egyetértett a kézirat azon megfogalmazásával, hogy „nem a kiegyezés hozta létre a magyar uralkodó osztály konzervatív hajlamát és hegemoniára való törekvését, hanem fordítva: magyar részről ez hozta létre a kiegyezést”. A továbbiakban azt fejtegette, hogy a kiegyezéssel szembeni azon ellenérvet, hogy az meghosszabbította a Habsburg-monarchia életét, hozzákötötte Magyarország sorsát, és így elkerülhetetlenül az 1918. évi felbomláshoz vezetett, nem erős, hanem gyenge ellenérvnek tekinti. „Mert mi bizonyítaná, vagy akár valószínűsítene, hogy a régi, soknemzetiségű ország, úgy ahogy volt, a kiegyezés *nélkül* inkább és tovább fennmaradhatott volna?” Lehet, hogy a robbanásszerű felbomlás nem volt szükségszerű, s elvileg elképzelhető volt egy olyan folyamat, amelynek során „a magyar uralkodó osztály hegemoniáját fokozatosan feladják és elismerik azt, hogy az országon belül más, külön nemzetek is léteznek”. Csakhogy, Kosáry szerint ezt a magyar uralkodó osztály soha nem akceptálta, s ebben nem 1867 akadályozta meg. Az is elképzelhető, hogy a kiegyezés nélkül a bomlás már előbb fenyegetővé vált volna. Kosáry szerint az elutasító magatartás tekintetében nem volt érdemi különbség a kiegyezéspártiak és az azt

ellenzők között – mindketten magyar hegemoniát akartak, csak az egyik Ausztriával együtt, a másik attól függetlenül. Dicsérte a kéziratnak a dualizmus kori gazdasági fejlődéssel kapcsolatos részét, s a Szabad által is említett tőkeimportra csak röviden utalt azzal, hogy az az adott helyzetben elkerülhetetlen volt.

Negyedik megjegyzése a dualizmus kori társadalomfejlődés rajzát dicsérte. Itt viszonylag részletesen szólt a magyar nemességről, s kiemelte, hogy „azon jelentős történelmi szerep hatása alatt, amelyet a reformkor és 1848 köznemessége, különösen annak kitűnő politikai garnitúrája játszott, ma is akad, aki hajlamos úgy gondolni, hogy a magyar nemességre a múlt században valami különleges történelmi kivételként, nem egészen állnak az uralkodó osztályokra általában érvényes megállapítások, így az sem áll, hogy a magyar nemesség, mint a francia burzsoázia, 1848 illetve 1849 után visszahátrált volna a forradalomtól. Pedig hátarlása nézetem szerint elég nyilvánvaló.”

A továbbiakban foglalkozott a magyar nemesség egyediségét bizonyító ellenérvekkel. Szerinte önmagában az, hogy a nemesség számos, olykor ellentétes, egymással küzdő tendenciákat képviselő rétegekből állt, nem jelenti azt, hogy „e széles mezőnyön belül” ne lett volna „hangadó réteg és fő tendencia”; azaz, volt nemesség mint gyűjtőfogalom és történelmi tényező.

A másik ellenérv az, hogy a nemességen belül aránylag csekély volt a jobb módú birtokos, a számbeli többség nem volt jobbagyartató, csak a kiváltságai különböztették meg más, nem nemes rétegektől. „De éppen az a csak, a kiváltságo-ké, itt a fontos. Ennek a társadalmi tudati befolyása itt a fontos.” Kosáry szerint a részletes vizsgálatok nem azt bizonyítják, „hogy a vagyontalansággal együtt nő a demokrácia, vagy éppen a forradalom iránti hajlandóság”; s utalt arra, hogy az ólmosbotos kismemesség milyen negatív szerepet játszott a reformkori választási küzdelmekben.

Végül, Kosáry szerint, az az ellenérv sem áll, hogy „a nemesség annál demokratikusabb, minél nagyobb egy társadalmon belül a számbeli aránya”. Bizonyos tekintetben ez inkább fordítva áll: a nemesség nagy száma miatt olyan alsó- és középszintű pozíciók is a birtokába jutnak, amelyek más társadalmakban nem kiváltságos elemek kezére kerülnek.

Az ötödik megjegyzése a századforduló újkonzervatív szellemi mozgalmaira utalva védelmébe vette Szekfű Gyula 1918 előtti történetírói működését, s őt magát is a progresszióhoz sorolta a retrográd tendenciákkal szemben. Majd – némi csúsztatással – a Szekfű által a köznemességről a *Három nemzedék* hasábjain festett képet (szakmai alapon) bíráló Mályusz Elemért (név nélkül) „a köznemesei felfogás egyik szóvivője”-ként aposztrofálta. Utolsó megjegyzése az 1918–1920 közötti Duna-táji rendezéssel kapcsolatos fejtegetéseket dicsérte. (Kosáry Domo-kos felszólalása in Spira, 1971, 128–143.)

A vitaülés két és fél héttel előzte meg Szabad akadémiai doktori védését, s Kosárynak a nemesség történeti szerepével kapcsolatos téves nézeteket bíráló hozzá-

szólása meglehető egyértelműséggel Szabadnak szólt. De ilyen volt a francia burzsoázia 1848, illetve a magyar nemesség 1849 utáni magatartásának párhuzamba állítása is, hiszen ezzel Kosáry ki nem mondva ugyan, de Szabad egyik fő tézisént tagadta, ti. azt, hogy 1860–1861-ben még nyitott kérdés volt, hogy a magyar nemesség melyik úton indul el: a demokratizálás és a szomszéd népekkel történő megegyezés vagy az Ausztriával való kiegyezés útján. Az is nyilvánvaló, hogy Szabad a liberalizmus és nacionalizmus viszonyáról is másként gondolkozott, a kiegyezés megítélése tekintetében pedig teljes egészében eltért a véleményük.

Ha a fentiekben leírtakat összevetjük a *Történelmi Szemle* hasábjain kibontakozó vitában leírtakkal, jól látható, hogy a két személyiség közötti koncepcionális ellentét már Szabad védeése előtt jól kitapintható volt. Azaz, nem azon kell csodálkoznunk, hogy kettejük vitája kibontakozott, hanem az lett volna a csoda, ha ez a vita nem következik be.

IRODALOM

- Dénes I. Z. (szerk.) (2018): *Kitörés a kánonból: Szabad György történetírói munkássága*. Budapest: Ráció Kiadó
- Gerő A. (szerk.) (2016): *A polgári átalakulásért. Emlékkötet Szabad György tiszteletére*. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány
- Kosáry D. (1969): Szabadságharc és kiegyezés között. Reflexiók egy témához. *Történelmi Szemle*, 12, 3–4, 337–344. https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1969_3-4/kosary.pdf
- Kosáry D. (1971): Néhány módszertani megjegyzés egy régi válaszra. *Történelmi Szemle*, XIV, 1–2, 260–264. https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1971_1-2/kosary.pdf
- Somogyi É. (1969): Vita a „Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában 1849–1918” c. egyetemi tankönyv kéziratáról. *Századok*, 103, 1320–1327.
- Spira Gy. (szerk.) (1971): *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 55) Budapest: Akadémiai Kiadó
- Szabad Gy. (1967): *Forradalom és kiegyezés választútján (1860–61)*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Szabad Gy. (1971): A kiegyezés előtörténetéhez. (Felelet Kosáry Domokos „reflexióira”). *Történelmi Szemle*, XIV, 1–2, 254–259. https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1971_1-2/szabad.pdf
- Szabad Gy. (1972): Tények és módszerek. (Felelet Kosáry Domokos újabb bírálatára). *Történelmi Szemle*, XV, 1–2, 256–258. https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1972_1-2/szabad.pdf
- Szabad Gy. (2017): *Aradtól az Országgyűlésig*. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel 1991–1992. Szakmai szempontból ellenőrizte és a jegyzeteket készítette Csorba L. (Tények és tanúk) Budapest: Magvető Kiadó
- Varga J. (szerk.) (1968): *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 45) Budapest: Akadémiai Kiadó

EGY SZOKATLAN VITA

AN UNUSUAL DISCUSSION OF A MONOGRAPHY

Dénes Iván Zoltán

DSc, az Academia Europaea választott tagja, a történelemtudományok doktora,
nyugalmazott egyetemi tanár, kutatócsoport-vezető, Marczali Henrik Kutatócsoport, OR-ZSE
denes.ivan.zoltan@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

Szabad politikatörténeti nagymonográfiája megírása előtt Molnár Erik (Szabó Ervint követve) felülírta a *népi=haladó, népi=nemzeti, nemzeti, tehát haladó* – Szűcs Jenő által feltárt – szillogizmusát, és Révai József tételét a *kettős lelkű középnemesség* polgári funkciójáról. Előfeltevése, a *haladó, tehát nem nemzeti* alapján a Habsburg-abszolútizmust és birodalmat haladónak, a magyar nemességet feudálisnak, a rendi nemesi függetlenségi harcokat szeparatistának és reakciónak minősítette. Molnár Erik és a nézetei körül kialakult vita számos tabut tört meg, ami megnyitotta az utat a korábbi sémáktól mentes kutatások előtt. Molnár Erik merev antinacionalista történelemfelfogásával – amelyet (a balti szovjetköztársaságokban alkalmazott nomenklátúra-csere és antinacionalista kampány után) az 56-os forradalom örökségével szemben fogalmazott újra, és emelhetett a Kádár-rendszer történettudományi kánonjává – ugyanakkor új tabukat hozott létre. Ezek közé tartozott a *nemzeti önrendelkezés*, a *nemzetépítés* és a *nemzeti függetlenség*, amelyeket nem önértéknek, hanem a *társadalmi haladás* eszközeinek, többnyire akadályának, hátráltatójának minősített. Szabad György 1964-ben írt, és 1967-ben megjelent könyvét, amelyben mind a Révai-féle, mind a Molnár Erik-féle értelmezéstől független mondanivalót fejtett ki, ötven éve komoly, drámai vitában védte meg. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy műve akadémiai védeése során kik, milyen álláspontokat foglaltak el, s azt hogyan tették. Arra, hogy álláspontjuk kifejtése során milyen értelmezési kereteket alkalmaztak, s azt milyen kánonok alapján tették.

ABSTRACT

The international political historical context of the discussion reconstructed, analysed and interpreted in this essay was the Marxist canon, the interpretative framework of the modern Hungarian history based upon the French 1848 political revolutions and its aftermath in 1849–51 going back to Karl Marx's *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* on the one hand and the two communist images of Lajos Kossuth as the defender of the class privileges (Ervin Szabó and Erik Molnár), and the inconsistent revolutionary (József Révai). The main point of the unusual discussion of *The Crossroads of Revolution and Compromise, 1860–61* was the fact, the process and the varieties of breaking away from the canonised interpretative schemes.

Kulcsszavak: indoktrináció, értelmezési keret, megbélyegzés, mesterelbeszélés

Keywords: indoctrination, interpretative framework, stigmatization, master-narrative

BEVEZETÉS

Több mint ötven évvel ezelőtt, 1969. október 27–28-án a Magyar Tudományos Akadémián egy akadémiai doktori értekezés a pártállami keretek között szokatlan, sőt példátlan vitája zajlott le. Olyan, amely ugyancsak feszegette a pártállami kereteket. E szokatlan és példátlan vita álláspontjait, az álláspontok ütközéseit, előfeltevéseit és értelmezési kereteit fogom rekonstruálni, elemezni és értelmezni, hogy levonhassam a tanulságait.

AZ AKADÉMIAI DOKTORI VÉDÉS KEZDETE

A jegyzőkönyv később közreadott kivonata szabályos, megszokott, rituális eseményt sejtetett. Holott a védés szokatlan, sőt az akadémiai doktori védések sorában egyenesen példátlan volt. Szokatlan volt, mert Szabad György már megjelent vaskos, 644 oldalas nagymonográfiáját, a *Forradalom és kiegyezés válaszütemén (1860–61)* című könyvét nyújtotta be értekezésként. Pédátlan pedig azért volt, mert a jegyzőkönyv tanúsága szerint a védés két napig, tíz órán keresztül tartott. Ugyanis Lukács Lajos, a történelemtudományok kandidátusa, számos vitában Szabad ellenfele, obstrukcióval felérő hozzászólásával hosszú órákra megbénította az eljárást, ami miatt a védést el kellett napolni. A második napon pedig Siklós András, a történelemtudományok kandidátusa, a kádári megtorlások idején Szabad György főnöke, felszólalásában polgárinak, nem marxistának minősítette az értekezést és szerzőjét, amivel megkérdőjelezte az egész minősítést, hiszen tudományos fokozatot csak marxista munka szerzőjének lehetett odaítélteni (MTAL, Jegyzőkönyv. 1–54; Állásfoglalás).

Az értekezés opponensei, Sötér István irodalomtörténész, az MTA tagja, az MTA Irodalomtudományi Intézetének főigazgatója, Kovács Endre, a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos osztályvezetője és Kosáry Domokos, a történelemtudományok kandidátusa, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa voltak. A jelölt tudományos életrajzának ismertetése után az opponensek felolvasták egyértelműen pozitív opponensi véleményeiket, amit vita követett. Mindhárom opponens kiemelte és nagyra értékelte a monográfia tárgyilagosságát, adatgazdagságát és szakmai színvonalát. Sötér István Szabad György művét a Világos utáni bő évtized irodalmi jelenségei és legnagyobb alkotói, Arany János, Madách Imre és Vaj-

da János költészete szempontjából ezért úttörésként és politikatörténeti vonatkoztatásként üdvözölte. Úgy látta, hogy költészetüket magyarázza, hogy míg 1848 előtt a haladás, a társadalmi kérdések felvetésével lehetett mozgósítani a nemzet, a nemzeti ügy mellett, addig az önkényuralom korában a nemzet, a nemzeti ügy ébrentartásával lehetett fenntartani a haladás, a társadalmi demokratizmus igényét. Kovács Endre arra mutatott rá, hogy a monográfia az 1860–61-es nemzeti ellenállás részletes, a küzdelem teljes spektrumát feltáró korrajzát nyújtja. Tanulsága, hogy a függetlenség iránti helytálláshoz nem társult arányos társadalmi és nemzetiségi program. Nemcsak a hazai politikában, hanem az emigrációban, így Kossuthnál sem. A nemzetiségi kérdés esetében azért, mert a politikusok és a politizáló közvélemény ragaszkodott az ország területi integritásához. Kosáry Domokos dicsérte az értekezés igényességét, anyaggazdagságát, vizsgálati módszereinek sokoldalúságát, magas szakmai színvonalát. Majd a monográfia anyaga alapján arra keresett választ, hogy miért tört meg az ellenállás lendülete. Úgy látta, hogy annak oka a nemesi politikában, a politizáló nagy többségben, s az azt meghatározó társadalmi osztály – politikát determináló – jellegében lehet fel (Sötér, 1970; Kovács, 1971; Kosáry, 1969).

AZ ELSŐ NAPI HOZZÁSZÓLÁSOK

A közönség soraiból elsőként felszólaló Lukács Lajos, a történelemtudományok kandidátusa, Szabad régi ellenfele, a jegyzőkönyv tanúsága szerint ragaszkodott hozzá, hogy írásban elkészített hozzászólását teljes terjedelmében elmondja, s ahhoz reflexiókat is fűzzön. Írásos hozzászólása legalább kétszer olyan hosszú volt, mint egy opponensi vélemény. Szerteágazó mondanivalójában mindenekelőtt azt állította, hogy Szabad munkájának címe nem fedi tartalmát. A nemzeti ellenállás ugyanis nem volt forradalom, ám kiegyezés sem volt. Azáltal, hogy a hazai ellenállás nemzeti célokat követett, nem pedig a társadalmi haladását, a politikai mozgalom jóval ellentmondásosabb volt, mint ahogy Szabad bemutatta. Az emigráció vezetése a felszabadító háború helyett a diplomáciát választotta, emiatt politikája más képet mutat, mint amilyennek Szabad ábrázolta. Mindezek mellett a munka számos forráskritikai kérdést vet fel, mert Szabad összefüggésükből kiragadva értelmezte az egyes dokumentumokat, ugyanis műve elfogult és torzító, mivel nem a marxista forradalomértelmezést követi, nem osztálytartalmukon méri a politikai és társadalmi mozgalmakat, és nem Marx és Engels Kossuth-kritikájára épít. Arra, amely szerint Kossuth mazziniánus kötődését bonapartizmussal váltotta fel. Felrótta Szabadnak, hogy Kossuth nem Garibaldi híve volt, hanem III. Napóleoné (MTAL, Jegyzőkönyv. 1–8., Lukács Lajos hozzászólása 1–26.). Volt, amiben Lukács Lajos – feltehetően – Szabó Ervin Kossuth-képét, a Marx *Herr Vogtján* alapuló *nemesi kiváltságörző politikus* értelmezését kérte számon Szaba-

don, ám döntően Révai József *következetlen forradalmár* Kossuth-képét hiányolta. Azt, aminek alapján Kossuthról két szerzőtársával, Mérei Gyulával és Spira Györggyel 1952-ben életrajzot tett közzé. A bizottság és a közönség tagjai közül nyilván többen is tisztában voltak ezzel. A termet 2-kor át kellett adni, amire Mód Aladár felhívta a figyelmet, és ami miatt ismételten figyelmeztette a felszólalót a méltányosságra, az önkorlátozás szükségességére. Szabad György viszont többször is jelezte, hogy érdeklődéssel hallgatja Lukács Lajos hozzászólását. Lukács Lajos azonban nem engedett az elnök kérésének, s korlátlan és korlátozatlan felszólalásával kelepcehelyzetet teremtett. Két kiút kínálkozott ebből: az elnök vagy hatalmi szóval belefojtja a szót, amivel támadhatóvá teszi az eljárást, vagy elnapolja a védést.

A vitában Lukács Lajos után Mód Aladár szólalt fel. Szerinte Szabad differenciálta a birtokos nemességen belüli álláspontokat, Kosáry viszont az osztályérdeket és az osztályt dogmatikusan fogta fel, közvetlenül feleltette meg egymásnak, s így mindkettőt leegyszerűsítette. Hanák Péter úgy látta, hogy a könyv többvariációs fejlődési lehetőséget vázolt fel, amelynek határait szerinte a forradalom megismétlésének és az abszolutisztikus rendszer fennmaradásának lehetetlensége alkották. Egységes nemesség és birtokos osztály helyett inkább annak különböző, egymásnak feszülő irányzatairól beszélhetünk. Mivel a kossuthi program potenciális hívei nem tudtak felülkerekedni, az 1861-es fordulat a kiegyezéshez vezetett. Az érdekegyesítés feltételei ugyanis nem voltak azonosak 1848-ban és 1861-ben, hiszen a feudalizmust 1861-re már felszámolták. Immár a feudális maradványok felszámolása került napirendre, ami viszont új érdekegyesítést kívánt. Hanák Mód Aladárral szemben úgy látta, hogy a 48-asságot a nemzeti önállóság, a demokratikus haladás, az agrárkérdés és a nemzeti kérdés demokratikus megoldása együttesen alkották. A birtokos nemesség viszont – hiszen nem volt nemzeti burzsoázia – nem tudott ennek eleget tenni, ezért lefelé elsáncolta magát, kifelé pedig nem egyezkedett. Egyetértett Kosáryval, hogy amennyiben a magyar birtokos nemes fenn akarta tartani birtokai felett az uralmát, csak az elnyomó hatalomhoz fordulhatott. Lukács Lajosnak viszont igaza van abban, hogy Magyarországon nem volt forradalmi helyzet, és a könyv az emigrációt valóban árnyaltabban mutathatta volna be. Ám tudomásul kell venni, hogy nem mindig esik egybe a legdemokratikusabb a legrealisabbal, a haladás a realitással. A történésznek pedig nem az a feladata, hogy a leghaladóbb realitását bizonyítsa, hanem az, hogy a történelem valóságos ellentmondásait feltárja. Hanák Péter hozzászólása után Sötér István kért szót. Ő Mód Aladárral értett egyet, Hanákkal pedig vitatkozott. Úgy látta, hogy a Hanák által megfogalmazott maximalista programot az önkényuralom viszonyai között nem lehetett úgy hirdetni, mint 49-ben a debreceni országgyűlésen. Ennek ellenére a magyar irodalom Világos után sok mindent folytatott abból, amit a reformkorban és 48-ban képviselt, ami magyarizációt igényel. Ám azzal, hogy a vita a középnemességre szűkül, s a

plebejus rétegeket számításon kívül hagyta, kizárta a magyarázat lehetőségét. Lukács Lajost, aki Vajda János röpiratait, az *Önbírálatot* és a *Polgárosodást* példamutatóként, s a helyzet lényegét kifejezőként kérte számon, korrigálta: Vajda röpiratait egyáltalán nem lehet politikai programnak tekinteni. Felhívta a figyelmet arra, hogy nemcsak a magyarság került 1861-ben dilemma elé, hanem a nemzetiségek is. Választhattak aközött, hogy a magyar uralkodó osztállyal egyeznek ki, vagy a Monarchiával, s ők az utóbbit választották. A dogmatikus álláspontot ne helyettesítsük önlebecsülő állásponttal – zárta hozzászólását Sőtér István. Ezt követően Mód Aladár elnök a védést másnap reggelig elnapolta (MTAL, Jegyzőkönyv. 8–23.).

A MÁSODIK NAPI HOZZÁSZÓLÁSOK

A doktori védés másnap, október 28-án délelőtt 10 órakor Kovács Endre felszólalásával folytatódott. A felszólaló tételesen cáfolta Lukács Lajos Kossuth-képét. Azt, hogy Kossuth Mazzini forradalomcsinálását bonapartizmussal váltotta fel, de azt is, hogy az emigráció kossuthiánus és garibaldista táborra oszlott volna meg. Kossuth nem volt bonapartista, s az emigráció nem vált szét kossuthiánus és garibaldista táborra. E téves állítások konstrukciók: az első Marx *Herr Vogt* című írásából származik, a második Lukács Lajostól. Marx rossz informátorok hatására alakította ki a maga Kossuth-képét – állította –, amitől ideje lenne elszakadni. Kovács Endre után a közönség soraiból Siklós András, a történelemtudományok kandidátusa jelentkezett szólásra. Ő – az 1957-ben távol lévő tanszékvezető Andics Erzsébet helyettesítője, s így Szabad tanszéki főnöke a kádári megtorlás megindítása idején – jelezte, hogy nem ért a témához, s bár nagyra értékeli a művet, azt polgári, nem marxista munkának látja, szerzőjét pedig polgári, nem marxista tudósnek. Olyannak – idézte Lukács Györgyöt –, aki a síkság (tehát a polgári tudományosság), nem a hegycsúcs (azaz a marxizmus–leninizmus) képviselője. A végkövetkeztetést mindenki maga vonta le. Azt, hogy bármilyen színvonalú is a monográfia, az értekezés és szerzője nem felel meg a minősítés alapfeltételének. Annak, hogy csak marxista mű és szerző kaphat tudományos fokozatot. A vita egyik hallgatójaként úgy éreztem, hogy a teremben szinte megfagyott a levegő. Siklós András hozzászólását Kosáry Domokosé követte. Igazat adott Sőtér Istvánnak abban, hogy az irodalom megközelítését nem lehet a köznemesség tudatállapotára korlátozni. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az 1860/61-es országgyűlés állásfoglalását viszont nem lehet a társadalom tudatállapotára szűkíteni, hiszen az politikai kérdés volt, mégpedig – elsöprő országgyűlési súlya miatt – a nemesi politika kérdése. Azzal kapcsolatban pedig, miszerint álláspontja dogmatikus lenne, vitatkozott Mód Aladárral. Replikája szerint a

dogmatizmus ugyanis az osztályszemlélet merev alkalmazását, az osztályok, a cselekvések és az ideológia között közvetlen kapcsolat feltételezését és a voluntarizmus múltba vetítését foglalta magában, amihez fel lehetett használni a magyar nacionalizmus egyes elemeit. A múlt illúziók nélküli, tárgyilagos megismerése azonban mentes mindettől. Különböző álláspontokat különböző színvonalon lehet kifejezni. Úgy látta, hogy például Hanák Péter, Lackó Miklós és Ránki György a *Magyarország története* nyolcadik kötetének koncepcióját előlegező referátuma, amely *Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában* címmel jelent meg a következő évben, antedatálva, színvonalas, nem dogmatikus, a múlt reális ismeretére irányul (Hanák et al., 1969). Olyan, amit a részletekre vonatkozó vitathatósága ellenére követendőnek tart. Ő a 19. századi magyar nemesi politikát az egész magyar történelem perspektívájából nézi, míg Szabad máshonnan. Álláspontjuk mindenekelőtt ezért különbözik. Ám Szabad olyan színvonalon fejtette ki álláspontját, amely vitára érdemes. Annak érdekében pedig, hogy a vita kelendő színvonalon folyjon, biztosítani kell a vita alapfeltételeit, többek között az egyéni álláspont kifejtésének korlátok közé szorításával – utalt a Lukács Lajos előző napi hozzászólása következtében kialakult helyzet tanulságára (MTAL, Jegyzőkönyv. 24–42.).

Kovács Endre tételesen cáfolta Lukács Lajos merev, dogmatikus, az egyedül igaznak tartott értelmezési keretet számonkérő álláspontját. Siklós András ideológiailag bélyegezte meg a művet és szerzőjét. Kosáry Domokos pedig Mőd Aladárral szemben foglalt programszerű állást. Úgy, hogy azzal saját magát az ítélkező szerepébe helyezte.

A VÁLASZ

Mindezek után kapta meg Szabad György a válaszadás lehetőségét. A kérdésekre és a megjegyzésekre méltóságteljesen, elegánsan, tárgyszerűen válaszolt. Opponenseinek köszönetet mondott, észrevételeikre pedig tételesen válaszolt, ahogy utánuk Lukács Lajosnak is. Sőtér István szerint a mű címe összhangban van a politikai erők belső és külső konfliktusaival, az irodalomban észlelt jelenségekkel és a legnagyobb alkotók fejlődésének dilemmáival. Kovács Endre és Kosáry Domokos viszont fenntartásokat fogalmazott meg a címmel kapcsolatban. Kovács Endre szerint az alternatíva valóban létezett, ám a forradalmi célkitűzések nem mutattak túl 1848-on, legjobban 1849-en, bár 1849 védelme összekapcsolódott továbbfejlesztésének óhajával. Kosáry Domokos elismerte, hogy 1860/61 fordulópontra volt az 1848/49-es forradalom és az 1867-es kiegyezés között. A *válaszút* azonban nem fordulópontra, hanem alternatívára, két lehetőség közötti választásra utal, ami elvben igaz, ám a politikát kézben

tartó erők szempontjából gyakorlatilag nem az. Szabad szerint 1860 októberében a magyar politikai élet tizenkét év után először megnyílt színterein két politikai ajánlat konfrontálódott: a konzervatívok ajánlata, az Októberi Diploma kiegyezési megállapodása és egy széles nemzeti ellenállási koalícióé, amely helyre kívánta állítani az 1848-as forradalmi vívmányokat. A magyar politikai erők túlnyomó többsége elutasította a konzervatív kiegyezési ajánlatot, és az 1848-as forradalmi vívmányok mellett kötelezte el magát. Ám ezzel újabb választút elé került. Nevezetesen a forradalmi vívmányok megújítása és kiteljesítése vagy a forradalmi vívmányok csonkítása közötti választás elé. Ez az alternatíva az első lehetőség elhárításával és a második előmozdításával dőlt el. Attól azonban, hogy így dőlt el, maga az alternatíva létezett, valóságos volt, elemei pedig a döntés ellenzőiben és elfogadóiban egyaránt tovább éltek. Kovács Endre Kossuth társadalom- és nemzetiségpolitikájával kapcsolatban hiányolta Szabad bírálatát. Kossuth a társadalmi kérdéseket 48-hoz képest 48–49-ben, majd alkalmi állásfoglalásaiban – a kincstári birtokok zsellérek közötti felosztásától a katonai őrvideki községek határában fekvő kincstári erdők és legelők a határőrök tulajdonába kerülésén át az iparszabadság megteremtésén keresztül a zsidók egyenjogúsításáig – továbbfejlesztve értelmezte. Ám alapjában – a többi alkotmányos polgári politikushoz hasonlóan – azt remélte, hogy a jó alkotmány keretében megoldódnak a társadalmi problémák is. A nemzetiségi kérdésben Erdéllyel kapcsolatban valóban különbözik a véleményük. Ő úgy látja, hogy Kossuth eljutott az unió vagy az autonómia közötti választásig. Kosáry Domokos szerint a nemesség politikáját 1848–49-ben és utána az a sokk határozta meg, hogy szembekerült a nemzetiségi parasztsággal. A sokkot Szabad is elismeri, ám vitatja a nemesség egységes jellegét. A rendi burokokban ugyanis szerinte a nemesség kivételesen tagolt struktúrát mutat, osztályértelemben teljes bomlásban volt. A sokkhatás is ennek megfelelően eltérő módon és intenzitással érte, miként a társadalmilag differenciált nemesség politikai nézetei is differenciáltak voltak.

Szabad György a kiegyezést – Sőtérrel és Kosáryval vitatkozva – nem tekintette sem elvfeladásnak, sem győzelemnek. Ám felhívta a figyelmet, hogy az hogyan ment végbe. Arra, hogy elmozdították a falvak demokratikusan választott vezetőit, felszámolták az önkormányzati szervezetet, szétzúzták a polgárság haladó testületeit, a vezető publicisták és lapkiadók megfélemlítésével megrendszabályozták a sajtót, felkutatták és megsemmisítették az ellenállás folytatásával kísérletező szervezetet, országgyűlési képviselők egész sorát börtönözték be vagy kényszerítették új száműzetésbe, és kézben tartották az 1865-ös országgyűlési választásokat. Mindaddig, amíg biztosak lehettek abban, hogy olyan parlament jön létre, amelynek többsége nem a kiegyezés szükségességében, hanem különböző változatai között lát eldönteni valót. Szabad György a vitában elsőként Siklós András hozzászólására válaszolt. Úgy, hogy a bírálóbizottság hatáskörébe utalta

műve és munkássága jellegének megítélését. Nyilvánvaló volt, hogy Szabad semmilyen formában sem igazodott a besorolási kényszerhez, a merev, osztályszempontú értelmezési kerethez. Ezt követően tételesen és tárgyyszerűen felelt Lukács Lajos kifogásaira és kritikáira, ami a jegyzőkönyvben 12 oldalt tesz ki (MTAL, Jegyzőkönyv. Szabad György válasza. 1–26, 42–54.).

A VITA LEZÁRÁSA, A BIZOTTSÁG ÁLLÁSFOGLALÁSA

Szabad György válaszát az elnök megköszönte, majd megkérdezte az opponensektől, a bizottság tagjaitól és a hozzászólóktól, hogy elfogadják-e azt. Miután elfogadták, felfüggesztette az ülést, s a bizottság határozathozatalra visszavonult. Ennek eredményeként a héttagú bizottság a fokozat odaítéléséről egyhangúan igennel szavazott. A védelem két napon át, összesen tíz órán keresztül tartott. A doktori értekezés vitájának jelentőségét mutatja, hogy az arról készült gyorsírói jegyzőkönyvet Tóth Béla, a Tudományos Minősítő Bizottság titkárságának vezetője elküldte Nagy Miklósnak, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya alosztályvezetőjének (MTAL, Jegyzőkönyv; Állásfoglalás doktori fokozat ügyében; Nagy Miklós levele Tóth Bélának).

ÉRTELMEZŐK ÉS ÉRTELMEZÉSI KERETEK

Az első napi vitában a felszólalók közül többen a kirakós játék végső megoldását, az indoktrinációt, a besorolást kérték számon. Volt, akinél a besorolás igénye meghatározó volt, de akadt olyan is, aki azzal küszködött, hogy a problémamegoldás igényét össze tudja egyeztetni az indoktrináció merev értelmezési keretével. Ám a rigid álláspontot elfoglaló Lukács Lajostól a sziporkázóan ötletelő Hanák Péteren át – a politikai döntéseket az adottságnak tekintett nemzetközi nagyhatalmi politikára és a társadalmi érdekviszonyokra visszavezető állásfoglalását elegánsan kifejtő – Kosáry Domokosig a sémába illesztés, a visszavezetés, a besorolás, az indoktrináció műveletének igénye meghatározó súlyú volt. Az értelmezési keretet fejlődési séma, a *haladás* mintájának követése, az újkori francia politikai fejlődés normatívan felfogott modellje, a teleologikus történelem fejlődésmenetének voluntarista vagy/és determinista változata alkotta. Lukács Lajos és Kosáry Domokos más-más színvonalon, de egyaránt ennek jegyében kifogásolta a monográfia címét és koncepcióját.

A második nap hozzászólásai a besorolás számonkérésétől, a sémára visszavezetés megkövetelésétől a keret átértelmezésén át az indoktrinációs interpretációs keret dekonstruálásáig terjedtek. Siklós András korántsem azok

közé tartozott, akik segítettek abban, hogy ki-ki kiszabadulhasson a Prokrusztesz-ágyból. Éppen ellenkezőleg: a pártállami ideológiát kérte számon. Akkor, amikor kijelentette, hogy a tárgyalt mű és szerzője nem marxista, amivel az elenség bélyegét sütötte az értekezésre és írójára. Kovács Endre tételesen cáfolta Lukács Lajos mércéjét, Marx *Herr Vogtjának* Kossuth-képét és Lukács Lajos konstrukcióját, az emigráció kettéosztását kossuthiánusokra és garibaldistákra. Ezzel pedig a tudományos problémamegoldást választotta az értelmezési keretre visszavezetés, a redukcionizmus, a nagy kirakós játék végső megoldásába besorolás helyett. Kosáry Domokos viszont paradigmaticusan értelmezte át a dogmatizmust: az immár a nacionalista, későbbi kifejezéssel a „nemzeti kommunista” álláspont/beállítottság szinonimája lett. Szemben a nemzeti illúziókkal leszámoló realista önismeret marxista tudományosságával. Azzal, aminek képviselőre maga nyújtott példát. Azáltal, ahogy számon kérte az osztálymeghatározottságot.

Szabad válaszában elkerülte az osztályérdekre visszavezetés redukcionista eljárását, s amikor Kosáry azt számon kérte rajta, elhatárolódott mind attól, mind a determinista sémától. Érzékeltük, hogy korántsem Szabó Ervin, Révai József vagy Molnár Erik álláspontját foglalta el, hanem a jogaiba visszahelyezett problémafeltárást és problémamegoldást, a történész szakszerűségét és a történelem alternatívitasát képviselte. Ezt pedig a nemzeti liberális pozitivista értelmezési keret, a nomád életformától a letelepült, városi, civilizált életmódig ívelő, a civilizációs haladással azonosított nemzetállami fejlődés értelmezésének társadalomtörténeti alapozottságú megújításával és korszerűsítésével tette. Amivel kitört a marxista kánonból. A vita álláspontjai nem az *intézet–egyetem* rivalizálása mentén váltak el egymástól. Az opponensek közül Kovács Endre és Kosáry Domokos, a bizottság tagjai közül R. Várkonyi Ágnes és Hanák Péter a Történettudományi Intézet kötelékében dolgozott. Mód Aladár az egyetem tanára volt, de ugyancsak az egyetemen volt állásban Siklós András is.

A vitában az indoktrináció és a tudomány hívei csaptak össze egymással. Az ideológiai számonkérés nyílt, szélsőséges és anakronisztikus változatát Siklós András és Lukács Lajos képviselték, megújítását és korszerűsítését viszont Kosáry Domokos. Rajtuk kívül Mód Aladártól Hanák Péterig szinte mindenki a merrev, megcsontosodott értelmezési keret módosítására tett kísérletet. Sötér István és Kovács Endre pedig kutatási eredményeikkel szembesítették az értelmezési keretet, s azt fontos részleteiben elvetették (vö: Szűcs, 1970).

Ebben az időben a természet-, élet- és műszaki tudományok művelésébe a pártállam ideológiailag már nem szólt bele. A közgazdaságtudomány, a szociológia, a pszichológia, a nyelvészet, az irodalomtudomány és a filozófia területén viszont sokan tették fel maguknak azt a kérdést, hogy amennyiben saját kutatásaik szembekerülnek a marxizmus tételeivel, melyiket válasszák a kettő közül. Voltak, akik azt is meg merték kérdezni maguktól és egymástól, hogy egyáltalán, a marxiz-

mus mennyire teszi lehetővé az elmélyült, komoly kutatásokat és tudományos magyarázatukat. A filozófiában többen is végigjárták azt a hosszú utat, amelyen Sztálint Leninnel, Lenint Marxszal és Engelsszel, Engelst Marxszal, Marxt a fiatal Marxszal, a fiatal Marxt pedig Marx intencióival helyettesítették. Ám olyanok is akadtak, akik elég elmélyültek, elszántak és bátrak voltak ahhoz, hogy ezen is túl tudjanak lépni.

VISSZAEMLEKEZÉS

Szabad György védésére huszonkét év múlva így emlékezett vissza: „*A Forradalom és kiegyezés választóján* a kiegyezés centenáriumán, 1967. május végén látott napvilágot, de szinte visszhangtalan maradt. Mint ahogy a Történettudományi Intézet egyik munkatársa fogalmazott: megjelent a könyv, sokan elolvastuk, de »még várjuk, mi legyen a véleményünk róla«. Terjedelmes is volt, sok volt a bizonyító anyag benne. Viták keresztüzébe került, de biztatást is kaptam. Egyik tanszéki kollégám, majd Andics Erzsébet is azt tanácsolta, hogy ezt a munkámat feltétlenül nyújtsam be nagydoktori disszertációként. A nagydoktori benyújtásával nem siettem, csak két évre rá következett vitája. Három bírálója közül ketten rendkívül pozitív véleményt írtak róla. Az egyik lektor Kovács Endre volt, a másik Sőtér István, aki külön tanulmányt is publikált a munka egyik részletkérdéséről. Szerinte a Madách-értelmezés szempontjából művem revelációt jelent, mert jól helyezi el a madáchi életművet a korszak viszonyai között, és megmagyarázza, hogy Madách nem outsiderként írta azt, amit írt, hanem egy valós történelmi és politikai vonulatot fejezett ki vele. A harmadik bíráló Kosáry Domokos volt, aki a szakmai elismerését aggodalmaival társította. Szerinte könyvem a kossuthiánus, nacionalista irányzat feltámasztására tesz kísérletet, és alkalmas a dzsentri idealizálására. Az 1969 nyarán! lezajlott nagydoktori vita rendkívül eltért az akadémiai viták szokásos menetétől. Egyik vitapartnerem annak a Kossuthnak a felmutatásával vádolt, aki szembekerül Marxékkal, a garibaldistákkal, helyettük pedig Cavourral és más úri cselszövökkel szövetkezik. Aki egy jól fésült nemzetiségi politika látszata mögött, titkon, tulajdonképpen a magyar hegemoniát akarja feltámasztani a Dunai Szövetség köntösében. E gondolatnak, íme, most én vagyok a felmagasztalója... Majd felállt az a személy, aki engem már '56 után minősített, s aki Andics távollétében a tanszéket hajdan vezette. Utalt Lukács György Thomas Mannról alkotott véleményére: nagy elefánt, aki a síkságon áll, s nem a marxizmus hegykoszorúján. Ez még sokkal fokozottabban elmondható rólam is. Nem mondta ki, de érzékeltette, én még nagy elefánt sem vagyok – viszont távol állok attól, amit a marxizmus megkövetel. Ez egész szemléletemet jellemzi, számomra a 19. században nem Marx, hanem Kossuth az irányadó. Romantika, naciona-

lizmus, dzsentriimádat stb. A bírálóbizottságra hagytam, hogy a világnézeti kérdésben véleményt alkosson, a szakmai kérdésekre viszont alapos válaszokat adtam. A vita két napig tartott. Ez egyedülálló volt a minősítések történetében. Végül a bizottság nagy többséggel megszavazta disszertációmra a nagydoktori fokozatot.” (Szabad, 2017, 99–101.) Szabad György visszaemlékezésében a vita datálása és néhány részlet pontatlan volt, s a Kosáryval folytatott későbbi vitákat visszavetítette Kosáry opponensi véleményére. Ám a védésen elhangzott vitának és az arra adott válaszának számára kiemelt jelentősége volt. Olyan, amelyet a védés jegyzőkönyvéből láthattunk.

KITEKINTÉS

Szabad György 1945-ben programnevet választott, amikor Schwartz Györgyről Szabad György névre magyarosította a nevét. Ezután, nyilván öntudatlanul – amennyiben Stephen B. Karpman drámaháromszög értelmezését alkalmazzuk – a traumatikus szerepek közül az áldozat és az elkövető szerepeivel szemben a megmentő szerepét választotta. Azt, ami maga is traumatizált szerepkör.

Történetíróként és tanárként olvasói, hallgatói, tanítványai és kollégái számára olyan mondanivalót fejtett ki, amely alapján különbözött a konzervatív és a kommunista értelmezésektől. Egymásra vonatkoztatta a liberális demokrácia és a patriotizmus, a szabadságjogok, a hatalommegosztás és a függetlenség vívmányait. Az „illúziók váltógazdaságával” szemben *tertium daturt*, nemzeti liberális ellenkánont képviselt.

IRODALOM

- Hanák P. – Lackó M. – Ránki Gy. (1969): Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. *Történelmi Szemle*, 3–4, 283–336.
- Karpman, S. B. (1968): Fairy Tales and Script Drama Analysis. *Transactional Analysis Bulletin*, 26, 7, 39–43. <https://www.karpmandramatriangle.com/pdf/DramaTriangle.pdf>
- Karpman, S. B. (1972): *Eric Berne Memorial Scientific Award Lecture*. <https://www.karpmandramatriangle.com/pdf/AwardSpeech.pdf>
- Kosáry D. (1969): Szabadságharc és kiegyezés között. Reflexiók egy témához. *Történelmi Szemle*, 3–4, 337–344. https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1969_3-4/kosary.pdf
- Kovács E. (1971): A történelem válaszfútján. *MTA II. Osztályának Közleményei*, 1–2, 91–102.
- Sötér I. (1970): A történelem dilemmái. *Kritika*, 1, 17–22. http://real-j.mtak.hu/5368/1/Kritika_1970.pdf
- Szabad Gy. (2017): *Aradtól az Országgyűlésig. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel 1991–1992*. (Szakmai szempontból ellenőrizte és a jegyzeteket készítette Csorba L.) (Tények és tanúk) Budapest: Magvető Kiadó
- Szücs J. (1970): *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge*. Hozzászólás egy vitához. Budapest, Akadémiai Kiadó

Források

Történelemtudományi Szakbizottság (1969): Állásfoglalás doktori fokozat ügyében. Budapest, 1969. dec. 5.

Jegyzőkönyv a bíráló bizottság zárt üléséről, Budapest, 1969. október 27/28.

Magyar Tudományos Akadémia, Levéltár. Jegyzőkönyv Szabad György „Forradalom és kiegyezés választóján 1860–61” című doktori értekezésének 1969. október 27–28-án megtartott megvédéséről. MTA TMB 180/3, TMB-145-088/1969.

Nagy Miklós levele Tóth Bélának, Budapest, 1969. december 19. MTA TMB Tu/1230/2.

SZABAD GYÖRGY AUTOBIOGRÁFIÁI

GYÖRGY SZABAD'S AUTOBIOGRAPHIES

Velkey Ferenc

CSc., habilitált egyetemi docens

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézet Modernkori Magyar Történelmi Tanszék
velkey.ferenc@arts.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány Szabad Györgynek, a történésznek és politikusnak, Magyarország rendszerváltás utáni első parlamenti elnökének autobiográfiáit vizsgálja. Azt az ellentmondást állítja a középpontba, hogy Szabad, bár több irányból érte ilyen készítés, mégsem írt visszaemlékezést, viszont egy 1991–1992-ben elkészült hosszabb interjúja alapján értelmezhető az önéletrajza. A vizsgálatot aktualitássá teszi, hogy ez a hosszú interjú csak a közelmúltban, Szabad György halála (2015) után, 2017-ben jelent meg. Szabadnak a történetírónak ambivalens volt a viszonya a visszaemlékező forrásokhoz, s bár nem értékelte le a múlt személyes tapasztalatában rejlő tanúságtételt, de mindig a múlt „valóságának” általános érvényű történetírói feltárása inspirálta. Őt nem igazán vonzották a visszaemlékezésekben megjelenő egyedi és szubjektív elbeszélések, még akkor sem, amikor Kossuth Lajosról szóló könyveit készítette. A dolgozat eredményei két összefüggésben jelölhetők meg. Az egyik fő tézis, hogy Szabad György életrajzi elbeszéléseinek két hőse – a biografikus hős (*Kossuth Lajos*) és az autobiografikus hős (én: a textualizált Szabad György) – összefüggenek egymással. Hasonlóképpen lettek megalkotva a történész, illetve az emlékező Szabad által, s hasonló értékek kötődnek hozzájuk. A másik fő tézis pedig az, hogy a történész magában Szabadban is fölébe kerekedett az emlékezőnek. Arra a nyomásra, hogy idős korában önéletrajzot írjon, családtörténelmi (vagyis történetírói) programmal választott. Utolsó éveiben éppen a családtörténet-írással oldotta fel (és kerülte el) az időskori memoáírás kihívását.

ABSTRACT

The present study analyses the autobiography of György Szabad, the historian-politician, who was the first President of the Hungarian Parliament after the change of regime/collapse of the socialist/communist regime. Szabad was urged by different parties to compose his autobiography, but he refused to do so. After all, he had been interviewed in 1991–1992, and this long text could be interpreted as his autobiography. Szabad died in 2015, but the long interview mentioned above had been published only in 2017, two years after his death. This makes the analyses of it relevant. The attitude of Szabad to commemorative sources was ambivalent. He did not underestimate the personal experiences appearing in such sources, but his aspiration was the unravelling of the generally valid 'reality' of the past. He was not attracted by the per-

sonal, subjective narratives of the memoirs, not even in the case of his works regarding Lajos Kossuth. There are two main results of the study. According to the author, there were two heroes of the biographical works of György Szabad. On the one hand, there is Lajos Kossuth as a biographical hero, and on the other, György Szabad as the textualised 'I' appears as the autobiographical hero. The two heroes had been constructed similarly by Szabad the historian and the reminiscent person, and he attaches similar values to them. The other thesis of the author is, that the reminiscent Szabad was still dominated by Szabad the historian. At an old age, there was a pressure on him to write his autobiography, but he responded to it by the composition of his family history, which was the program of a historian. During his last years, the writing of his family history was a tool in his hands to avoid the composition of a real old age memoir.

Kulcsszavak: autobiográfia, biográfia, historiográfia, Szabad György, Kossuth Lajos, rendszerváltás, magyar történelem

Keywords: autobiography, biography, historiography, György Szabad, Lajos Kossuth, regime change, Hungarian history

Szabad Györgyöt a kilencvenes évek elejétől több irányból érte, érthette készítetés arra, hogy elbeszélje élete történetét. Méghozzá ahhoz az új beszédhelyzethez igazodva, amit a rendszervált(oz)ás legitimációs kényszere teremtett, hiszen a folyamat egyik meghatározó személyiségeként, a szabadon választott országgyűlés első elnökeként élete és múltja is a reflektorfénybe került. Az ő *curriculum vitae*-jei és róla szóló hosszabb-rövidebb pályarajzok világossá tették, hogy igen különleges sorstörténet áll mögötte. Az alapadatok fényében magyarázkodásra egyáltalán nem volt szüksége: származása és életének kiemelhető politikai-közéleti mozzanatai – szökése a munkaszolgálatból, menekülése a „malenkij robot” elől, rövid független kisgazdapárti tagsága, kulákká nyilvánítása, 1956-os egyetemi szerepvállalása, következetes pártonkívülsége a Rákosi- és a Kádár-rendszerben, lakitelki aktivizálódása stb. – egyértelműen hitelesítették új helyzetét. Rövid önéletrajzi elbeszélései természetesen igazodtak (igazodhattak) a rendszervált(oz)ás beszédhelyzetéhez, hiszen azok a tények, események, korábban felmutatott értékek kaphattak hangsúlyt az életelbeszélésben, amelyek hitelesen tanúsították, hogy *az volt korábban is Szabad György, amivé lett.*

A hivatalos parlamenti életrajzok (összegezve: Villám, 2002) egyenesen tőle vették át a zárt identitás kijelölő formulát: „Amint maga fogalmazta: magyarnak született a trianoni döntés nyomán Romániába frissen bekebelezett földön, évszázados hazai gyökerekkel bíró zsidó vallású család tagjának született az antiszemitizmus felívelése idején, és polgárnak e létforma fenyegetetté válása küszöbén.” Az önéletrajziság fontos funkciót kapott Szabad megnyilatkozásaiban, s szinte toposzszerűen használta az idézett karakterelemeket, amelyek az ellentét alakzatára építve jelölték ki és keretezték identitását (*magyar, zsidó vallású, polgár*).

Anya és fia. Özv. Schwartz Imréné és Schwartz György, 1941 (a család tulajdona)

Ezekbe az új rövid élettörténetekbe a rendszervált(oz)ás után már olyan mozzanatok is bekerültek (például édesapja súlyos sérülései a megverése után, majd öngyilkossága; anyai nagybátyjainak zsidó származásuk miatti halála, az ő szökései), amelyek korábban ilyen részletességgel nem voltak ismertek. Szinte rövid élettörténet kerekedett ki például a *Korall* című folyóirat körkérdésére (*Hogyan lettem történész?*) adott feleletéből, amikor a történészi pályaválasztásáról szólva a

személyes és családi (történeti) érintettségét hangsúlyozta mint alapvető és magarázatot nem is kívánó intenciót: „Ha valaki, amint az velem történt, 1924-ben a királyi Romániába frissen bekebelezett Aradon születik, olyan magyar családban, amely »optánsként« élt magyar állampolgársága fenntartásának lehetőségével, ugyanakkor évszázados alföldi gyökerekkel bíró zsidó vallású familiában az antiszemitizmus felíveltetésének küszöbén, és a polgári létformát tekintette természetes közegének annak keresztútjába jutása idején, abban a múltat illetően is hivatlanul jelentek meg a kérdőjelek. Noha sok minden vonzott újra meg újra az élővilág kutatására, súlyos fordulatok – így vasgárdista terrortámadás Édesapám ellen, visszatelepülésünk a csonka országba, Édesanyám évtizedes küzdelme a családért, apám öngyilkossága a »zsidótörvényessé« vált szülőházában, a német megszállás, jómagam megmenekülése szökéssel 1944. október 15-én a munkaszolgálatból, »angyali« segítség a bujdosásban, újabb szökés 1945. március 14-én immár az orosz gyűjtőtáborból, kiváló rokonaim pusztulása a Don-kanyar és a dunántúli halálmenet vesztőhelyei között – belém égették a kérdést: »miért is?«” (Szabad, 2005). Talán nem is véletlen, hogy a külső késztetések: elvárások és felkérések mellett voltak, akik barátian unszolták, hogy az ő (és családja) történetének megírása legyen a pálya végén a legfőbb szakmai-szellemi főladata, s ezzel ő is járuljon hozzá a huszadik század magyar sorsfordulóinak személyes emlékezetre épülő újrafeldolgozásához.

Vajon a baráti biztatásnak eleget téve vagy a történeti-emlékezeti nyomásnak engedve, vagy számvetésként, vagy egyszerűen az időskori emlékezés otthonosságába érve élete végszakában rászánta magát Szabad György arra, hogy megfogalmazza a részletes, családtörténetbe ágyazott önéletírását? Ez a kérdés benne bujkál még azoknak a hozzá közel álló tanítványoknak az emlékezésében is, akik tudtak a munkálatról, „a nagyon várt, de meg nem jelent család- és pályatörténetről”. Igen érdekes, ahogyan Csorba Csilla feltételes alakzatokat használva mérlegeli a dilemmát: „Pályám emlékezetét Kazinczyhoz hasonlóan biográfiákból,

levelekből, forrásokból, a személyes emlékezet kútfőjéből Szabad György professzornak magának lett volna jó megírnia. Éveken át készült is talán rá, széles horizontú, mély merítésű s ezáltal nehezen szintetizálható anyagmennyiséget gyűjtött össze, ennek öszszerendezése vélhetően a majdani szerkesztőjének lesz feladata” (E. Csorba in Gerő, 2016). Egyik oldalon ott van az elvégzett munka bizonyossága (Szabad György szerteágazó *anyaggyűjtést* végzett), a másik oldalon azonban ott a bizonytalanság és a kétely: megírta *volna, talán*.

A közvetlen források inkább arra utalnak, hogy Szabad György kései írói programjában *nem az önéletrajzírás* kapott hangsúlyt, *hanem a történetírás*. Ebben az esetben az emlékezéssel is összefüggő, de attól lényegileg különböző: *család-történet-írás*.

„Szabad György utolsó éveiben családja történetének feldolgozásán, végső formába öntésén dolgozott” – rögzíti felesége a közvetlen élményt (Szabadné in Gerő, 2016). Korántsem csak a szakmai-közéleti szerepektől való visszavonulása után lett Szabadnak a Blantz család története a fő szellemi inspirálója, hanem már a kilencvenes évek végén is ez volt az egyik meghatározó historikus feladatvállalása (Csorba in Dénes, 2018). 1999-ben arra az interjúkérdésre, hogy „milyen tervei vannak Szabad Györgynek, a történésznek”, kerettémájának rögzítésével, szakmai-szellemi érdeklődésének a fókuszpontjával válaszolt: „Nekem egy témám van, a polgári átalakulás Magyarországon. [...] Én továbbra is ezt kutatom, pontosabban most úgy fogalmazok: a polgári átalakulással foglalkozom, amelynek lényege a polgári nemzetté válás.” Ezután tért rá az őt közvetlenül izgató feladatra: „Meg akarom írni édesanyám családjának a történetét. Ez is izgalmas história, egy szálát jelenti a polgári nemzetté válás folyamatának. A család az Alföldön élt a Tisza–Maros szögében, gyökerei nagyon messzire nyúlnak vissza, történetébe európai szálak fonódnak bele, s nagy szerencsém, hogy bár sok irat elveszett, de sok dokumentum megmaradt, amit gyűjtőmunkám során ki tudtam egészíteni. [...] az anyag olyan gazdag és színes, hogy egy író kezében csodát jelenthetne. Jómagam »csodára« nem vállalkozhatom, de a valóság felidézésére mesterségem eszközeivel igen, ha a párkák időt adnak számomra” (Szabad, 1999).

Szabad György a nagyszülői ház előtt.
Elek, 1970 (a család tulajdona)

Ilyen formán a kötőjelek elhelyezése – *család-történet-írás* – érthetővé válik; bár némileg önkényes, de kifejező; a szóösszetétel mindkét változatát: *családtörténet*, *történetírás* érvényessé teszi. Az ő családtörténete: a Blantz család története; nem más, mint a magyar polgárosodás története; a megírása gyűjtőmunkát és mesterségbeli tudást igénylő történetírói feladat. Azt, hogy a saját életét mennyiben építette (volna) bele az elbeszélésbe, egyértelműen majd csak akkor rögzíthetjük, ha a formálódó családtörténeti kézirat (amennyiben a munka eljutott abba a fázisba) szakszerű feldolgozás tárgya lesz. Azonban kevéssé valószínű, hogy Szabad utolsó éveiben (évtizedében) autobiográfiát írt volna; minden bizonnyal éppen a *család-történet-írással* oldotta fel (és kerülte el) az időskori memoárirás kihívását. E vizsgálatnak éppen az az egyik (itt csak felvillantható) megállapítása, hogy Szabad György számára élete egy szakában az *önéletrajziség* szükség-, helyzet- és alkatszülte természetes beszéd mód lett, viszont az ön-élet-írás nem vált sosem szakmai-szellemi, írói programmá a számára.

A „meg nem írt”, de mégis vizsgálható autobiográfia paradoxonja könnyen föloldható. Korábban készült (két) átfogó interjú sorozat Szabad Györggyel, amelyek közül az egyik 2017-ben a *Tények és tanúk* sorozatban (Magvető Kiadó) meg is jelent.¹ Pavlovits Miklós vette föl magnószalagra az interjút 1991–92-ben, és ő adta ki kötetben őket már egykori tanára halála (2015) után. Ez a kötet (*Aradtól az országgyűlésig*) Szabad György legteljesebb interjú formájú élettörténete. A forrásközlés esetlegességei (súlyos szakmai hiányosságai) ellenére az interjú sorozat előbányászása a „kazetta-lomtárból” és megjelentetése jelentős fejlemény. A közreadó, egykori beszélgetőtárs Pavlovits Miklós önéletírást szerkesztett a magnetofon felvételekből, és képanyaggal kiegészített teljes Szabad önarcképet nyújtott át az olvasóknak. A „folytatólagos hosszú beszélgetések anyaga” a könyv bővebb, első részében (I–VI.) egységes élettörténeti elbeszélésbe rendeződik, míg a másodikban (VII.) „a házelnök” kap tematikus kérdéseket. A jellegváltás, az eredeti beszélgetés tervezett lezárásához, Szabad házelnökké választásához (1990) köthet, s ahhoz a közös megfontoláshoz, hogy az eredetileg tervezett határponthoz megérkezve folytassák-e az interjút. Az ezután következő VII. fejezet témánk szempontjából kevésbé érdekes, a beszélgetés ott már az egykori (1992-es) jelenbe érkezik meg. Megváltozik a szöveg jellege és kifejtettsége: a házelnök és politikus számvetést készít az országgyűlés munkájáról, saját tevékenységéről és felfogásáról az országgyűlés által tárgyalt alapvető ügyekben (Szabad, 2017).

Az első hat fejezet (lényegében az első rész) viszont ténylegesen Szabad (meg nem írt) autobiográfiája, s emellett kortörténeti dokumentum is (Csorba László jegyzeteivel megerősítve). Képet kapunk a família ága-bogáról, a zsidó-polgári család magyarsággal való azonosulásáról, a különböző megpróbáltatások kö-

¹ A Századvég Kiadó birtokában lévő másik méretes életinterjú sajnos még nem vizsgálható, (igen régóta) nem hozzáférhető, bizonytalan a kiadói szándék és a megjelentetés ideje is.

zepette is fenntartott nemzeti identitásáról, az ő szellemi éréséről. A sebeket nem elfedő, de azok lelki-szellemi feldolgozottságát mutató arányos elbeszélés egyszerre tárgyilagos (történetírói produktum) és egyszerre tanúságtétel. A történeti pályakép négy fejezete (II–V.) érzékletesen tárja fel (és mutatja meg Szabad szemszögéből nézve) a korszak tudományos életének alapvonalaait, néha nagyvonalú elemző gesztusokkal, máskor egy-egy szituáció mélyebb feltárással. Az egyetemi évek és a szakmai pályakezdés ideje az ötvenes évekre esik, majd következnek az ötvenhat katartikus napjaihoz kötődő kulcsélmények. S végül a Kádár-rendszer idejében részben szakmai, de áttételesen ideológiai és politikai viták keretezik az önelbeszélést. A történész közeledése a „politikai szerepvállalás felé” (VI.) Szabad elbeszélésében természetes következménye a korábbi értékvállalásainak; a „demokrata-patrióta” eszmény gyakorlati próbájaként értelmeződik.

Úgy tűnik, hogy az interjúsorozat volt Szabad György számára a leginkább alkalmas arra, hogy akkori (1991–1992-es) időhiányos helyzetében megfeleljen annak az elvárásnak, hogy számot adjon önmagáról, és hitelesítse szerepvállalását. Az élettörténeti forgatókönyv felépítése és sajátosságai, a szöveg jellegzetességei azonban nemcsak a rendszervált(oz)ás sajátos beszédhelyzetével függenek össze, hanem kölcsönhatásban vannak Szabad történeti gondolkodásával és praxisával (annak szakmai-etikai mozzanataival), s így az emlékezés vizsgálata igényli a rövid kitekintést.

Szabad György némi távolságtartással viszonyult az önéletírásokhoz és a cselekményes életrajzokhoz. Mint történetíró egyáltalán nem kicsinyelte le a személyes tanúságtételt, de történeti hitvallása az egyedivel, esetivel és szubjektívvvel szemben mindig az általánosabb érvényű igazság felé mozdította. A *történész*, aki forrásrengeteget tekint át, aki sokoldalú vizsgálattal juthat el a „valóság” feltáráshoz, önmagában magasabb rendű tudást teremt, mutat fel a jelennek, s ad át a jövőnek, mint az *emlékező* (Szabad, 1974). Bár hangsúlyozta, hogy a visszaemlékező típusú elbeszélés a *tanulságok levonására* készíthet, *helyzetismeretre taníthat, irányt mutathat*, de mégis az óvatos távolságtartás volt rá a jellemzőbb: a saját küzdelem felidézése könnyen öncélú én-történetté vagy önigazolássá válhat. Méltán feltételezi Csorba Csilla, hogy Szabad Györgyöt az autobiográfia-írásban „talán visszatarthatta példaképének Kossuth Lajosnak e tárgyban való véleménye” (E. Csorba in Gerő, 2016). A „miért nem írok autobiográfiát” program Kossuth állásfoglalásában (az 1870-es években) hangsúlyos és kidolgozott volt, Szabad György sokszor idézte és felidézte a „magasztalások” ellen írott, e tárgyban igen erőteljes Kossuth-levelet. Az élettörténeti elbeszélés sem igazán életrajzi jellegű a történész Szabad gyakorlatában. A Kossuth-pályaképeiről (Szabad, 1977, 1994, 2002) szóló igen friss szakmai elemzések egyöntetűen megállapítják, hogy az életrajzi mozzanatoknak kicsiny szerep jut a Kossuth-könyveiben, a személyiség-fejlődés és karrierút kevéssé, az irányadó politikus viszont igencsak kidolgozott

nála. Az ő számára az élettörténeti típusú elbeszélés leginkább csak az értékhorizont megvilágítása és kontextusba helyezése miatt fontos, s azt a célt szolgálja, hogy a Kossuthéban megragadható és általa felmutatható értékvilágot prezentálja (Dobszay, Miru in Dénes, 2018).

A kapcsolat olyannyira erős, hogy tanítványainak tanúsága szerint maga a „megélt élet” (Szabad György élete) a kossuthi hagyományhoz kötődő értékfelmutatásban teljesedett ki. Erdődy Gábor számára a tanár, mentor, barát, kolléga Szabad leginkább abban „a hiteles küldetéstudattal párosuló szenvedélyes elkötelezettségében” ragadható meg, amelynek alapját a reformkori „liberális értékrendből kiteljesedő kossuthi polgári demokratikus örökség” és a „magyar nemzeti tradíciók” képviselője alkotja. Gerő András pedig nemcsak azt emeli ki, hogy Szabad a „teljes értékegység szimbólumát Kossuth Lajosban lelte fel”, őt tette kora és a magyar modernitás normájává; hanem azt is, hogy a *nemzetből zsidósága miatt egykoron kirekesztett, a politikai rendszer okán polgárként megtagadott és demokataként ellehetetlenített ember*” identitásválasztása lett Kossuth (Erdődy, Gerő in Gerő, 2016). A Kossuth-pályakép tehát nemcsak elbeszélésmintája lehetett a történésznek a saját autobiográfiáihoz, hanem a benne felépített norma-rendszer az érték-mintája is volt egyben.

A kérdés természetesen adódik: ez a történészi beállítódás jellemző Szabad Györgyre, amikor a saját élete történetét mondja (beszéli) el? A 2017-ben megjelent interjú-önéletrajz már mérete és kifejtettsége okán is esélyt ad a válaszra. Itt most azonban nem adatik tér a visszaemlékezés aprólékos vizsgálatára, több részletében már tanúként idézte vagy éppen korrigálta az emlékezőt a történeti vizsgálat (Deák, Dobszay, Miru, Gergely, Hermann, Dénes in Dénes, 2018). Néhány példával csak azt igyekszem megmutatni, hogy az önelbeszélés mennyiben függ össze azzal, ahogyan a történész dolgozott, ahogyan az autobiográfiákhoz viszonyult, s mennyiben azzal, ahogyan a kossuthi életpályát megragadta-felépítette.

Érdekes módon Szabad György életének az 1944–45-ös tragikus-kalandos részleteiről és körülményeiről többet tudunk meg abból a nyolcoldalas életrajzból, amelyet a felesége állított össze, mint Szabad kettőszáznyolc oldalnyi interjú-önéletrajzából (Szabad, 2017, vö. Szabadné in Gerő, 2016; Gróh, 2017). Bár lehetséges, hogy az interjú (némileg esetleges) közlésformája okozza a hiányt, de a tendencia mégis rögzíthető: Szabad saját pályaképének felépítése közben is tartózkodott attól, hogy önmagát „hősnek” láttassa, hiszen a műfajtól nem öncélú én-történeteket várt el (s így magától sem), hanem tanítást és iránymutatást. Bár az életútinterjúban több a történet- és az esemény-elbeszélés (főleg a történészi pályához kötve), mint Szabad Kossuth-pályaképeiben, mégis szinte ugyanúgy „működik” a két főhős. Szabad önéletrajzának „textualizált én”-je minduntalan a megnyilatkozásaival lép színre. A „hős” úgy válik cselekvővé, hogy *gondol, mond, kifejez, képvisel, hangsúlyoz* valamit. Bár nem annyira „breviáriumszerű”

az interjú-önéletrajz, mint a Kossuth-pályakép – abban Szabad Kossuthot szinte csak beszélteti: idézi, gondolatmeneteit rekonstruálja (Dobszay, Miru in Dénes, 2018) – mégis ebben a szövegben is minduntalan arra „emlékeznek”, hogy egykor, valamely konkrét szituációban vagy valamely történeti helyzetben ő egykor *mit gondolt és hogyan gondolkodott; mit mondott és hogyan fejezte ki magát*. Ez a technika kiválóan alkalmas az értékelmutatásra és a normaképzésre.

Szabad György interjú-autobiográfiájában úgy beszél el tehát önmaga életét, hogy az egészében és részleteiben is kifejezze az értékvállalását. Ebben az esetben a hitelesítést az állandóság biztosítja, deklarációk és kulcsmondatok kapcsolódnak hozzá, s az alapmotívumok behálózják az egész szöveget. Az ifjú esetében az identitás meghatározó alakzata legelőször vágy formájában jelenik meg: „egy demokratikus magyarságot szeretnék”. A családi hagyomány az „ösztönös de tudatos elemekkel is átszőtt nemzeti demokratizmus”-ban értelmeződik. A fiatal, a politikában tájékozódni kívánó Szabad a „nemzeti demokratizmust” keresi, majd politikai gondolkodásának lényegét a „nemzeti demokráciában” jelöli meg. Utóbb ugyanezt képviseli az 1956-os forradalomban (és félti, mert érzékeli az azzal ellentétes véleményárnyalatokat), majd „a megpróbáltatások éveiben” ezt örzi; történészként felmutatja és képviseli, majd politikusként küzd érte, és többedmagával egy rendszer alappillérévé teszi, házelnökként finomítja-védi. Keresztül-kasul szövi a visszaemlékezést ez az értékhorizont hol a *nemzeti demokratizmus*, hol a *demokratikus patrióta örökség* nyelvi formában. Nyilván – a történész Szabad vizsgálatai szerint – Kossuth politikájában nyilvánult meg ez az értékrend a legtisztább formában, méghozzá a történelmi alternatíva szintjére emelkedve. A szövegrengetegből ide elég egy olyan interjúrészletet beidézni, amely közel egy időben keletkezett az önéletrajzi interjúsorozattal. Szabad ekkor arra a kérdésre, hogy „Mit jelent ma Kossuth”, így válaszolt: „Úgy gondolom, Kossuth mindig ugyanazt jelenti. Az igazán nagy történelmi személyiségek nem változnak. Változik a világ, mely rájuk visszatekint. Ők mindig azonosak önmagukkal. [...] Azt a politikust jelentette, [...] aki Magyarország önálló államiségének és polgári átalakulásának követelményeit a maguk összefüggésében és kölcsönhatásaiban ismerte föl. [...] Kossuth az a politikus volt, aki a maga korában a nemzetit és a demokratikusat a legszorosabb kapcsolatban lévő követelménynek látta (Szabad, 1993). Amikor Szabad György Kossuthról beszélt, mintha magáról is szólt volna, és amikor magáról beszélt, mintha Kossuthról is szólt volna (erről: Miskolczy in Gerő, 2016).

Az értékmegjelenítő személyiség Szabad elbeszéléseiben statikussá válik, alig-alig változik. A pályaképeiben az ilyen időszembesítő gesztus – Kossuth „*már akkor is*” úgy látta, hogy... – igen gyakori. Vagyis Szabad, a történész nem az idealizálás szándékával simítja el az egyenetlenségeket hősei pályaképeiben, hanem azért, mert ő a norma megjelenési formáit követi végig az életben. Az érdeklő, hogy miképpen lesz valaki annak képviselőjévé, amivel az élete azonosítható:

„*amit jelent*”. Pontosabban nem is a *lesz* érdeklő, hiszen a gyermek- és ifjúkor szocializációs, szellemi környezetben már ennek az értéknek a megjelenési formáit mutatja meg. Szabad György hősei: a „*biografikus hős*” (Kossuth Lajos) és az „*autobiografikus hős*” („*textualizált énje*”) ugyanazon formában léteznek. Előbb elsajátítják és magukévá teszik azokat az értékeket, melyekkel azonosíthatók, majd felvállalják és kiteljesítik, utóbb a változó körülmények között következetesen képviselik azokat, vitákban megvédik, és bátran kiállnak értük; életük, tetteik, döntéseik és szavaik által folyamatosan felmutatják őket. A sorrend felcserélhető, változás lényegében nincs: „ők mindig azonosak önmagukkal”. Nemcsak a szövegekben, hanem a szövegek által is ez történik: Szabad Kossuth-pályaképei és önéletrajzai mellett, hogy történeti munkák és autobiográfiák, ilyen értékfelmutatási aktusok is egyben.

Korántsem hiteltelen az, hogy a visszaemlékező ebbe a keretbe illeszti a saját életét. Szabad György a környezetére éppen mint *következetes értékfelmutató* gyakorolt nagy hatást. Nem pusztán a tanítványoknak a közelmúltban megszületett vallomásai, hanem a szakmai és emberi kötődéseik is egyértelművé teszik, hogy a számukra téren és időn átívelően hiteles volt Szabad elköteleződése az emberi normák, demokratikus és nemzeti értékek mellett.

Bizonyos szempontból azonban a Szabad Kossuthjára vonatkozó megjegyzés: „kritika és reflexió mentes alak” (Gerő, 2016), érvényes Szabad „Szabadjára” is. A vázolt elbeszélésmódnak nemcsak Kossuth botlásai és hibái, az ő (mármint Szabad) esetleges gyengeségei és tévedései esnek áldozatul, hanem a személyiségfejlődés és karriertörténet mellett a vitái és vitapartneri is.

A normativitás kizárja a személyiségfejlődést, a karriertörténet pedig eltűnik abban az élettörténeti forogatókönyvben, amelyben a háttérbe szorítottság, elutasítottság, akadályozottság adja a fő szöveget. Kézenfekvő lenne a személyes sorstörténettel magyarázni ezt a hangsúlyt, Szabadnak a gyermek- és ifjúkori veszteségeivel, családjának megpróbáltatásaival, a társadalomból való kizártságaikkal, személyes üldöztetésével. A történetíró eszköztelen azonban arra, hogy a lélektani mechanizmusokat pontosan feltárja, pusztán a megjelenési formáit vizsgálhatja a vonatkozó gesztusoknak; s azt, hogy miképpen függenek össze az emlékező narratív identitásával. Az alaphelyzet egyszerűnek tűnik, Szabad György lényegében egy eszmei-politikai érték hordozójaként és megjelenítőjeként létezik az önelbeszéléseiben. Mivel azonban az általa vállalt *demokratikus és nemzeti örökség* háttérbe szorított mind a Horthy-, Rákosi-, mind a Kádár-rendszerben, ezért ő maga, aki ezzel az értékkel tökéletesen azonosul és azonosítható, csak háttérbe szorított lehet. Látszólag egy logikai konstrukcióról van szó: Szabad György szükségszerűen mint értékörző csak szembenálló és elutasított lehet (lehetett) az adott rendszerekben. A hatvanas/hetvenes években keletkezett történeti munkáiban ez az önkép már kifejeződik (például E. Csorba in Gerő, 2016; Frank, Dobszay, Miru in Dénes, 2018), és

úgy emlékeznek a tanítványai is, hogy mind a nagypolitika, mind a történelemtudomány hatalmi viszonyai Szabadot pályája egészen önvédelemre és értékőrzésre kényszerítették (főként: Dénes, 2015). A vázolt logikai konstrukció így élettörténeti forgatókönyvként nem hat (hathatott) a megélt életre? Paul de Man némileg provokatív mondata ide kívánczok az önéletírás és élet kapcsolatáról: „Azt képzeljük, hogy az élet úgy hozza létre az önéletrajzot, ahogy egy tett a maga következményeit, de nem volna-e éppoly jogos azt feltételezni, hogy talán az önéletírói vállalkozás hozza létre és határozza meg az életet [...]?” (de Man, 1997)

Kétségtelenül érzékelhetők belső ellentmondások az így létrejövő elbeszélésben. A narratíva meghatározóan a küzdelmekre és elutasítottságra épül, s bár a pálya emelkedése szerepel olykor tényállításokban, mégis a karrierút lényegében hangsúlytalan marad. Pedig a közölt adatok szerint is Szabad szakmai-tudományos karrierje igen jó ritmusban haladt előre, átívelve az ötvenes–nyolcvanas években, s egészen a professzorságig, akadémiai rendes tagságig emelte a történést. Jó példa a belső ellentmondásokra az, ahogyan az elbeszélő az Andics Erzsébethez fűződő viszonyát értékeli. Miskolczi Ambrus még az interjú-önéletrajz megjelenése előtt világított rá a nehézségre, nem tudva, hogy bő másfél évtizeddel korábban Szabad már elbeszélte az Andics-hoz fűződő szakmai kapcsolatát: „Érdekes, hogy egyetlen történész sem írt a kort és benne önmagát megjelenítő emlékiratot. [...] Például Szabad Györgyöt azzal hozták hírbe, hogy a sztálinista Andics Erzsébet protezsálta” (Miskolczi in Gerő, 2016). Ebben az esetben némileg apologetikus az önéletrajz, ami az akadémiai tagajánlásánál közvetlen formában jelenik meg: „amiről tudok, azért nem kell szégyellenem magam”. Az emlékező Szabad korrekt-visszafogott munkakapcsolatra utal, s azt hangsúlyozza, hogy Andics nem tolt a pályáját, hanem időnként támogatta, időnként nem. Azonban sokatmondó adat, hogy Andics Erzsébet egy 1972-es interjújában azt fejtegette, hogy „a társadalmi-politika indítékok [...] szinte szárnyakat adtak annak az aránylag fiatal történészekből álló kis csoportnak, amely 4-5-6 év alatt nagy méretű forráspublikációktól kezdve új szellemű egyetemi tankönyvek megírásáig rendkívüli munkát végzett” (Baráth, 2018). Vélhetően ő beleértette ebbe a „szárnyakat kapó” csoportba Szabad Györgyöt is.

Az 1956 utáni hosszan tartó vegzálását (eljárást mégsem indítottak ellene) az emlékező igen plasztikusan és részletesen idézi fel, de azt sugallja, hogy ezek csak „piszkálódások” voltak azokhoz a „rendkívül erős támadásokhoz” képest, amelyek „szakmai téren” érték. Az elbeszélésben a fő hangsúly arra kerül, hogy a hatalomhoz igazodó történészek miképpen tartották folyamatos nyomás alatt. Viszont az is kiderül a szövegből, hogy a Kádár-rendszerben ő is meghatározó történész maradt, egyetemi professzor és akadémikus lett, nagy ívű történeti összefoglalásokba írt fejezeteket, kánonképző szerepbe került (Hermann in Dénes, 2018). Szabad a *Nemzet és demokrácia* alfejezetet kezdő gesztusával mintha tu-

datosan is vállalná ezt a (szerinte csak látszólagos) ellentmondást: „Folytatódtak a támadások ellenem. Közben 1970-ben egyetemi tanári kinevezést kaptam.” Mivel azt tételezi (és úgy érvel), hogy a támadássorozatot az ellenfelei által kossuthiánusnak mondott politikai értékrendje idézte elő, ezért a narratívában fontos funkciót kapnak a viták: a „nemzeti demokrácia” küzd itt előnytelen terepen a kádárizmussal. Vagyis Szabad György számára a „szakmai vitái” lényegében politikai értékütközések, a szakmai előmenetele viszont függetlenül ettől a szakmaiságának az elismerését mutatja. Ezt az ellentmondást a narratívában Szabad nem oldja tisztán föl, s így csak aránytalan és egyoldalú elbeszélés születhet, amelyben a vitaellenfelek álláspontja egyszerűsödik le végletesen. Ők antitézisést jelölik ki a Szabad által vállalt-felmutatott értékeknek, szimplán a rendszer legitimálása lehet az elbeszélésben a funkciójuk (a vitákhoz főként Dénes, Miru, Gergely, Csorba, Hermann in Dénes, 2018).

Szabad György élettörténeti forгатatókönyvét mérlegelve azt is tisztáznunk kell, hogy a rendszervált(oz)ással bekövetkező fordulat milyen helyet foglal el a narratív sémában. Az eddigiek alapján érthető, hogy sosem lett a visszaemlékezésben élesen elválasztva Szabad *történelmi énjé a politikusitól*. Hiszen mindkettő kiteljesedhetett ugyanabban az értékdimenzióban. Csak a politikusi pálya elfogadása, a képviselőség majd házelnökség vállalása, vagyis az új szerepek igényelték stratégiai döntéseket (és otthoni megbeszéléseket). Az értékegység jól jellemezhető az 1973-as vácrátóti tudományos ülészeki hozzászólásának önéletrajzi kommentálásával: „1987 előtti legjelentősebb politikai megnyilatkozásomnak tartom.” Vagyis a történész, amikor a „hazafiság és internacionalizmus-vitán” a „demokrata-patrióta örökség” továbbvitele mellett érvelt, s amellett, hogy a „nemzeti törekvésekről” nem szabad „leválasztani a demokratizmust”, akkor történészként *jövőt* alapozott meg. Igen érdekes az interjú-önéletrajzban, hogy az emlékező akkor használja éppen ugyanezt a nyelvi fordulatot, amikor megérkezik az új politikusi szerepbe. A sokadik példamondat az értékállítás ismétléseiből ahhoz a szövegösszefüggéshez kapcsolódik, amikor Szabad az 1990-es választások előtt a kampányban aktivizálódott, és „nem gyakran, de beszédeket is mondott”. Ilyenkor mondandójában mindig kiemelte: „nemzeti és demokratikus törekvéseink elválaszthatatlanok egymástól”.

A teljes életpályamodellje így szoros összefüggésbe kerül a történész megnyilatkozásaival, gondolkodásával (és még kossuthi pályaképével is). Hiszen az alternativitás többirányú elgondolása határozta meg leginkább az ő történelemszemléletét. Igencsak izgatták a múltban megragadható „többirányú kibontakozási lehetőségek” (Miru in Dénes, 2018), főként akkor, amikor vitapartnerei a megvalósult (egykori) jelent determinisztikusnak és megváltoztathatatlanak mutatták be. A Szabad Györgyről szóló újabb irodalomban szinte nincs olyan szerző, aki ne említene meg történészi látásmódjának ezt a karakterszálát. Szabadot mindig a múlt jelenében lévő alternatívák vonzották, sőt sokszor történészként az

éppen egykor ki nem teljesedő, de a korábban lehetőségként reálisan felvetődő (és később akár meg is valósítható) múlt valósága/valóságossága érdekelte. Érdemes rögzíteni: ez az elgondolás egyértelműen a Kossuth-szövegekre vezethető vissza. Kossuth Lajos a dualizmus „beállásának” időszakában számtalan megnyilatkozásában „játszott” az idősíkokkal, azt villantva fel, hogy a független, önrendelkező, demokratikus Magyarország eszméje azért őrzendő meg, mert a létezőnél szorosabb összefüggésben áll a nemzet múltjával, és egy „másik jövő” alapjául szolgálhat.

Szabad György 1991–1992-ben rögzített interjú-autobiográfiája egy ilyesfajta megérkezés pillanatához kötődik. A *nemzeti és demokratikus* fogalompárral címkézett értékhorizont számára immár nem rendszerkritikus pozíciót jelentett, hanem rendszerépítőt. Azaz, nagy távlatok beteljesülését. A kötődése az új rendszerhez azért lett olyan erőteljes (a továbbfejlesztésére vonatkozó igényének hangsúlya mellett), mert számára ekkor vált kiteljesíthetővé – ahogy interjú-önéletrajzában mondja: – a „48-at magasba emelő ’56-tal és Kossuth-címerrel” jellemezhető örökség.

IRODALOM

- Baráth K. (2018): „Higgyék el nekem, nem a tapsaikra vágyom”. Jelenetek Andics Erzsébet életútjából. In: Szilágyi A. (szerk.): *Hét társulati elnök*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat–MTA BTK Történettudományi Intézet, 175–206. http://www.szazadok.hu/doc/MTT_Het-elnok_teljes.pdf
- de Man, P. (1997): Az önéletrajz mint arcrongálás. *Pompeji*, 2–3, 93–107. <http://www.irodalomelmelet.atw.hu/deman.pdf>
- Dénes I. Z. (2015): Emlékeim Szabad Györgyről. *Élet és Irodalom*, 59, 49, 8. <https://www.es.hu/cikk/2015-12-04/denes-ivan-zoltan/emlekeim-szabad-gyorgyrol.html>
- Dénes I. Z. (szerk.) (2018): *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Budapest: Ráció Kiadó. [Külön hivatkozva a kötet alábbi szerzőinek tanulmányai a tartalomjegyzék sorrendjében: Deák Ágnes; Frank Tibor; Dobszay Tamás; Miru György; Gergely András; Csorba László; Hermann Róbert; Dénes Iván Zoltán.]
- Gerő A. (szerk.) (2016): *A polgári átalakulásért. Emlékkötetet Szabad György tiszteletére*. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Történelmi és Társadalom Kutatásért Közalapítvány. [Külön hivatkozva a kötet alábbi szerzőinek emlékező szövegei a tartalomjegyzék sorrendjében: Csorba László, E. Csorba Csilla, Erdődy Gábor, Miskolczi Ambrus, Gerő András, Szabadné Suján Andrea.]
- Gróh G. (2017): Nagy elődökhöz illő méltósággal – Pavlovits Miklós beszélgetései Szabad Györggyel. *Magyar Szemle*, 26, 7–8, http://www.magjarszemle.hu/cikk/20170818_nagy_elodokhoz_illo_meltosaggal_pavlovits_miklos_beszelgetesei_szabad_gyorggyel
- Pavlovits M. (2017): Kazetták a palackban. In: *Aradtól az Országgyűlésig. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel 1991–1992*. Budapest: Magvető, 7–18.
- Szabad Gy. (1974): A történész felelősségéről. *Tiszatáj*, 28, 6, 3–7.
- Szabad Gy. (1977): *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó–Magyar Helikon, <https://mek.oszk.hu/04800/04881/html/>

- Szabad Gy. (1993): Kossuth Közép- és Kelet-Európa hatalmi struktúrájáról. Szabad Györggyel, az Országgyűlés elnökével beszélget Farkas János László. *Európai Utas*, 4, 4, 2–8. <https://www.europaiutas.hu/europaiutas/pdf/13.pdf>
- Szabad Gy. (1994): *Kossuth Lajos üzenetei*. Szabad György összeállítása. Budapest: Ikva, <http://mek.niif.hu/04800/04882/html/>
- Szabad Gy. (1999): A katedrán és a közéletben azonos célokért – Interjú Szabad Györggyel. [Készítette:] Rosonczy I. *Magyar napló*, 11, 3, 3–6.
- Szabad Gy. (2002): *Kossuth irányadása*. Budapest: Válasz Könyvkiadó
- Szabad Gy. (2005): Pályaválasztásom néhány mozzanatáról. [Hogyan lettem történész? A Korall körkérdése a pályaválasztásról.] *Korall*, 6, 21–22, 273. https://epa.oszk.hu/00400/00414/00015/pdf/t_19szabad.pdf
- Szabad Gy. (2017): *Aradtól az Országgyűlésig. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel 1991–1992*. Szakmai szempontból ellenőrizte és a jegyzeteket készítette Csorba L. (Tények és tanúk) Budapest: Magvető Kiadó
- Villám J. (2002): Szabad György. In: Jónás K. – Villám J.: *A magyar országgyűlés elnökei 1848–2002*. Budapest: Argumentum Kiadó, 415–419.

SZEREPLŐ ÉS VISSZATEKINTŐ – EGY SZÖVEGTÍPUSRÓL JEGYZETKÉSZÍTÉS KÖZBEN

ACTOR AND RETROSPECTIVE OBSERVER – ABOUT A TEXT-TYPE DURING NOTE MAKING

Csorba László

az MTA doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézet
csorba@hotmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A szerző azt vizsgálja, hogy amikor Pavlovits Miklós interjújában Szabad György a saját életéről beszélt, akkor vajon kötött-e olvasóival „önéletrajzi paktumot”, a szónak abban az értelmében, ahogy Philippe Lejeune használja híres könyvében. Amikor Szabad földidézte emlékeit, vajon voltak-e kétségei azzal kapcsolatban, amire tanulmányaiban Pierre Bordieu utal, miszerint az önéletrajzban – minden jószándék ellenére – nemcsak rekonstrukciókat, hanem konstrukciókat is találhatunk?

ABSTRACT

The author examines if, when György Szabad is speaking about his own life in the interview made by Miklós Pavlovits whether he makes a 'biographical pact' with the readers in the sense of Philippe Lejeune's phrase in his famous book. Recalling his memories did Szabad have any doubts relating the idea which is expressed by Pierre Bordieu in his studies, that – in spite of all goodwill – we can find not only reconstructions, but constructions in them, too?

Kulcsszavak: életrajz, önéletrajz, Szabad György, önéletrajzi paktum, fikcionalitás

Keywords: biography, autobiography, György Szabad, autobiographical pact, fictionality

2013-ban jelent meg és elismerő figyelmet keltett az az interjúkötet, amelyet Osskó Judit építészmérnök, televíziós szerkesztő adott közre *Antall József. Kései memoár. Publikálatlan interjúk* címmel. A könyv azokat a beszélgetéseket tartalmazta, amelyeket a műsorkészítő 1992 júniusa és 1993 májusa között folytatott a miniszterelnökkel életpályájáról, a múlt és az akkori jelen politikai-társadalmi kérdéseiről. Az interjúsorozat nem könnyen született meg; úgy látszik,

Szabad György, 1961 (a család tulajdona)

Antall jó ideig sajnálta az időt olyan eszmecsere-re, amelyről úgy vélte, túlságosan elvonja a napi munkától. A kötet utólagos alcíme – *Kései memoár* – azonban jelzi, hogy a szerkesztő jó pszichológiai érzéssel rátalált arra a motívumra, amellyel fölkelte az érdeklődést. „Arra gondoltam ugyanis – olvashatjuk az előszóban –, hogy a miniszterelnöknek tengernyi elfoglaltsága, a betegségével járó kezelések közepette nyilván nem jut ideje, energiája önéletrajzi visszaemlékezésre, naplórásra. Az jutott hát eszembe: ha elfogad, elszegődöm mikrofonállvány-nak, meséljen a gyerekkoráról, a családjáról, a szellemi felkészüléséről és mindarról, amit fontosnak, érdekesnek tart elmesélni az utókor számára.” (Osskó, 2013, 12.)

Osskó Judit ötlete bevált: Antall vállalkozott rá, hogy – a „mikrofonállvány” inspiratív kérdéseit követve – mintegy fölvázolja imaginárius emlékiratainak alapvonalait, földézzze az életrajzi fordulópontokat, elmesélje a legfontosabb történeteket, anekdotákat. Történészként és közéleti emberként fölismerte, hogy – versenyfutásban a halálos betegséggel – ez az utolsó lehetősége, hogy az általa megélt valóságáról földézett emlékeit olyan értelmezésben mutassa be utódainak, ahogyan az – vállalva az örök szubjektivitást – szerinte helyes és érvényes.

Nos, amikor 2016 őszén fölkerést kaptam, hogy a Pavlovits Miklós által Szabad Györggyel készített interjúkötethez jegyzeteket írjak, mindjárt eszembe jutott Antallnak ez a gesztusa, és persze az is, hogy Pavlovits és Szabad beszélgetéssorozata épp akkoriban fejeződött be, amikor Osskó kérésére Antall kötélnék állt. Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy – ismerve a miniszterelnök és a parlamenti elnök szoros munkakapcsolatát, továbbá közismerten baráti személyes viszonyukat – talán szóba került közöttük a „memoár helyett interjú” Szabad által frissen átélt szituációja. Azt gondolom ugyanis, hogy – leszámítva a betegség sürgetését – Szabad motivációja valami hasonló lehetett, amikor 1991 őszén a szegedi újságíró jelentkezésére vállalta az életrajzi témájú beszélgetéseket. Túl 67. életévén, az ország túlzás nélkül egyik legelfoglaltabb embereként, amikor még voltak a memoárírásnál bizonytalanságokkal itélt szakmai teendői (így akadémiai rendes tagi székfoglalójának megírása, 1977-es Kossuth-kötetének újraformálása, anyai nagybátyjairól egy nagy család- és társadalomtörténeti monográfia elkészítése), nos,

mindezek miatt nemigen bízhatott abban, hogy még valamikor eljöhet számára a személyes emlékiratokkal való bíbelődés békés időszaka. Ezért dönthetett úgy, hogy elfogadja a Pavlovits Miklós jelentkezésével megnyíló lehetőséget.

A feladatban rejlő kihívás annál erősebb lehetett, mivel Szabad természetesen jól ismerte a tudományos munkássága során általa legtöbbet kutatott és legnagyobbra tartott magyar államférfi, Kossuth Lajos 1870. december 30-án kelt sorait, melyekben azon sürgetésre válaszolt többeknek szóló, közös levélben, miszerint miért nem ír önéletrajzot. „Én [...] egy nemével a legyőzhetetlen undornak viseltetem az autobiographiák iránt – jelentette ki a Torinóban élő száműzött politikus –, mert lélektani okoknál fogva meg vagyok győződve, hogy a ki saját »viselt dolgainak« megörökítése végett veszen tollat kezébe, akarva, nem akarva azon ösztön befolyása alatt ír, hogy saját édes énje alakjának szögletességeit kidomborítsa, saját jellemének faltjait lecsiszolja, hibáit elsimítsa, vétkeit elfedezze vagy mások nyakába kerítse; általában hogy másokat minél kisebbeknek tüntessen fel, miszerint maga minél nagyobbnak látszassék.”¹ Aligha vitatható az államférfi lélektani megfigyelésének jogossága, amely ellen persze csak az lehet a viszonylagos ellenszer, ha az emlékiratíró bevallja örök szubjektív elfogultságát, és soha nem állítja azt, hogy az igazat, csakis az igazat írja – hanem csupán azt, hogy őszintén törekszik rá. A visszaemlékezésre vállalkozó Szabad György ugyanakkor nyilván abban is bízhatott, hogy talán a történész sok évtizedes forráskezelő rutinja valamiképp jelzi majd számára azokat a kényes pontokat, ahol különösen vigyáznia kell a személyes elfogultságnak a földidézendő múltat eltorzítani képes veszélyeire.

Bár bizonyára számos megjegyzést lehetne tenni azzal kapcsolatban, hogy az élettörténeti interjú mennyiben tekinthető önéletrajznak, ennél fontosabbnak ítélem annak jelzését, hogy Szabad mint visszatekintő nem érezte szükségét annak, hogy utaljon arra a meglehetősen összetett és sokoldalú problémacsoportra, amelyet a személyes emlékezés hitelességének lehetőségei, már-már szélsőségesen felfogott viszonylagossága témájában a 20. század végére a modern társadalomtudomány felhalmozott. A számos példa közül említsünk egy különösen provokatívát: az amerikai író, Raymond Federmann már 1981-ben közzétett, híressé vált *Surfiction*-kiáltványában így fogalmazott: „Az élet tehát fikció [...] és az életrajz valami olyasmi, ami utólag találja ki azt.”² Valóban, már a világhírű szociológus, Pierre Bourdieu is radikálisan megkérdőjelezte, hogy lehet-e egyáltalán valódi életrajzot írni. Állítása szerint az a vágy, hogy egy életutat valamiképp egy irányba mutató, koherens sorsként kezeljünk, akaratlanul is arra kényszeríti a

¹ Kossuth Lajos levele a *Magyar Újság* szerkesztőjének 1870. december 30-án. (Kossuth Lajos iratai, 1900, 330.)

² „Life, also, is fiction... and a biography is something one invents afterwards” (idézi Szegegy-Maszák, 1986).

biográfust, hogy feldarabolja az életpályát „értelmes viszonyok mentén elrendezett képsorokra”, és mintegy följosítja arra, hogy eldöntse, mik egy valós életpálya jelentősnek ítélt mozzanatai – azok ugyebár, amelyek a kiválasztott „koherens sorsba” illeszkednek –, és mik azok, amelyeket mint mellékeseket figyelmen kívül lehet, sőt kell hagyni. Ám Bourdieu szerint ez az elképzelés szintiszta „retorikai illúzió”, mert az életpálya valójában diszkontinuus események, tettek, érzetek egymásutániságából tevődik össze, voltaképpen mindenféle értelmet nélkülöző káosz, amelynek eseményei csupán az egyén tudatában vagy az azokat érzékelő szemtanúk szemléletében nyerhetnek – szükségszerűen fiktív – egységet. Az életpálya látszólagos egysége tehát valójában csupán az életút *ideológiájának* a reprezentációja: ez visz rendet abba a kibogozhatatlan rendtelenségbe, amilyen tulajdonképpen az egész élet.³

Aki az *Aradtól az Országgyűlésig* kötetbe belelapoz, azonnal észreveszi, hogy Szabadtól távol állt ez a felfogás: amikor ugyanis ifjúságát és történetisz-tanári pályáját földézte, ugyanazon a nyelven beszélt, mint amelyen „tematikus” monográfiáit, szintéziseit, szaktanulmányait megírta. Ezt a nyelvi alaphelyzetet pedig értelmezhetjük úgy, mintha annak használója kimondatlanul is elvárná: a szubjektív érintettség és a nélkülözhetetlen történeti távlat hiánya ellenére is kijelentéseit ugyanolyan érvényesnek tekintse az olvasó, mint amikor kedvenc 19. századi forrásait elemzi. Ha az önéletírás pszichológiájának nemzetközi híró kutatója, Philippe Lejeune francia irodalomtörténész közismert kategorizálását használjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy Szabad e kötetében nem tudatosan, de ún. önéletírói paktumra tett ajánlatot olvasójának: eddigi tudományos hírnevét, életművét, sőt politikusi teljesítményét mint összegeződő pszichológiai és társadalmi „tőke-óvadékot” kínálta fel garanciaként arra, hogy szubjektív közléseit is hitelesnek fogadjuk el. Az így kialakuló valamiféle „igazság-egyezség” szerzői oldalán a visszaemlékező-történetmondó legjobb igyekezete szerint törekszik arra, hogy elbeszélése minél közelebb legyen az általa átélt egykori valóságról megőrzött emlékeihez (akár vannak, akár nincsenek kételyei neki vagy nekünk az ügyben, hogy ez egyáltalán mennyire lehetséges, mennyire sikerülhet), míg a befogadói oldalon az olvasó mintegy kötelezettséget vállal arra, hogy nem vitatja az elbeszéltek igazságértékét (Lejeune, 2002). Persze a paktumot nem kötelező megkötni, így Lejeune-t számos kritika érte amiatt, hogy – az irodalmi alkotások ma már klasszikusnak számító befogadói megközelítését követve – az olvasót ez ügyben mintegy a bíró szerepkörébe helyezte. Ám mégis, az aligha vitatható, hogy ez az olvasói mérlegelő hozzáállás bizonyos mértékig valóban létezik, így meggyőződésem, hogy Szabad kötetének esetében is az olvasók többsége elsősorban éppen attól függően fogadja majd el hitelesnek, vagy éppen utasítja el a tudós és politikus szerző önmagáról megfogalmazott kijelentéseit, vagyis olvassa

³ Pierre Bourdieu gondolatait és az egész kérdéskört részletesen tárgyalja Gueniffey, 2000.

az elmúlt évtizedekről szóló igaz vagy netán torzító beszámolóként a kötetet, hogy miképpen viszonyul az említett paktum garanciális elemeihez – tehát mindahhoz, amit e könyvön kívül tud, hisz, képzel, gondol a szerző-visszatekintő személyéről és teljesítményéről.

A gondolatmenetet lezárva még azt jegyezhetjük meg, hogy mindezek a megfontolások szorosabban véve csak a kötet első hat fejezetére (valamivel több mint a szöveg felére) vonatkoznak, mivel a VII. fejezettől a nyelv és részben a stílus is megváltozik: a kérdések ettől kezdve már nem a múltra, hanem a házelnök akkori napi politikai és törvényhozási tevékenységére vonatkoznak. Ez az eszmecsere persze a mából visszatekintve az 1990-es évek elejére vonatkozóan igen értékes forrásanyagnak tekinthető, ráadásul szintén nagyon érdekes olvasmány – ám egyszerűen műfajilag más szöveg, mint a korábbi, mert Szabad beszédhelyzete megváltozott: ettől kezdve már nem a visszaemlékező, hanem a kortárs szereplő véleményét és gondolatait rögzítette a magnetofon.

Mivel jegyzetkészítés közben nemcsak elvi, hanem gyakorlati problémákról is morfondíroz az ember, úgy vélem, érdemes néhány szót szólni a szöveg technikai értelemben vett hitelességéről is. Minden tiszteletet és elismerést megérdemel a sajtó alá rendezők, maga Pavlovits Miklós, továbbá Szabadné Suján Andrea és Szabad Júlia jóformán restaurátori-filológusi munkája, amellyel a szöveget rekonstruálták, a hangszalagokat újrakhallgatva a korábbi gépirat elütéseit, tévedéseit stb. javították. Ám mindezt azért volt szükség, mert ez a szöveg tizennégy évig a szekrényben lapult, és a szerző-szereplő-visszaemlékezőnek most, a közéletkor már nem állt módjában újra elolvasni, és a maga elképzelései szerint véglegessé formálni az élettörténeti interjút.

Márpedig e helyzetből adódhatnak bizonyos problémák. Analógiaként megemlíthetjük Szegedy-Maszák Mihály figyelmeztetését, aki *A megértés módozatai* című kötetében így utalt egy, a Kosztolányi Dezső levelezésének kiadásával foglalkozó írására: „Ebben a tanulmányban nemcsak azt igyekeztem érzékeltetni, hogy megbízható kiadás csakis olyan szövegeket tartalmazhat, amelyeket a sajtó alá rendező saját szemével látott és hitelesnek talált, de azt is, mennyire veszélyes lehet töredékesen fönmaradt levelezés alapján megrajzolni egy személyiséget.” (Szegedy-Maszák, 2003, 50.)

E figyelmeztetést megszívlevélve, érdemes nyomatékosan utalni arra, hogy Szabad nagy „átíró” volt, vagyis a szövegein szinte mindig, az utolsó pillanatig változtatott. Amikor az újságíró kérdéseit követve belemerült ifjúságának, felnőtt életének, megpróbáltatásainak, kudarcainak és győzelmeinek részleteibe, bizonyosan azzal a tudattal, azzal a felszabadultsággal tette ezt, hogy utólag nem csupán az átírás klasszikus elhallásait fogja majd kiigazítani, de ha netán bármilyen tartalmi vagy hangulati elemmel is problémája lenne, mert az emlékezés hevében esetleg elragadták volna az érzelmei vagy az indulatai stb., akkor azt is módjában lesz kijavítani. Miközben tehát a sajtó alá rendezők természetesen nem tehetek

mást, mint szorosán követték a szalagokon fönnyaradó szöveget, a magam részéről biztos vagyok benne, hogy utólag, javító tollal a kezében, Szabad György alighanem jó néhány megfogalmazáson, kifejezésen és szóalakon, stílárís fordulaton változtatott volna, ha ezt az esélyt a sors megadja neki. Ám rajta is múlt, hogy erre nem került sor, hiszen az átiratot ő tette el szekrényébe, és nem is vette elő soha többé. Hogy miért nem, annak egyik motívumára már utaltam korábban: a házelnökség idején maga elé tűzött, az önéletírásnál sürgősebbnek ítélt három tudományos feladatából kettőt (a rendes tagi székfoglaló és a *Kossuth irányadása* kötet elkészítése) sikerült megvalósítania, de a harmadikra már nem maradt ideje: nagybátyjainak története örökre cédulákban maradt az íróasztalán. Ám épp ezért azokra a tennivalókra sem keríthetett már sort, amelyeket esetleg ezt követően vett volna fel a munkalistára.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a szöveget nem kellett volna kiadni, hiszen a benne olvasható számos fontos és érdekes információ messze-messze fölülmúlja a problematikus elemeket. Az olvasó azonban számolhat azzal – amiként másfelől a közreadók is joggal bízhatnak benne –, hogy ha a kötetet lapozgató egy-egy fordulaton netán úgy vélheti, nem az „igazi” Szabadot hallja, akkor arra is gondolhat, hogy a szerző talán éppen azt az adott fogalmazást is átjavította volna, ha módja van rá.

Búcsúzóul kanyarodjunk vissza az önéletrajz fikcionalitásának föntebb már emlegetett kérdésköréhez. Szabad otthonában három Nagy István-pasztellkép függ a falon: tanyákat ábrázolnak a művészre oly jellemző, realista-konstruktivista stílusban. Az erdélyi származású festőművész képeit különösen kedvelte, és ha a téma fölmerült, nem csupán a művek esztétikai értékeiről beszélt avatott lelkesedéssel, hanem társadalomtörténeti súllyal emlegette, miszerint a székely östehetség érvényesülésében komoly szerepet játszott a zsidó származású pesti vállalkozó-nagypolgár, a neves könyvkiadó Wolfner József figyelme és anyagi segítsége (ilyenkor persze az is szóba került, hogy Wolfner a két világháború közötti magyar festészet egyik óriásának, Farkas Istvánnak volt az édesapja). Miközben úgy vélem, ez az apró mozzanat roppant jellemző az egész személyiségre, tehát olyan tükörcherép, amelyben egész világ villan fel különös éles-séggel, vagyis egy Szabad György-portré nem lenne teljes nélküle – eközben ő maga az előttünk fekvő kötetben képzőművészeti vagy zenei ízlését még csak meg sem említette ifjúsága érdemi formálójaként. Ez a motívum is tehát olyasmi, ami mintha erősítené az autobiográfiakkal kapcsolatos posztmodern székspszist. Aki a saját sorsára visszatekint, valójában konstruktör, és választásaival talán ugyanannyit, vagy még többet takar el, mint amennyit megmutatni szeretne – és így könnyen lehet, hogy csak hiszi azt, hogy önmagáról a valóságot mondja el. Ehelyett faragott képet készít, sorsának valamiféle ideologikus reprezentációját, ami persze – kellő tehetség és tudás esetén – akár igazi műalkotás is lehet, és vagy tudományos szakszerűséggel tudósít a szereplő életének mindennapi tárgyi

valóságáról, vagy éppen fordítva: olyan elvontan beszél róla, mint egy absztrakt műalkotás. Ám ha az egész személyiségre vagyunk kíváncsiak, akkor ez nem feltétlenül baj, mert bármennyire is konstruált ez a kép, általa új valóság keletkezik, amely részévé válik az eredeti életnek, és így a történelem számára akaratlanul is újabb forrásanyagot és újabb szempontokat ad annak értelmezéséhez. Segít tehát minket az életrajzok és önéletrajzok azon örök kérdésének megválaszolási kísérleteiben, amelyet talán Paul Ricoeur fogalmazott meg a legtalálóbban: mindig azt keressük, miképpen lehet valaki önmaga, ha már nem ugyanaz, aki egykor volt.

IRODALOM

- Gueniffey, P. (2000): A biográfia a megújuló politikatörténetben. *Aetas*, 3, 148–149. http://acta.bibl.u-szeged.hu/40959/1/aetas_2000_003_136-149.pdf
- Kossuth F. (S. a. r.) (1900): *Kossuth Lajos iratai. VIII.* Budapest: Athenaeum
- Lejeune, P. (2002): Az önéletírás meghatározása. (ford. Z. Varga Z.) *Helikon*, 3, 272–285.
- Osskó J. (2013): *Antall József. Kései memoár. Publikálatlan interjúk.* Budapest: Corvina Kiadó
- Szegedy-Maszák M. (1986): The Life and Times of the Autobiographical Novel. *Neohelicon*, XIII/1, 83–104. DOI: 10.1007/BF02118115
- Szegedy-Maszák M. (2003): *A megértés módozatai: fordítás és hatástörténet.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Tanulmányok

AZ INZULIN 100 ÉVE – A KEZDETEKTŐL NAPJAINKIG

THE 100 YEARS OF INSULIN FROM THE BEGININGS TO THE PRESENT DAY

Halmos Tamás¹, Suba Ilona²

¹az MTA doktora, c. egyetemi tanár, MAZSIHISZ Szeretetkórház Diabétesz Ambulancia, Budapest
fishwash@t-online.hu

²főorvos, Bajcsy-Zsilinszky Kórház-Rendelőintézet Tüdőbeteg gondozó Intézet, Budapest
ilona.suba@freemail.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Frederic Banting fiatal kanadai sebész 1920-ban figyelt fel egy cikkre, amely a hasnyálmirigy szigetsejtjei és a diabétesz kapcsolatáról szólt. Mivel Bantingnak önálló tudományos munkássága nem volt, felkereste a torontói élettanász, John Macleod professzort, és előadta feltételezését a diabétesz gyógyítását illetően. Macleodot érdekelte a téma, ezért Banting rendelkezésére bocsátott egy labort és segítségként Charles Best orvostanhallgatót. 1921. július 30-án homogenizált pankréasz kivonatot adtak be pankréasz irtott kutyának, és igazolták vércukorcsökkentő hatását. Az ágenszt inzulinnak nevezték el. James Collip biokémikus 1922-ben csatlakozott a teamhez. 1923. januárban került sor az első klinikai kipróbálásra. 1923-ban a Nobel Bizottság a díjat Bantingnak és Macleodnak ítélte. Magyarországon 1923-ban a Chinoi Gyógyszergyárban az elsők között indult meg az inzulingyártás. Az inzulin felfedezése, majd további tökéletesítése sem oldotta még meg a diabétesz összes bonyolult problémáját: egyik súlyos következménye a hipoglikémia lehet, és megjelent az *inzulinrezisztencia* fogalma, azaz a szervezet patológiás válasza az inzulinhatásra. Száz évvel az inzulin felfedezése után leszögezhetjük, hogy az inzulin, annak korszerű változatai, a modern adagolóeszközök, a rapid vércukor-ellenőrző eljárások, az orvostörténelem évszázadainak egyik – ha nem a legnagyobb – vívmánya.

ABSTRACT

In 1920 Frederic Banting, a young Canadian surgeon noticed an article about the relationship between pancreatic islet cells and diabetes. Since Banting had no research background, he contacted Professor John Macleod, a Toronto physiologist, and presented his assumptions about diabetes cure. Macleod being interested in the subject, provided Banting a lab and a medical student, Charles Best as an assistant. On 30 July 1921, a homogenized pancreas extract was administered to a pancreatomised dog and its blood glucose-lowering effect was demonstrated. The agent got the insulin. Biochemist James Collip joined the team in 1922. In January 1923 the first clinical trial took place. The Nobel Committee in 1923 awarded the prize to Banting and Macleod. In Hungary, the Chinoi pharmaceutical factory was one of the first to start produc-

ing insulin in 1923. The discovery and further refinement of insulin have not yet solved all the complicated problems of diabetes. One of the serious consequences of this is hypoglycaemia, the notion of insulin resistance, the pathological response of the body to insulin action, has also appeared. A hundred years after the discovery of insulin, it can be stated that insulin, its state-of-the-art, modern delivery devices, and rapid blood glucose control procedures, is one, if not the greatest achievement of centuries in medical history.

Kulcsszavak: hasnyálmirigy, cukorbetegség, inzulin, felfedezés, terápia

Keywords: pancreas, diabetes, insulin, discovery therapy

ELŐZMÉNYEK

A cukorbetegség (diabétesz mellitusz) első leírása Kr. e. 1500-ból származik. Az ősi egyiptomi, ún. Ebers-papiruszokból ismerjük a kórkép legrégebbi leírását, és szerepel a hindu védákban is. Kr. e. 500 körüli időpontra teszik a hindu védákban található leírást, Sushruta hindu orvos munkáját. Természetesen a betegség nem mai nevén szerepel, de tüneteinek leírásából egyértelműen a diabéteszre lehet következtetni. Az évszázadok során a cukorbetegségről Európában és Ázsiában kevés feljegyzés maradt. Ennek oka feltehetően az, hogy a kórkép meglehetősen ritka volt, a betegek nagyon rövid idő alatt eszméletlen állapotba kerültek, és meghaltak. Különböző gyógyító eljárásokkal próbálkoztak, így a koplalást, a kizárólag bő folyadékfogyasztást már évszázadok óta javasolták, de tartós sikert nem értek el. A betegség alapos ismerete és ennek nyomán a sikeres gyógyítás csak a 20. században következett be. A jelentős felfedezéseknek mindig van előtörténetük. Csak néhány mérföldkő a sikerhez vezető úton: A diabéteszt sokáig vesekárosodásnak tartották, elsősorban a betegek nagy mennyiségű vizelettel (poliuria) miatt. Thomas Willis a betegséget *pisilō gonosznak* írta le. Sokan próbálták a betegség kórokát megfejteni, de egészen a 19. századig messze jártak a megoldástól. A 19. század – köszönhetően az orvostudomány hirtelen fejlődésének – több olyan felfedezést hozott, melyek nagyon közel jártak a kórkép alaposabb megismeréséhez. Kiderült, hogy a hasnyálmirigynek (pankreász) meghatározó szerepe van a glukózányagcserében és így a diabétesz kialakulásában is. A mirigyből készített kivonatok változó mértékben, de általában csökkentették a vércukor szintjét. Sir Edward Albert Sharpey-Schafer (1850–1935) Londonban bizonyította, hogy a pankreászban olyan anyag termelődik, ami a glukóz vérszintjét képes csökkenteni. Ő nevezte el ezt inzulinnak a görög „sziget” szó alapján. Paul Langerhans (1847–1888) német orvostanhallgató, szigorlati disszertációjában írta le a később – Édouard Laguesse által – róla elnevezett, a hasnyálmirigyben, szigetszerűen elhelyezkedő, a mirigysejtektől elkülönülten festődő sejtcsoportokat. Langerhans úgy halt meg, hogy nem ismerte e sejtek szerepét.

A 19. század második felében Joseph von Mering és Oscar Minkowski a pankréász exokrin működését tanulmányozták, ennek kapcsán a kutyák hasnyálmirigyét távolították el. Megfigyelték, hogy azok az állatok, amelyek addig szobatiszták voltak, a műtétet követően mindenrovára odavizeltek, és nagyon magas folyadékfogyasztásuk ellenére kiszáradtak. Érdekesnek találták, hogy a kutyáknak ez az állapota emlékeztetett a súlyos cukorbetegség előrehaladott stádiumára. Sajnos, akkor ezt a megfigyelésüket nem kamatoztatták. Számos további kutató különböző kísérletes munkái és részeredményei is hozzájárultak a kórkép végleges megoldáshoz.

BANTING SZÍNRE LÉP

Frederic Banting (1891–1941) fiatal kanadai orvos sebészeti, majd később ortopéd sebészeti praxist nyitott Torontóban. Egy szakmai folyóiratban olvasott cikk (*The Relation of the Islets of Langerhans to Diabetes, With Special Reference to Cases of Pancreatic Lithiasis* by Moses Barron of the University of Minnesota) annyira felkeltette figyelmét, hogy az olvasást követő éjjelen hajnali kettőig nem tudott elaludni. A cikkben pankréász litiázis (hasnyálmirigy-kövesség) ritka esetét ismertette a szerző, aki úgy találta, hogy a kövek okozta mirigydegeneráció hasonló volt a mirigy kivezetőcső lekötésekor

experimentálisan észlelt elváltozáshoz (Baron, 1920). A probléma nem hagyta nyugodni, elhatározta, hogy nekiáll megoldani azt. Banting addig semmilyen tudományos cikket nem publikált, ebben semmilyen gyakorlata nem volt, nem rendelkezett tudományos fokozattal, magyaráz „nyeretlen újoncként” kívánt e bonyolult témába belevágni. Azt már Banting is tudta, hogy számos kutató kapcsolatba hozta a hasnyálmirigyet a diabéteszszel. Szerinte a sikertelen kísérletek oka az volt, hogy a pankréászvezeték lekötésével a mirigyállomány hetek alatt elsorvadt, de nem tulajdonítottak jelentőséget annak a ténynek, hogy a mirigysejtektől eltérő festődésű, szigetszerűen elhelyezkedő Langerhans-sejtek viszont intaktak marad-

Frederick Banting (A képek forrása a Wikipeda, © Public Domain)

tak. Az eredmények értékelésében nehézséget jelentett, hogy abban az időben a vércukor-meghatározó eljárások (Folin–Wu, Benedikt, Hagedorn–Jensen, Myers–Bailey stb.), viszonylag sok vért követeltek, kb. 10 ml-t, ami – gyakori vércukor-meghatározások esetén – megterhelő volt a betegre, ugyanakkor az eredmények kevéssé voltak pontosak. Így általában a vizelettel ürülő cukor mennyiségét határozták meg (glikózuria), ami sokkal egyszerűbb volt, de mai szemmel mind tudományos, mind klinikai értékelésre kevéssé alkalmas. Fontos megjegyezni, hogy ebben az időben több kutató már előállított hasnyálmirigyből kivonatokat, melyek kísérleti állatokban a vércukorszintet bizonyos mértékben csökkentették. Az állatokban e kísérletek során gennyes tályogok alakultak ki a beadott készítményektől, illetve egyéb toxikus tünetek között elpusztultak. Sajnos e kudarcok is hátráltatták a hasnyálmirigy-kivonatokkal végzett további kísérleteket. A számos kutató közül kiemelkedett a román Nicolas Paulesco, aki a Román Tudományos Akadémiának zárt borítékban leadott leírásában lényegében megoldotta a diabétesz terápiáját, de az I. világháború közbejött megakadályozta, hogy az eredményeiről nyilvánosan beszámolhasson. Más kutatók is közel jártak a cukorbetegség kezelésének megoldásához, hosszú lenne valamennyiük nevét felsorolni.

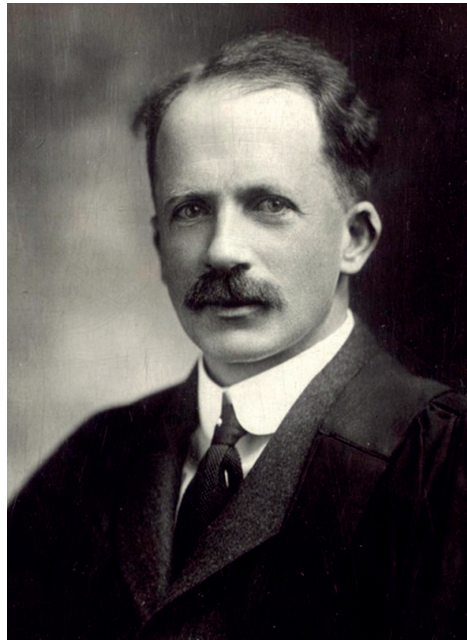
Baráti tanácsra Banting 1920. november 7-én felkereste Torontóban az egyetem élettani tanszékének vezetőjét, John Macleod professzort, és előadta feltételezését a diabétesz gyógyítását illetően. John Richard Macleod (1876–1935), a Kanadai Élettani Társaság elnöke, ismert és becsült élettan-tudós volt. 1913-ban publikált Kanadában *Diabetes: Its Pathological Physiology* címen egy cikket, amelyben az akkori felfogást összegezte a diabétesz kialakulását illetően. Feltehetően ezért is kereste fel Banting a professzort, mert szakterülete a szénhidrát-anyagcsere volt. Mint sokan mások, Macleod is abban látta a diabétesz lényegét, hogy a máj ebben a kóros állapotban nem képes a glukózt keményítő formájában raktározni, mint ahogy az élettani körülmények között történik. Így a perifériás vérben a glukóz koncentrációja extrém mértékben felszaporodik. Szerinte az agyban kell lenni egy olyan központnak, amely szabályozza a szénhidrát-anyagcsereét. Ez a központ diabéteszben kórossá válik, ez a diabétesz kórélettani lényege. Az agy szerepe a szénhidrát-anyagcsere szabályozásában sokáig nem volt elfogadott. A francia élettanász, Claude Bernard, mintegy százötven évvel Macleod előtt bemutatta állaton, hogy az agy bizonyos területének megsúrása cukorvizelést eredményezett (piqûre diabétique). Az agy szerepét kutató kísérletes vizsgálatok azonban sokáig feledésbe merültek, csak a 21. század elején szaporodtak meg az agy szerepére vonatkozó újabb kísérletes eredmények, melyek bizonyítják, hogy az agy centrális szabályozó szerepet játszik a vércukorszint alakulásában. Sőt, olyan közlemények is megjelentek, hogy az agy bizonyos sejtjei is képesek inzulint szecernálni (termelni) a véráramba (Devascar et al., 1994).

MACLEOD ÉS BANTING

Nem véletlen tehát, hogy Banting éppen Macleodot kereste fel. A professzor meghallgatta Bantingot, és annak ellenére, hogy a fiatal ortopéd sebésznek e témában semmilyen munkássága sem volt, nem utasította el. Egyetértett Bantinggal abban, hogy kell lenni a hasnyálmirigyben valamilyen vércukrot szabályozó anyagnak, de úgy vélte, hogy ezt sohasem lehet a mirigyből hatásos formában kivonni. Csakhamar kiderült, hogy Banting komoly segítségre szorul elképzelésének megvalósításában. Idekivánczik Banting véleménye az irodalom tanulmányozását illetően: „Túl sokat tanulmányozni az irodalmat nem tanácsos, éppen a vélemények eltérése és az így keletkező véleménykülönbségek miatt.” Mai szemmel nem teljesen világos, hogy mi fogta meg Macleodot Bantingban, miért is támogatta kéréseinek teljesítésében, amikor láthatta, hogy a fiatal sebésznek sem ismerete, sem tapasztalata nincs a témában. Utólag elképzelhető, a fiatal Banting óriási lelkesedése és szinte beteges, mindenkifelett álló törekvése témájának megvalósítására ragadta meg. Még további néhány találkozás után Macleod Banting rendelkezésére bocsátott egy kutyák elhelyezéséhez, tartásához és műtétjéhez alkalmas helységet, egy, az állatokhoz értő dolgozót, és két, élettanban járatos orvostanhallgatót. Charles Best és Clark Noble egymás között pénzfeldobással döntötték el, hogy Best csatlakozik Bantinghoz. Best

Charles Best

John Richard Macleod

végezte a kémiai vizsgálatokat, a glukóz meghatározását vérből és vizeletből. Már alkalmazták az akkoriban publikált Schaffer–Hartmann-féle jódometriás eljárást, ami abban az időben a legpontosabbnak számított. Ők ketten jól működtek együtt.

A KÖZÖS MUNKA ELKEZDŐDÖTT

1921. május 17-én kezdődött kettejük közös munkája. Technikai nehézségek miatt az első tíz kutyából hét elpusztult, kénytelenek voltak újabb állatokat vásárolni a torontói utcán 1-3 kanadai dollárért. Banting tökéletesítette a műtéti eljárást a kutyák pankreász kivezetőcsövének lekötésében. Végül rendelkezésre állott egy mirigy lekötött kutya és egy depancreatizált (hasnyálmirigy irtott) állat. Július 30-án, követve Macleod utasításait, homogenizálták az atrófiás pankreázt, és kis darabokban jéghideg Ringer-oldatba helyezték, amíg a keverék részben megfagyott. A masszát azután összekeverték homokkal, mozsárban összetörték, átfiltrálták majd testhőmérsékletűre melegítették fel. Ebből öt millilitert adtak a pankreász irtott kutyának, majd félórás időközökben vért vettek a vércukor meghatározására. 1 óra után a kutya vércukra 200-ról 120 mgr%-ra csökkent, de a hatás rövid ideig tartott. Az állat elpusztult, de két további kutyán is igazolták a kivonat erőyes vércukor (és vizeletcukor) csökkentő hatását. Később a hasnyálmirigy stimulációját szekretinnel (a duodenum vízháztartását és pH-szintjét szabályozó, a patkóbélben termelődő hormon, ami regulálja a gyomor- és a pankreásznedv termelését) végezték, ami a mirigy szekrécióját serkentette, majd megvárták a mirigy exokrin termelésének kimerülését. A „nyers” szekretin kinyerése bonyolult sebészi eljárásnak bizonyult. Majd a szekretint 4 órán át tartó, lassú infúzióval vezették be kanülön keresztül. Ez az eljárás feleslegessé tette a kivezetőcső lekötését. A hasnyálmirigyet eltávolították, és bizonyították, hogy a szigetsejtekből származó, *acinussejt-mentes* kivonat hatásos vércukorcsökkentő anyag.

Macleod 1921. augusztus végén érkezett vissza Skóciából, alig akarta elhinni a nagyszerű eredményeket. A vizsgálatok megismétlését javasolta, több technikai változtatást ajánlott, például a hígítást mint az eredményeket befolyásoló tényezőt mindenképpen szerette volna kiiktatni. Banting izgalomban égett, mielőbb szerette volna emberben is bizonyítani kivonatuk hatásosságát. Az eredmények láttán elérte, hogy mind a maga, mind Best fizetése növekedjék. Ugyancsak elérte, hogy egy kitűnően képzett biokémikus, James Bertram Collip is csatlakozott a csoporthoz.

JAMES COLLIP CSATLAKOZÁSA A TEAMHEZ

James Collip

pankreászok relatív hiánya miatt „felnőtt” állatok hasnyálmirigyének alkalmazását favorizálták. A továbbiakban számos előrehaladás történt abba az irányba, hogy a kivonatot végre emberben is kipróbálják.

James Collip, aki akkor már alapos biokémiai ismeretekkel, sőt tudományos fokozattal is rendelkezett, éppen tanulmányi szabadságát töltötte a torontói élettani intézetben, ekkor kérte fel Macleod, hogy, csatlakozzon a csapatukhoz. Az 1922-ben csatlakozó Collip feladata volt a kivonat tisztítása, hogy az emberbe is beadható legyen, és ebben elévülhetetlen érdemeket szerzett. A kutatás másik iránya magzati pankréáskivonatok alkalmazása volt. A fetális pankréáskivonatok az acinus- (mirigy) sejtek terméke kevésbé befolyásolta, a magzati pankréáskivonatok jól működtek. Mégis, a magzati

BANTING ÉS MACLEOD KAPCSOLATÁNAK MEGROMLÁSA

Először 1921. december 30-án számoltak be a kutatók hallgatóság előtt addigi eredményeikről. Banting rossz előadónak bizonyult, aki a kérdésekre sem tudott mindig kielégítő válaszokat adni. Macleod ezzel ellentétben briliáns előadó volt, ez a különbség kettőjük között a személyes kapcsolatot tovább rontotta. Bantingot nagyon bosszantotta, hogy Macleod mind az előadásában, mind a hozzá intézett kérdések megválaszolásában a „mi” személyes névmást használta, amit Banting a saját eredeti ötletének „ellopásaként” értékelte. Az előadás hallgatóságában jelen volt George H. A. Clowes, az Eli Lilly és társai gyógyszergyártó cég kutatási igazgatója, aki azonnal kérte, hogy csatlakozhasson a torontói kutatókhoz. Macleod ezt először azzal utasította vissza, hogy a munka még nincs befejezve. Clowes viszontásképpen felajánlotta, hogy cége segít a kivonat nagyüzemi előállításában. 1921 novemberében fejezték be a kutatók első írott közös beszámolójukat addigi kísérleteikről. A cikk címe: *The Internal Secretion of the Pancreas* volt, a munka a *Journal of Laboratory and Clinical Medicine* hasábjain 1922 februárjában jelent meg. 1922 novemberében a Kanadai Orvostársaság lapjában jelentettek meg egy cikket *Pancreatic Extracts in the Treatment of Diabetes Mellitus (preliminary)*

címmel. Ebben a következőket írták: „Eredményeinket összevetve nincs kétség, hogy ezekben a kivonatokban felbecsülhetetlen terápiás értékű anyagot találtunk, mely a diabétesz kezelésében óriási jelentőségű.” A Kanadai Orvostársaság lapja azonban akkor még nem rendelkezett komoly tudományos presztízzsel. Sokkal fontosabbnak bizonyult, hogy hét hét múlva, eredményeiket szakmai hallgatóság előtt Washingtonban ismertették. Macleod, aki a tudományos életben akkor már magas presztízsű tudósnek számított, benyújtotta a valamennyiük által jegyzett előadásukat az Amerikai Orvostársaság 1922. évi májusi washingtoni konferenciájára. Az előadás címe: *Pancreásból kivont anyag hatása diabéteszben*. A hallgatóság olyan szokatlanul lelkes fogadtatásban részesítette a prezentációt, amilyen az Amerikai Orvostársaság addigi húsz évében még soha sem történt. Az előadást és a vitát külön szupplementumban adták ki.

Később a laikus sajtóban is jelentek meg fényképekkel illusztrált beszámolók, itt már elsősorban Banting és Best szerepéről, és az általuk inzulinnak nevezett kivonat előállításáról és sikeréről, de Banting nem volt elégedett, mert állandóan attól tartott, hogy őt és Bestet csak „technikusként” alkalmazza Macleod, aki – szerinte – el akarja orozni a dicsőséget előlük. Ezekben a késő novemberi, decemberi napokban, 1922-ben, saját visszaemlékezése szerint rendszeresen ivott, a 95%-os kísérleti célra használt alkoholt is gyakran megdézsmálta, ritkán ment józanul az ágyba.

AZ ELSŐ KLINIKAI KIPRÓBÁLÁS

1923. januárban került sor az első klinikai kipróbálásra. A beteg a tizennégy éves Leonard Thompson volt, aki diabétesze első néhány hónapja során csont és bőrre fogyott, a magas vércukor és súlyos ketoacidózis (a vér elsavanyosodása) következtében. A Collip által alkohollal kezelt és tisztított kivonatot egy fiatal kórházi rezidens adta be, a vércukorszint 440 mg%-ról 320 mg%-ra csökkent a beadás után, de az első eredmények csalódást okoztak. Collip 1923. január 23-án egy sokkal jobban tisztított kivonatot adott át, amelyből Thompson ismételtén 7,5 ml oldatot kapott mindkét farizomba. A vércukorértéke ezúttal 520 mg%-ról 1 óra múlva 120 mg%-ra csökkent. Ez már valóban nagy diadal volt.

AZ ELI LILLY SEGÍTSÉGE A NAGYÜZEMI INZULIN ELŐÁLLÍTÁSÁHOZ

Csakhamar kiderült, hogy a szer hatásosságának nagyszámú betegen történő alkalmazása meghaladja a torontói team kapacitását. Elfogadva az Eli Lilly cég előzetes felajánlását, a csapat két tagja elutazott Indianapolisba, az Eli Lilly cég központjába, és ott George Walden kémikus segítette a megfelelően tisztí-

tott kivonat kereskedelmi méretekben történő előállítását. Problémák még így is adódtak, legnagyobb gond a standardizációval maradt. Ampulla és ampulla között az eltérés 10%-os is volt.

A NOBEL-DÍJ

A klinikai bizonyítás és a hatalmas klinikai siker után két évvel, egyedülállóan rövid idő elteltével a Nobel Bizottság az 1923-as orvosi díjat Bantingnak és Macleodnak ítélte. A Nobel-díjak történetében ez volt a legrövidebb „átfutási idő” a felfedezés és a díj odaítélése között.

Macleod a díjat Collippal osztotta meg. Banting ennek hallatán dühbe gurult, és nem akarta a díjat elfogadni. Végül kanadai barátai avval győzték meg, hogy ők az első kanadai Nobel-díjasok, ezt nem teheti meg. Győzött a józan ész az érzelmi dühkitörés felett, és ő is elfogadta a díjat, amit Besttel osztott meg.

A RIVALIZÁLÁS

A négy kutató közötti kapcsolat azonban alaposan megromlott. Collip azzal fenyegetőzött, hogy elhagyja őket, sőt a tisztítási folyamat részleteit sem árulta el. Banting ezen annyira feldühödött, hogy leütötte Collipot. (Ezt az incidenst a későbbi visszaemlékezések nem erősítették meg.) Bár Banting kezdettől táplált ellenszenvet Macleod iránt élete végéig megmaradt, Macleod, aki számos fontos gyakorlati ötlettel, tanáccsal segítette Bantingot és Bestet, saját kutatását is abbahagyta, és kizárólag az új vércukorcsökkentő kivonat további fejlesztésén munkálkodott.

A laikus sajtó, elsősorban a *Toronto Star* riporterei a szenzációt hajhászva tovább élézték a kutatók közötti ellentéteket. A lap mind a négy kutatótól kérte, hogy írják le a saját véleményüket a munkáról, szerintük ki mennyiben járult hozzá a sikerhez. Macleod hosszú válaszában a sikert elsősorban magának tulajdonította. A legrövidebben és a legréálisabban Best fogalmazott. Mintegy ezer szóból álló írásában kiemelte Macleod szerepét, például, hogy az alkohollal kezelt kivonat mennyire sikeres volt a végső eredmény elérésében. A kutatók között, elsősorban Banting és Macleod között, a viszony később sem javult, ezt jelzi, hogy Banting Macleod temetésén sem vett részt.

Érdekes epizód volt August Krogh dán tudós látogatása Torontóban 1923 novemberében. Ő 1920-ban kapta meg az élettani Nobel-díjat, és nagyon érdekelték az új vércukorcsökkentő kivonattal kapcsolatos eredmények, annál is inkább, mert felesége is diabéteszben szenvedett. Macleod megtisztelve érezte magát e látogatástól, és vendégül látta Kroghot saját házában. A Krogh és Macleod kö-

zötti beszélgetések jóval később láttak napvilágot, ebből kiderült, hogy Macleod Banting és Best munkáját kissé leértékelték, azt mondta Kroghnak, hogy azok ketten rossz úton jártak a kutatásban, és nélküle, vagyis a tanácsai nélkül sosem tudtak volna eredményt elérni.

MACLEOD SZEREPÉNEK ÉRTÉKELÉSE

Macleod 1935-ös halála után tizenhárom évvel kerültek elő e kutatással foglalkozó értékelései, amelyek más megvilágításba helyezik szerepét. Sokáig az volt az általános felfogás, hogy Macleod csak a helyet és a minimális technikai segítséget biztosította Bantingnak és Bestnek, de a munka nagy részében Skóciában volt síelni, így nem sok köze lehetett a sikerhez. Sokan úgy vélték, hogy indokolatlan volt a részére (is) megadott magas elismerés. Ez a vélemény azonban nem állja meg a helyét, mert Macleod nemcsak felismerte a lehetőséget Banting elképzelésében, hanem aktívan segítette is őt mindenben, amiben csak módja volt. Gondoljunk bele, egy elismert tudóshoz, egyetemi professzorhoz beállít egy, az adott témában járatlan, minden tudományos előképzettség nélküli fiatal ortopéd sebész, aki semmilyen experimentális tapasztalattal nem rendelkezett, az élettanban is járatlan volt. Macleod mégsem dobta ki mint fantasztát, mert látott benne valamit, ami elindította a kutatást a siker útján. Macleod rehabilitálásában Michael Bliss torontói orvostörténésznek meghatározó szerepe volt. Több alapos munkájában bizonyította, hogy Macleodnak oroszlánrésze volt a sikerben, hiszen útmutatásai, állandó segítsége nélkül Banting aligha érthette volna el a kívánt sikert. Az ideális partnert, Charles Bestet szintén Macleod javasolta. A professzor szerepét mind a szakma, mind a laikus források általában alábecsülték. Elterjedt az a nézet, hogy Macleod biztosította ugyan a tárgyi és személyi (asszisztencia!) lehetőségeket, de ő maga a kísérletek során jelen sem volt. Persze, még ebben az esetben sem lehetne szerepét teljesen elvitatni, mert vajon melyik nagyhatalmú professzor biztosítana teret két fiatal fantaszta kísérleteihez?

AZ INZULIN SZERKEZETÉNEK MEGHATÁROZÁSA, AZ ELSŐ KRISZTÁLYOS INZULIN ELŐÁLLÍTÁSA

1926-ban John Jacob Abel (1857–1938) a Johns Hopkins Egyetemről készítette az első kristályos inzulint. Az 1950-es évek közepén az inzulin kémiai szerkezetét Frederick Sanger (1918–1982) határozta meg, akit ezért kémiai Nobel-díjjal jutalmaztak 1958-ban. Ő később egy második Nobel-díjat is kapott, a nukleinsavak kutatásáért. Az ő módszere segítségével ma korlátlan mennyiségű humán inzulint lehet előállítani, felesleges a különböző állati inzulinokat feldolgozni.

AZ ELSŐ MAGYAR INZULINKEZELT BETEG

Nem felejthetjük el az első hazai inzulinnal történt életmentő kezelés történetét sem. E megrázóan plasztikus eseményt néhai főnökömtől, Korányi András professzortól hallottam. Korányi András, fiatal orvostanhallgatóként klinikai gyakorlata során nagybátyja, Korányi Sándor klinikáján tevékenykedett. Egyik nap óriási izgalommal közölték, hogy rendkívüli esemény várható. Akkor hoztak be a klinikára egy fiatal, már eszméletlen állapotban lévő asszonyt, akinek mérhetetlenül magas vércukorszintje volt, súlyos acidózissal. A napokban tért haza Torontóból Karczag László belgyógyász, aki a budapesti Szent Rókus kórházban működött, és azért repült Kanadába, mert hallotta, hogy ott valamilyen „csodaszert” fedeztek fel, ami a gyógyíthatatlannak tartott cukorbetegeket gyógyítja. Magával hozott néhány fiola inzulinnak nevezett folyadékot, hasnyálmirigy-kivonatot, ami állítólag csodára képes. Az esemény híre gyorsan elterjedt a városban, a klinika orvosain kívül a városból sok orvos is megjelent, számos orvostanhallgatóval együtt. Mindenki feszülten várta a következményeket. Karczag dr., aki az inzulin beadásához bemosakodott, az eszméletlen beteghez fordult, és néhány egységet beadott neki az oldatból. Az első adag inzulin beadása után nem történt semmi, majd 20-25 perccel később, egy nagyobb adag befecskendezése után az addig mozdulatlan, eszméletlen beteg felült az ágyában és halk, érthető hangon megkérdezte: vizit van, professzor úr, hogy olyan sokan tetszenek itt lenni? Ez valóságos bibliai csodának tűnt.

1923-ban Európában az elsők között az újpesti Chinoin gyógyszergyárban indult meg az inzulingyártás, megelőzve a legtöbb európai országot.

UTÓLAGOS ÉRTÉKELÉS

Az inzulin felfedezése csak az első, bár óriási jelentőségű meghatározó lépés volt a diabétesz sikeres kezelésében. 1923-ban a diabéteszről lényegesen kevesebb ismeretünk volt. A régi tankönyvekben nagyon röviden intézték el e kórképet, a felismert cukorbetegnek inzulinkezelés nélkül gyorsan meghaltak. A diabétesz diagnosztikájának bizonytalansága, a vércukor meghatározásának nehézsége, bonyolultsága, a hosszadalmas laboratóriumi eljárások magyarázzák a tényt, hogy miért volt a diabétesz a régi tankönyvekben alárendelt jelentőségű. Abban az időben korszerű laboratóriumi vizsgálatok hiányában csak az endogén inzulinhiányos, ma 1-es típusba sorolt diabéteszes betegek kerültek felismerésre, feltehetően ezeknek is csak kis része. A cukorbeteg kb. 90%-át kitevő 2-es típusú betegekben az inzulin hatásossága kóros (inzulinrezisztencia!). A betegek általában a kialakult szív- és érrendszeri szövődmények valamelyikében haltak meg, anélkül hogy a háttérben rejlő okot, a diabéteszt felismerték volna. Ismeretes, hogy a 2-es típusú cukorbetegek közül bizonyos idő után sokan ugyancsak inzulinkezelésre szorultak.

A diabétesz mellitusz kiterjedt klinikai kapcsolatai számos egyéb betegséggel csak évtizedekkel az inzulin felfedezése után váltak közismertté. Ezek a kapcsolatok a diabétesz jelentőségét megnövelték, így mára a diabétesz az egyik legfontosabb nem fertőző, idült betegséggé vált, ami számos kórkép kialakulásában is meghatározó szerepet játszik.

AZ INZULIN FELFEDEZÉSÉNEK UTÓÉLETE

Az inzulin felfedezése ritka értékű sikertörténet. Sajnálatos, hogy személyes rivalizálás, kölcsönös irigykedés, meg nem értés árnyékolta be a történet szereplőit. Ma már nehezen ítélné meg, hogy a négy kutató milyen százalékban járult hozzá a sikerhez. Ami viszont továbbra is tény: az ötlet Banting fejéből pattant ki, jóllehet segítség nélkül aligha oldhatta volna meg a problémát.

Érdekességképpen említjük, hogy a vegyes állatokból származó (sertés, marha, ló) pankréaszok helyett eleinte kizárólag sertésinzulint alkalmaztak (monospecies), mert a sertésinzulin szerkezete hasonlít legjobban a humán inzulinhoz. Az inzulin nagyüzemi előállítása óriási, meghatározó lépés volt. Számos további felfedezés, a kémiai szerkezet tisztázása, majd az inzulinmolekula szintetikus előállítása feleslegessé tette az állati hasnyálmirigyek vágóhidakról történő beszerzését és feldolgozását. A továbbiakban az inzulinmolekulán történő változtatások az inzulinhatást részben a beadás után már percekkel hatásossá alakították, illetve más változtatások egyenletesen hosszán elhúzódóvá tették (ultragyorsan ható, illetve bázis analóg inzulinok). Ezek hatásos készítmények, melyeket ma vagy előre töltött *penekben* (tollakban) forgalmaznak, vagy folyamatos inzulinadagoló készülékekben (inzulinpumpákban) alkalmazhatók.

Az inzulingyártás hihetetlen fejlődésének köszönheti az inzulin jelenlegi adalútját! Az ún. analóg inzulinok mind az ultragyorsan ható, mind a tartós, egyenletesen ható bázisinzulinok előállítása következtében ma a diabétesz inzulinkezelése összehasonlíthatatlanul tökéletesebb, mint kezdetben volt. Ez az eredmény, a vércukorértékek folyamatos otthoni regisztrációjával együtt óriási mértékben csökkentette/késleltette a speciális szövödmények kialakulását, javította a betegek életminőségét, és megnövelte élettartamukat. Ma a világban több nagy kapacitású inzulintermelő gyár állít elő egyre hatásosabb, a betegek metabolikus állapotának leginkább megfelelő inzulinokat.

Ma a világ legtöbb országában nagy létszámú diabéteszre specializálódott orvostársaságok alakultak, a betegek száma pedig ugrásszerűen megszorodott. Hazánkban is közel 800 000 betegről beszélünk. Ezeknek kb. a fele részben vagy teljesen inzulinkezelést kap. Magyarországon tehát közel félmillió emberélet ment meg az inzulin.

Sajnos a diabétesz valamennyi problémáját az inzulinkezelés sem oldotta meg. A diabétesz a maga specifikus és kevésbé specifikus szövödményei útján számos

egyéb, kiemelten szív- és érrendszeri betegség okozója. Ezek gyakran halálos kimenetelűek, így a cukorbetegség a szövődményei által az egyik legnagyobb gyilkos.

Az inzulin alkalmazásának árnyoldalai is vannak. Az inzulinkezelés egyik súlyos következménye lehet a kórosan alacsony vércukorérték, a hipoglikémia. Bár a terápiás cél a normoglikémia elérése, ez gyakran a hipoglikémiák fellépését segíti elő. Ezt az ellentmondást, a betegre szabott vércukorszint elérését az ideális, *individually tailored* (egyénre szabott) elvvel próbáljuk feloldani. A gondos ellenőrzés, elsősorban a gyors vércukor-meghatározó készülékek, a glukométerek ma minden beteg részére elérhetőek, az így kapott glukózeredmények értékelése nagymértékben hozzájárul az inzulinnal kezelt betegek minél biztonságosabb ellátásához. A folyamatos vércukor-adagoló eszközök, ún. inzulinpumpák bevezetése, a folyamatos glukózérzékelők (szenzor) alkalmazása a kezelésnek az adott beteghez történő személy szerinti adaptálása, például életkora, egyéb betegségei messzemenő figyelembevétele stb. mind segítik az ideális terápia biztosítását.

Száz évvel az inzulin felfedezése után leszögezhetjük, hogy az inzulin, annak korszerű változatai, a modern adagoló eszközök, a rapid vércukor ellenőrző eljárások, az orvostörténelem évszázadainak egyik – ha nem a legnagyobb – vívmánya.

UTÓSZÓ

Az inzulin felfedezése, majd további tökéletesítése nem oldotta még meg a diabétesz összes bonyolult problémáját. Mégis e kanadai sikertörténet alapozta meg a következő évszázadra a betegség pontosabb megismerését, és az inzulinok tökéletesítésével, fejlesztésével betegek millióinak életét hosszabbította meg, életminőségüket szignifikánsan javította, a specifikus szövődmények kialakulását ritkábbá és enyhébbé tette.

Továbbgondolásra alkalmas az inzulin felfedezése abból az aspektusból is, hogy az inzulin és strukturális, illetve funkcionális *rokonai*, például az inzulinszerűen ható peptidek, milyen szerepet játszanak az egyén és a faj fejlődésében? A hasonló molekulák funkciója milyen komplex működéseket szabályoz? Ezek a kérdések a közeljövő kutatásainak tárgyát képezik, klinikai hasznuk ma még nem látható be. Elgondolkodtató, hogy mennyi kutató jutott el a siker kapujába, mégis a kanadai teamnek sikerült megoldani a diabétesz rejtélyét. Az „isteni szikra” ráadásul olyan orvos fejéből pattant ki, aki maga nem rendelkezett ilyen irányú előképzettséggel. Ez a történet kifejezetten alkalmas annak végiggondolására, hogy a kitartó szívós munka mellett a *szerepcse* is milyen fontos szerepet játszott a siker elérésében!

Nem hallgathatjuk el, hogy később az inzulinnak káros hatást is tulajdonítottak, például érszövődmények fellépését, egyéb nem kívánatos patológiás folyamatok kifejlődését stb. Megjelent az irodalomban az 'inzulinrezisztencia' fogalma, azaz

a szervezet patológiás válasza az endogén inzulinhatásra. Ehhez járult a szervezet kompenzáló törekvése, vagyis a túlzott mennyiségű saját inzulin termelése, aminek feltételezett kóros hatásai mai napig foglalkoztatják a szakmai közvéleményt. Mindezek természetesen nem kisebbitetik az inzulin felfedezésének óriási jelentőségét.

IRODALOM

- Banting, F. G. (1929): The History of Insulin. *Edinburgh Medical Journal*, 36, 1–18.
- Barron, M. (1920): The Relation of the Islets of Langerhans to Diabetes with Special Reference to Case of Pancreatic Lithiasis. *Surgery, Gynecology and Obstetrics*, 31, 437–448. <https://insulin.library.utoronto.ca/islandora/object/insulin%3AT10001>
- Bliss M. (1984): *The Discovery of Insulin*. University of Chicago Press
- Bliss M. (2013): The Eclipse and Rehabilitation of JJR Macleod, Scotland's Insulin Laureate. *The Journal of the Royal College of Physicians of Edinburgh*, 43, 4, 366–373. DOI: 10.4997/JRCPE.2013.401, https://www.researchgate.net/publication/259355964_The_eclipse_and_rehabilitation_of_JJR_Macleod_Scotland's_insulin_laureate
- Devascar, S. U. – Giddings, S. J. – Rajakumar, P. A. et al. (1994): Insulin Gene Expression and Insulin Synthesis in Mammalian Neuronal Cells. *Journal of Biological Chemistry*, 269, 8445–8454. <https://www.jbc.org/content/269/11/8445.long>
- Halmos T. – Suba I. (2010): Az agy szerepe az anyagcsere és energiaforgalom szabályozásában: az inzulin központi idegrendszeri hatásai, az agy inzulinrezisztenciája. *Orvosi Hetilap*, 152, 3, 83–91. DOI: 10.1556/OH.2011.28981, <http://real.mtak.hu/77697/>
- Henderson, J. R. (1971): Who Discovered Insulin? *Guy's Hospital Gazette*, 85, 314–318.
- Korányi A. (1995): Az első hazai inzulinkezelés története. In: Korányi A.: *Emléktöredékek*. Budapest: Littera Nova Kiadó, http://www.diabet.hu/upload/diabetes/magazine/94011602.htm?web_id=
- Moroder, L. – Musiol, H. J. (2017): Insulin—From Its Discovery to the Industrial Synthesis of Modern Insulin Analogues. *Angewandte Chemie International Edition*, 56, 36, 10656–10669. DOI: 10.1002/anie.201702493
- Nobel, E. C. (1971): Who Discovered Insulin? *Guy's Hospital Gazette*, 85, 452–453.
- Paulesco, N. C. (1921): Action de l'extrait pancréatique injecté dans le sang, chez un animal diabétique. *Comptes rendus des séances de la Société de biologie*, 85, 555–559. <https://insulin.library.utoronto.ca/islandora/object/insulin%3AT10190>
- Rosenfeld, L. (2002): Insulin: Discovery and Controversy. *Clinical Chemistry*, 48, 12, 2270–2288. DOI: 10.1093/clinchem/48.12.2270, https://www.researchgate.net/publication/11021705_Insulin_Discovery_and_Controversy
- Van Ommen, B. – Wopereis, S. – van Empolen, P. et al. (2018): From Diabetes Care to Diabetes Cure. The Integration of Systems Biology, E-Health, and Behavioral Change. *Frontiers in Endocrinology* (Lausanne), 8, 381. DOI: 10.3389/fendo.2017.00381, <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fendo.2017.00381/full>
- Vecchio, J. – Tomali, C. – Bragazzi, N. L. et al. (2018): The Discovery of Insulin: An Important Milestone in the History of Medicine. *Frontiers in Endocrinology* (Lausanne), 9, 613. DOI: 10.3389/fendo.2018.00613, <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fendo.2018.00613/full>

A MAGYAR FELSŐOKTATÁS FEJLŐDÉSE A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

DEVELOPMENT OF HUNGARIAN HIGHER EDUCATION AFTER THE CHANGE OF REGIME

Polónyi István¹, Kozma Tamás²

¹CSc, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Nevelés- és Művelődéstudomány Intézet (levelező szerző)
istvan.polonyi@arts.unideb.hu

²DSc, professor emeritus, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Nevelés- és Művelődéstudomány Intézet
kozmat@ella.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Ebben a tanulmányban a magyar felsőoktatás rendszerváltozás utáni fejlődésének sajátosságait elemezzük. A felsőoktatás Magyarországon – és sok tekintetben valamennyi poszt-szocialista országban – sajátos utat tett meg. A fejlett világ felsőoktatási fejlődésének jellegzetességei megkésettén és átalakulva, nem ritkán torz módon jelennek meg.

ABSTRACT

In this study, we analyse the peculiarities of the development of the Hungarian higher education system after the change of regime. The higher education in Hungary – and in many respects in all post-socialist countries – had a special path. The characteristics of higher education development in the developed world appear to be delayed and transformed, often distorted.

Kulcsszavak: az egyetem egyesületi modellje, az egyetem üzleti modellje, az egyetem bürokratikus modellje, az egyetemek történelmi fejlődési útja, az egyetemek magyar fejlődési útja

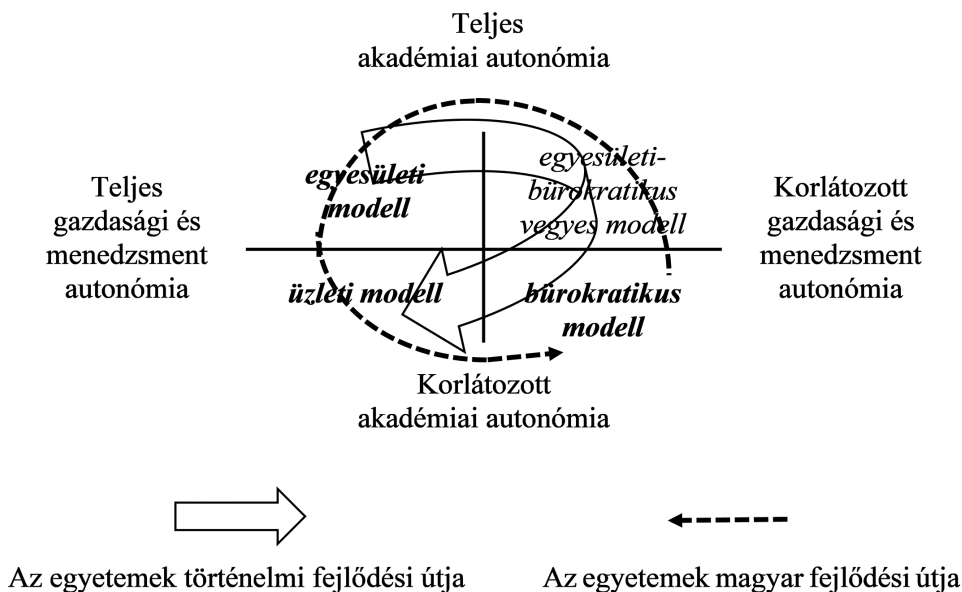
Keywords: the association model of the university, the business model of the university, the bureaucratic model of the university, the historical development path of the universities, the Hungarian development path of the universities

AZ EGYETEMEK FEJLŐDÉSI ÚTJA

Az egyetemek szervezetének három fejlődési típusa különböztethető meg az egyesületi (vagy önkormányzati), a hivatali (vagy bürokratikus) és a vállalati (vagy vállalkozási) (Kozma, 2004; Szabó, 2014). Az egyesületi forma a teljes gaz-

dasági és akadémiai autonómiát jelenti, a vállalati a gazdasági autonómiát – ami az akadémiai autonómiát erősen visszaszorítja –, a hivatali formában pedig mind az akadémiai, mind a gazdasági autonómia erősen korlátozott.

Az egyes országok, országcsoportok egyetemfejlődése jelentős különbségeket mutathat, de a történelmi fejlődési ív az egyesületi modelltől az egyesületi-bürokratikus vegyes modellen át vezet a vállalkozási modell felé (1. ábra, folyamatos vonal). A fejlődési lehetőségek sokszínűek, mint ahogy a végeredmény (pontosabban inkább a mai fejlettségi állapot), amely a fejlett világ nagy részében a nagyvállalati egyetem, amely ennek az egyesületi-vállalati modellnek valamilyen formája (Hrubos, 2000).

1. ábra. Az egyetemek fejlődési útja (saját koncepció)

A magyar egyetemfejlődési út a 20. század közepétől napjainkig más. Az állam-szocialista időszak hivatali felsőoktatását követően a rendszerváltás nyomán mintegy rázuhant az egyetemekre az egyesületi modell, a teljes gazdasági és akadémiai autonómia. Ezt követően az egymást követő baloldali és konzervatív kormányok bár egymással ellentétes felsőoktatás-politikát követtek, abban mégis közös volt törekvésük, hogy az egyetemi egyesületi modellt a vállalati modell felé igyekeztek elmozdítani. 2010 után azonban a hatalomra került konzervatív koalíció hirtelen irányváltással a hivatali modell irányába tolta el az egyetemek szerveződését, egy alapvetően bürokratikus modellt kialakítva (1. ábra, szaggatott vonal).

A „MAGYAR ÚT” JOGI KÖRNYEZETE

A magyar út megértéséhez először röviden megvizsgáljuk a felsőoktatás alkotmányos környezetét, majd a felsőoktatásra vonatkozó törvények legfőbb jellemzőit (lásd részletesebben Polónyi, 2015).

A magyar alkotmány, amely lényegében a rendszerváltás előtti alaptörvény 1989-es módosítása nyomán alakult ki, tartalmazta, hogy „a Magyar Köztársaság tiszteletben tartja és támogatja a tudományos és művészeti élet szabadságát, a tanszabadságot és a tanítás szabadságát”. A 2011-ben elfogadott Alaptörvény viszont így ír: „...a felsőoktatási intézmények a kutatás és a tanítás tartalmát, módszereit illetően önállóak, szervezeti rendjüket törvény szabályozza. Az állami felsőoktatási intézmények gazdálkodási rendjét törvény keretei között a Kormány határozza meg, gazdálkodásukat a Kormány felügyeli”. Az új megközelítés nyilvánvalóan leszűkíti az egyetemi autonómiát, kiemelve abból a szervezetalakítást és a gazdálkodást.

A következőkben a magyar felsőoktatási törvények jellemzőit tekintjük át röviden (lásd részletesebben Polónyi, 2017).

Az államszocializmus utolsó oktatási törvénye 1985-ben született, ebben a felsőoktatás célja a gazdaság igényei szerinti szocialista szakemberképzés volt. A rendszerváltás idején kormányzó utolsó kommunista kormány a 1990. évi törvényében már elhagyta a szocialista jelzőt, csak felsőfokú szakemberképzésről írt. A rendszerváltás utáni első polgári kormány törvénye a felsőfokú szakemberképzés mellett az értelmiségi létre nevelésről is ír, és az 1996-os baloldali koalíciós kormány törvénymódosítása is hasonló szellemű. A 2005. évi baloldali kormány törvényében az értelmiségi képzési feladatok mellett megjelenik a munkaerőpiac igényeinek megfelelő képzés. Az újabb konzervatív kormány 2011. évi felsőoktatási törvényében az értelmiségi szó egyszer sem szerepelt, mint ahogy a műveltség szó sem, viszont az előkészítő anyagokban a munkaerőpiacnak meg nem felelő felsőoktatás igen erőteljes hangsúlyt kapott.

A felsőoktatás céljainak átalakulásával párhuzamosan az intézményi autonómia is módosul. Az 1993-as törvény egy klasszikus humboldti egyetemet definiál lényegében teljes akadémiai és jelentős gazdasági, szervezeti autonómiával. 1996-ban a gazdasági autonómiát jelentősen megkurtítják azzal, hogy a felsőoktatási intézményt központi költségvetési szervnek nyilvánítják, s gazdálkodási, különösen vagyongazdálkodási szabadságát radikálisan korlátozzák, központi engedélyhez kötik. Az ezredfordulón a konzervatív kormány az akadémiai autonómián szűkít, amikor az egyetemi tanári kinevezést akkreditációs bizottsági engedélyhez köti, a felsőoktatási felvételt pedig központi rendszerré alakítja, megszüntetve az intézmények önálló felvételi tevékenységét. A 2005. évi baloldali kormány a gazdasági autonómiát jelentősen kibővíti, s az intézményeket a gazdálkodói egyetem vezetési, szervezeti és gazdálkodási szabályai felé mozdít

ja el, de az akadémiai autonómia korábban kialakult rendszerén nem változtat. A 2011-es konzervatív kormány ismét radikálisan beszűkíti a gazdasági autonómiát, és az akadémiai autonómián is szorít azzal, hogy a szakalapítást minisztériumi engedélyhez köti. A második ciklusát töltő konzervatív kormány pedig 2015-ben bevezeti a kancellári rendszert – ezzel radikálisan csökkentve a rektor döntési jogkörét, a szenátusét pedig lényegében csupán szimbolikussá téve.

A magyar fejlődési utat tehát úgy is interpretálhatjuk, hogy a felsőoktatás-politika a rendszerváltást követő huszonöt évben mintegy végigrohan azon a fejlődési pályán, amelyet a fejlett országok felsőoktatása több mint fél évszázad alatt járt be, s túl is szalad azon (mint az egyik nem túl régen távozott – a felsőoktatást is felügyelő – miniszter mondta a központosítással kapcsolatban: „túltolták a biciklit”).

Az állam törekvésének mind Nyugaton, mind Keleten az az indoka, hogy a tömegessé vált felsőoktatás egyre fontosabbá válik a politikai szféra számára: a kormányzatnak mind nagyobb aggodalmat jelent az egyre növekvő felsőoktatással kapcsolatos kiadás, ezért minden eddiginél jobban érdekeltté válik abban, hogy mind a hallgatók, mind pedig a kutatások szempontjából befolyásolja a felsőoktatási intézmények termékkínálatát (Bleiklie–Kogan, 2007).

A SZERVEZETI ÉS VEZETÉSI JELLEMZŐK FORMÁLÓDÁSA

a) A hivatali modelltől a hivatali modellig

Mint arról korábban volt szó, az egyetemek – és a magyar posztszocialista egyetemek – szervezetének három típusa különböztethető meg (Kozma, 2004).

Az egyetemet *mint bürokratikus szervezetet* Magyarországon az államszocialista korszak alakította ki (alakította újjá); főképp azzal, hogy a kormányzat tervezési bürokráciája szabta meg az egyetemek pályáját és mozgáslehetőségeit. Az egyetem *mint önkormányzat* eredetileg leginkább azokhoz a szervezetekhez hasonlított, amelyek – beékelődve a kapitalizálódó társadalmakba (még inkább megelőzve azokat) – önszerveződő társadalmi egységként keletkeztek. A magyar fejlődésben ez a rendszerváltozást követően a párt és pártállam összeomlása nyomán, a felső és belső kontroll megszűnésével alakul ki.

Mára azonban a fejlett országokban az egyetemek kezdenek hasonlítani a *vállalkozásokhoz*. (Bár, mint Hrubos Ildikó figyelmeztet: az, amit az egyetemek folytatnak, legfőljebb gazdálkodás a rendelkezésükre bocsátott, túlnyomórészt állami forrásokkal, nem pedig vállalkozás [Hrubos, 2004].) Az egyetemek nem váltak kis- vagy középvállalkozásokká, ahogy a privatizáció hívei egykor szorgalmazták (Neave, 1988).

A nagy egyetemi összevonások időszakában (Európa-szerte az 1980–90-es években; Magyarországon az ezredfordulón, lásd erről: Híves et al., 2019) még

senki sem gondolt azokra a szervezeti fejleményekre, amelyek fokozatosan kibontakoztak. A számos kényszerű vagy menekülésszerű csatlakozás eredményeképpen néhány magyarországi egyetemnek szerteágazó, trösztyszerű szervezete lett (Teperics, 2005; Rechnitzer–Smahó, 2011). A működést alcentrumok kialakítása tette lehetővé, amelyekben összeszövődtek az egyetem-tröszt különféle tevékenységei és a gazdaság velük együttműködő egységei.

A nagyvállalati szervezet kibontakozása mély nyomokat hagy az egyetem belső világában. Az egyetemet eredetileg alkotó csoportok helyzete megváltozik.

A hallgatók és a mögöttük álló társadalmi csoportok gazdasági és politikai elvárásai meghatározó szerepet játszanak a nagyvállalattá fejlődésben (úgy is mint hajtóerő, de úgy is mint akadályozó tényező). Ugyancsak sok példát hoztak föl és következtetést vontak le a vonatkozó publikációk az egyetemi adminisztrátorok fölértékelődéséből (Reed, 1999; Deem et al., 2007). A menedzserizmus, a nagyvállalattá váló egyetemek ideológiája, jórészt hozzájuk fűződik.

A posztoszocialista „egyetemvállalat” előtt korántsem szabad a piacot – mint bármely állami nagyvállalatét – maga az állam osztja föl. Ahelyett, hogy versenybe bonyolódnának a szolgáltatásaikkal, kialakították és akár állami segítséggel biztosítják is maguknak a piacot, amelyen „szolgáltatási monopóliumuk” van (Híves et al., 2000; Kozma et al., 2000).

Az állami nagyvállalatoknak – legalábbis Magyarországon – nincs igazi versenytársuk, már csak szolgáltatási monopóliumuk miatt sem. Legföljebb a nemzetközi versenyben méretnek meg, vagy akkor, ha idegen szolgáltató kap lehetőséget a behatolásra a hazai piacon. Az egyetemek mint állami nagyvállalatok azonban megúszták az efféle behatolást. És úgy látszik, a Bologna-folyamat keretében megszilárduló nemzeti felsőoktatási rendszerek az európai felsőoktatási térséget is garantálják – mint egyfajta szellemi vámhatárt.

Ahogy megnyíltak Magyarország korábban államilag lehatárolt piacai – hogy beengedjék, sőt hívják a nemzetközi vállalatóriásokat –, úgy indultak meg egy korábbinál engedékenyebb kormányzati légkörben, nemegyszer önkormányzati támogatással, a már említett fél-felsőoktatási vállalkozások. Bár ezek a képzések ún. piaci alapon szerveződtek, ez a „piaci alap” azonban végső soron ugyancsak állami pénzt jelentett. A települési (városi) önkormányzatok főiskolát alapító törekvései szintén állami forrásokra nyúltak vissza.

A gazdasági szabadság eszméje (neoliberalizmus) különösen azokat a területet uralta, amelyek korábban tervgazdasági felügyelet alatt állottak. Bürokratikus tervezés helyett piaci környezetet és hatásokat vártak, amelyek eredményeképpen a (népgazdasági) tervezés vállalati tervezéssé és stratégiaformálássá volt átalakulóban. Ebben a légkörben az egyetemek irányítása is megváltozott. Az 1990-es évek végére már eléggé egyértelmű volt a „gazdálkodó egyetem” modelljének kirajzolódása (Hrubos, 2004).

A 2000-es évek első évtizedének kezdetére azonban a magyar politika sajátos konzervatív fordulata elsöpörte a gazdálkodó egyetem modelljét.

Szabó Tibor 2014-ben áttekintette a felsőoktatási törvényeket a vezetés szempontjából. Megállapította, hogy az államszocialista időszak utolsó oktatási törvényében (1985. évi oktatási törvény) még egyszerre szerepel a titkár (főtitkár) és a hivatalnok (gazdasági vezető), jelezve a felsőoktatási intézmény félig egyesület, félig hivatal státusát. Az állami befolyás erős, a rektoron, rektorhelyetteseken és az említett két vezetőn kívül a dékának is miniszteri jóváhagyással nevezhető ki. Az 1993-as felsőoktatási törvény a hivatalból az egyesületi modell irányába tolja vissza a menedzsmentszerkezetet. A vezetők, a gazdasági vezető kivételével választottak, kiválasztásuk belső szabályok szerinti. A 2005-ös törvény már számos ponton szakít az egyesületi modellel, elsősorban profeszionalizálási célból. Az akkorra már tömegoktatássá vált felsőoktatás tapasztalatait értékelve arra a vélelemre épít, hogy az egyesületi modell színvonalas tömegtermelésre alkalmatlan.

2010-től azután fordulat következett be a fenntartó és az intézmények viszonyában, mert az üzleties menedzsmenteszközök egyértelműen kudarcot vallottak. A felsőoktatás területén – de sok más területen is – az alkalmazott *forprofit* technikákat száműzték. Szabó (2014, 23.) megfogalmazásában: „Az irányító szervek úgy vélik, hogy az egyértelmű alá- és fölérendeltség helyett a mellérendelt viszonyok gyengék. Nekik nincs elég szellemi erejük (az üzleties megközelítések elméletében és gyakorlatában járatlanok) és motivációjuk (a fenntartó is nonprofit, azaz gyengén motivált) a megfelelő teljesítménymenedzsment-rendszerek működtetéséhez. Az intézmények ugyanakkor már elég gyakorlottak ahhoz, hogy a pongyolán megfogalmazott szabályok alól kibújhassanak, bármilyen felelősségre vonást elkerüljenek. Ezért a bizalomra, közös értékekben hívó, hosszú távú elképzelésekre alapozott kapcsolat kevésbé hatékony, mint a szankciókra, egyoldalú, nem magyarózott elhatározásokra, állandó fenyegetettségre épülő »hagyományos modell«.” Szabó úgy véli, hogy „lényegében a (piaci) szocializmus-menedzsment elveihez és technikáihoz nyúl vissza a 2015-ös kancellári modell, amelynek feltételezése, hogy a felsőoktatás bonyolult viszonyrendszere egyszerű eszközökkel menedzselhető. Pusztán egy kiválasztott és az intézményi érdekcsoportoktól független vezető megoldja a hatékonysági problémákat. A (magyar) kancellári modellben a kancellár rektori hatásköröket vesz át, illetve korlátoz, a feltételezetten helytelenül működő intézményeket »igazítja«*», kizárva az »akadémiai vezetőket«* az érdemi döntésekből, s a rektori hatásköröket megkurtítva. A modell indoklásában nagy hangsúlyt kap a tulajdonosi szerep erősítése, az intézményi belső szolgáltatások jó színvonalú működtetésére azonban sem érdekeltségi rendszert, sem kontrollmechanizmusokat nem tartanak szükségesnek.” (Szabó, 2014, 25.)

b) Akkreditáció

Az akkreditáció ismeretlen fogalom (ismeretlen politika) volt még az 1980-as években is Európa keleti felének országaiban. Az államszocializmus bürokratikus egyetemen ugyanis nem volt minőségbiztosítás, pontosabban a minőségbiztosítás a pártellenőrzés volt. Az akkreditációval csak a rendszerváltozás hajnalán kezdtek ismerkedni az oktatásirányítók és a felsőoktatási intézmények.

Egy futó összehasonlításból – amely az angliai, a francia- és a németországi gyakorlatot vetette össze (Kozma–Rébay, 2006, 16–48.) – annyi kiderült, hogy a felsőoktatási akkreditációnak eltérő modelljei vannak/lehetségesek. Annak a vizsgálódásnak az időpontjában – az 1990-es évek végén – még úgy tűnt, hogy nyitva áll az út egy bürokratikusabb (francia) vagy egy piacosabb (angol) gyakorlat előtt. Amikor azonban a kutatók a kelet-közép-európai akkreditációs politikákat összehasonlították, merőben más kép bontakozott ki. Nyíltabban vagy csak alig burkoltan az állami irányítás tért vissza a felsőoktatásba. Az akkreditáció nem a piac közbeékelésének látszott a kelet-közép-európai államok felsőoktatási politikájában, hanem az állam kinyújtott karjának, amellyel igyekszik újra visszaszerezni hatalmát a felsőoktatás fölött, amelyet a rendszerváltozások közben elvesztett.

A magyar akkreditációs testület nagyjából hasonló fejlődésen ment át, mint a felsőoktatási autonómia. Eleinte tagjait a felsőoktatási intézmények és a kutatóintézetek delegálták, majd később a közoktatás és a különböző felhasználói szervezetek is küldtek tagot, és az elnökét maga választotta. 2010-től viszont jelentős változás következett be, egy ideig tagjainak többségét – később az ENQA (European Association for Quality Assurance in Higher Education, Felsőoktatási Minőségbiztosítási Ügynökségek Európai Szövetsége) tiltakozása után, a tagoknak csak egy híján a felét – a miniszter delegálja és elnökét is ő nevezi ki.

c) A posztszocialista menedzserizmus

Az oktatásügyi menedzserizmus néhány meggyőződése (hiedelme) a hazai posztszocialista felsőoktatás-irányításban is közismertté, sőt elfogadottá vált.

- *Az oktatásügy mint szolgáltatóipar.* A vállalatirányítás szemlélete és módszerei úgy válnak alkalmazhatóvá, hogy azokat gazdasági tevékenységekkel azonosítják, például az oktatásügyet a szolgáltatóiparral. Ebben a szemléletben a szolgáltató az iskola, az egyetem (egyes megfogalmazás szerint „oktatási szolgáltatást nyújtó intézmény”); a szolgáltatást igénybe vevők a tanulók és/vagy a mögöttük álló, általuk megjelenített társadalmi csoportok (például a szülők). A pedagógus a szolgáltatásban alkalmazott munkatartó („oktatásügyi szakalkalmazott”). Maga a szolgáltatás pedig az, hogy az iskola, az egyetem feleljen meg a munkaerőpiac követelményeinek, adjon

„teljesítményképes” diplomát. Így a „munkaerőpiac” elvárásai diktálnak az egyetemnek, nem pedig az a sokkal szélesebb társadalmi közeg, amely az egyetemet körülveszi (Deem, 2001). Ugyanakkor a 2010-es konzervatív oktatáspolitikai fordulat után már nem szolgáltatásról, hanem közszolgáltatásról van szó.

- *Intézményi minőségbiztosítás.* Az oktatásügyi szolgáltatásnak ugyanúgy egyenletes minőségűnek kell maradnia, mint minden más szolgáltatásnak. A vállalati minőségbiztosítási rendszerek nem alkalmazhatók a tudományos világra, mert más a filozófiájuk. Mégis alkalmazzák őket, nemcsak mert nemzetközi előírások diktálják a hazai felsőoktatásnak, hanem mert valódi, a felsőoktatási intézményre szabott minőségbiztosítást még nem sikerült kidolgozni. Az intézményi minőségbiztosítások letudandó rutinokká válnak, amelyet az akadémiai világ peremén állók végeznek, s ez az „egyetemvállalat” irányítói számára kötelező penzum. A minőségbiztosítás elsősorban az oktatók (a szakalkalmazottak) folyamatos, adminisztratív jellegű ellenőrzése. Ez is sajátos fejlődésen megy át a magyar felsőoktatás alakulásának útján. Az 1993. évi törvény még csak az akkreditáció kapcsán említi a minőséget, a 2005. évi törvény már a menedzserializmus jegyében intézményi minőségbiztosítási rendszereket és kormányzati minőségbiztosítást hoz létre, s az akkreditációt csak időszakos, és főleg belépési minőségértékelésnek fogja fel. A 2010-es törvény viszont ismét csak az akkreditáció minőségellenőrző szerepét értelmezi. A minőségbiztosítás tehát egyedül az államosított akkreditáció marad, mint az állam egyik ellenőrző eszköze a poszt szocialista bürokratikus egyetemi modellben.
- *Belső irányítási rendszerek. Irányítás „bizonyítékok” alapján (evidence based).* Mint minden nagyvállalatnak, az „egyetemvállalatoknak” is megvan a maguk ún. belső irányítási rendszere. Az „egyetemvállalatok” Magyarországon ezt a közelmúltban fejlesztették ki (ilyen az „adatalapú vezetői információs rendszer”, a „diplomás pályakövetési rendszer”, a már hosszabb ideje működők közül a „hallgatói, tanulmányi nyilvántartási rendszerek”). Mindegyikben az a közös, hogy miközben intézményi belső rendszereknek indultak, mára a kormányzati ellenőrzés és irányítás eszközeivé is váltak.
- *Rangsorok.* Az intézményi rangsorokat eredetileg a hallgatók orientálására szánták, mára azonban nemzetek fölötti versenylistává alakultak át. Az oktatói tevékenységekből kiemelkednek a kutatói teljesítmények, ezek mérése szakmává vált. Az intézményi, nemzeti és nemzetközi adatbázisok a tudományos publikációkról, tájékoztatásból fokozatosan átalakultak az oktatók és kutatók teljesítményének ellenőrzésévé, és egy „evidence based” felsőok-

tatási politika egyik eszközévé váltak. A magyar felsőoktatás finanszírozásában mindig szerepet játszottak kisebb nagyobb mértékben a minisztériumi értékelések nyomán kézzel osztott források. A 2010-es oktatáspolitikai váltás nyomán az intézményi „kiválóság” külön állami pénzelőirányzat lett, amelynek elosztási kritériumai azonban nem átláthatóak.

Az „új értékelő állam” nyelvét az egyetemi vezetők és adminisztrátorok is igyekeznek megérteni. Kénytelenek is, ha egyszer kapcsolatban állnak főntartójukkal, az állammal.

Mint Szabó Tibor (2014) megállapítja, a magyar felsőoktatás menedzsereit általában amatőrizmus jellemzi. Egyetlenegy magasabb vezető vagy minisztériumi, fenntartói vezető esetében sem követelmény, hogy a gazdálkodás- és szervezésstudomány területén valamilyen végzettséggel rendelkezzen, vagy jártassága legyen a felsőoktatási marketing, pénzügyek, minőségbiztosítás, emberi erőforrás-gazdálkodás stb. területén. A vezetői pozíciók általában oktatói munkakörökhöz kapcsolódtak, az ágazati menedzserek is intézményhez, az intézményiek karhoz, tanszékhez kötődnek. Ebből is adódik, hogy a „piacosítási” kísérletek kudarcba fulladtak, s erősödik a bürokratikus koordináció, centralizáció. Részint a gazdasági-vállalkozási tevékenységre alkalmatlan az egyesületi felsőoktatási modell, részint pedig a fenntartó professzionalizációjának hiányai miatt, valamint a gyors megoldáskeresése okán a központi irányításnak nem felel meg a piaci koordináció.

Ha végigtekintünk a magyar felsőoktatást is magában foglaló szférát irányító minisztereken a rendszerváltást követően napjainkig, azt látjuk, hogy közülük „eredeti foglalkozását” tekintve fele részük jött az akadémiai szférából, fele részük pedig politikus. Egyáltalán nem látszik valamilyen egyirányú tendencia a folyamatban. Nem látszik, hogy a miniszteri státusz inkább politikusi státusszá alakulna, ami a politika professzionalizálódását jelezné. Ugyanakkor a szűkebb felsőoktatási tárcaterület irányítását a rendszerváltás óta túlnyomó többségében vezető egyetemi oktató (egyetemi tanár, illetve egyetemi docens) látta el. E poszt betöltőjének egyre inkább az irányított szférából kell kikerülnie, hiszen ő tart kapcsolatot a szférával. Az autonómia csökkenésével mind több feladat kerül a minisztériumhoz, amelyet olyan személynek kell kontrollálnia, aki érti a szféra működését.

ÖSSZEFOGLALÁS

A felsőoktatás modelljeinek átalakulása világjelenség, de abban a formában, ahogy Kelet-Közép-Európában kibontakozott, másutt nem találjuk. Ennek oka – mint a gazdaság és a politika csaknem minden fejleményének oka az elmúlt harmad évszázadban – a rendszerváltozásban keresendő.

A rendszerváltozás hozta létre azt a mintát – azt a gazdasági-szervezeti hátteret –, amely eleinte létrehozta az „egyetemvállalatokat”, s a trösztösödés (és vele egy látens kartellezés) felé nyomta. Az „egyetemvállalati” szervezetben fokozatosan leértékelődik a korábbi legbefolyásosabb csoport, az oktatók. Viszont fölértékelődik az egykor lenézett és lekezelt egyetemi adminisztráció. A „felsőoktatási menedzserizmus” az ő tudományuk (Kozma, 2011).

A 2000-es évek első évtizede azonban gyökeres változást hozott. A felsőoktatási intézmények vélt vagy valós képzési és gazdálkodási problémái nyomán az oktatáspolitikai véget vetett az egyetemvállalati kísérletnek, s helyébe radikális központosítás, a gazdasági és akadémiai autonómia szűkítése, azaz a bürokratikus modell visszaállítása lépett. A korábban a menedzserizmushoz kapcsolódó „új értékelő állam” helyére a régi, direktív, központosítva irányító állam lépett.

A magyar menedzserizmus sajátos vonása, hogy éppen azok alakították ki, akik a tervgazdaságban szocializálódtak, gyakran az államhatalom hivatalaiban. A posztszocialista bürokratikus egyetemi modellt is ők, illetve tanítványaik vezetik be. Ők az államszocializmus álpiazi viszonyai között felnőve vagy arra emlékezve nem hisznek a piaci koordinációban, csak a központi irányításban bíznak.

***

Jelen írás a szerzőknek a *Management Learning* felhívására írt, *Development of Hungarian Higher Education after the Change of Regime* című tanulmányának rövidített és átszerkesztett változata.

IRODALOM

- Bleiklie, I. – Kogan, M. (2007): Organization and Governance of Universities. *Higher Education Policy*, 20, 477–493. DOI: 10.1057/palgrave.hep.8300167, https://www.researchgate.net/publication/43901722_Organization_and_Governance_of_Universities
- Deem, R. (2001): Globalisation, New Managerialism, Academic Capitalism and Entrepreneurialism in Universities: Is the Local Dimension Still Important? *Comparative Education Review*, 37, 1, 720–731. DOI: 10.1080/03050060020020408, <https://bit.ly/2SDifht>
- Deem R. et al. (2007): Knowledge, Higher Education and the New Managerialism. The Changing Management of UK Universities. Oxford: Oxford University Press, DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199265909.001.0001, <https://bit.ly/38Bedvy>
- Híves T. et al. (2019): From Fragmentation to Concentration and Beyond. In: Cremonini L. et al. (eds.): *Mergers in Higher Education*. New Delhi: Studera Press
- Hrubos I. (2000): A felsőoktatás nagy modelljei és módosulásuk a huszadik század második felében. *INFO Társadalomkutatás*, 49.
- Hrubos I. et al. (2004): *Gazdálkodó egyetem*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet–Új Mandátum Kiadó
- Kozma T. (2004): *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, <http://mek.oszk.hu/08900/08962/08962.pdf>

- Kozma T. (2011): „Egyetemvállalat” és menedzserializmus. *Educatio*, 19, 4, 461–471. <http://www.hier.iif.hu/hu/letoltes.php?fid=tartalomsor/2101>
- Kozma T. et al. (2000): *Regionális együttműködések a harmadfokú képzésben*. Budapest: Oktatókutató Intézet
- Kozma T. – Rébay M. (szerk.) (2006): *Felsőoktatási akkreditáció Közép-Európában*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, <https://mek.oszk.hu/08900/08925/08925.pdf>
- Neave, G. (1988): On the Cultivation of Quality, Efficiency and Enterprise: An Overview of Recent Trends in Higher Education in Western Europe 1986–88. *European Journal of Education*, 23, 1–2, 7–17. DOI: 10.2307/1502961
- Polónyi I. (2015): A hazai felsőoktatás-politika átalakulásai. *Iskolakultúra*, 25, 5–6, 3–14. DOI: 10.17543/ISKKULT.2015.5-6.3, <http://real.mtak.hu/34801/>
- Polónyi I. (2017): Az oktatáspolitikai műveltségképe. *Neveléstudomány*, 1, 5–14. DOI: 10.21549/NTNY.17.2017.1.1, http://nevelstudomany.elte.hu/downloads/2017/nevelstudomany_2017_1.pdf
- Rechnitzer J. – Smahó M. (2011): University Cooperations along the Austrian–Hungarian Border: Experience of an Empirical Research. In: Semenčenko, D. – Matejić, V. (ed.): *Technologija, Kultura, Razvoj*. Belgrad: Akademska misao, 56–66. <http://www.tehnologi-jaidrustvo.org/Pri-lozi/ZBORNIK%20TKR17-10.2-2.pdf> (Letöltve: 2011. 10. 13.)
- Reed, C. M. (1999): *'New Managerialism' and the Management of UK Universities*. <http://www.leeds.ac.uk/educol/documents/189420.pdf> (Letöltés: 2019. 12. 15.)
- Szabó T. (2014): A tömegesedés és a hazai intézményi menedzsment. *Educatio*, 2, 270–281. <http://www.edu-online.eu/hu/letoltes.php?fid=tartalomsor/2340>
- Teperics K. (2005): Debrecen oktatási vonzáskörzete. In: Czímre K. (szerk.): *Kisközségtől az euro-régióig*. Debrecen: Didakt Kiadó, 58–71.

FENNTARTHATÓ BOLDOGSÁG? SZUBJEKTÍV JÓLLÉT ÖKOLÓGIAI HATÁROK KÖZÖTT

SUSTAINABLE HAPPINES? SUBJECTIVE WELLBEING WITHIN PLANETARY BOUNDARIES

Csutora Mária

egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem
maria.csutora@uni-corvinus.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az ökológia szolgáltatások–szubjektív jóllét–anyagi fogyasztás kapcsolatának vizsgálata a környezet-gazdaságtan és a jólléti gazdaságtan alapvető kérdése. Megvalósítható-e olyan életstílus, amely magas jólléti szintet eredményez, miközben anyagi fogyasztása és ökológiai hatása visszafogott? És ha igen, jelen van-e ezen életstílus a jelenlegi társadalomban? Ezekre a kérdésekre kereste a választ 2017 elején zárult kutatásunk. Eredményeink szerint létezik olyan társadalmi klaszter, amely magas életminőséget tud elérni az ökológiai lábnyom mérsékelt szintje mellett, sőt a legmagasabb szubjektív jóllétet nem is a legmagasabb anyagi fogyasztással és ökológiai lábnyommal jellemezhető klaszterben mértük. Ez megerősíti azon korábbi eredményeket, hogy a szubjektív jóllét növelésének ugyan vannak anyagi feltételei, de az anyagi jóllét növelése nem vezet feltétlenül a tapasztalati boldogság és elégedettség növekedéséhez.

ABSTRACT

The examination of the relationship between material consumption of ecological services–subjective well-being–is a fundamental issue of environmental economics. Is it possible to achieve a lifestyle that results in a high level of wellbeing while its ecological impact is restrained? And if so, is this lifestyle present in current society? These are the questions that our research, completed in early 2017, sought to answer. According to our results, there is a social cluster that can achieve a high quality of life at a moderate ecological footprint level. In fact, the highest subjective well-being was not measured in the highest material consumption and ecological footprint cluster. This confirms previous findings that while there are material conditions for increasing subjective well-being, increasing material well-being does not necessarily lead to high level of subjective happiness and satisfaction.

Kulcsszavak: szubjektív jóllét, ökológiai lábnyom, elégedettség, boldogság, jövedelem, jólléti indikátorok, reprezentatív felmérés

Keywords: subjective wellbeing, ecological footprint, life satisfaction, happiness, income, well-being indicators, representative survey

BEVEZETÉS

Nem tudjuk pontosan, hol vannak Földünk ökológiai korlátai, és meddig tolhatóak ki, de léteznek korlátok, ezek között próbálunk egyre jobb életminőséget elérni. A tudományos közösség általában egyetért abban, hogy a Föld ökológiai szolgáltatásai a jelenlegi technológiai színvonal mellett nem tudják a hétmilliárdos lakosság számára ugyanazt az anyagi jóléti szintet biztosítani, amely a nyugat-európai társadalmakat jellemzi, anélkül, hogy ne veszélyeztetnénk az életfenntartó ökológiai rendszereket (Wackernagel et al., 2004). Az éghajlatváltozás 2 Celsius-fokon belül tartása is ambiciózus cél az uralkodó gazdasági tendenciák mellett. Ugyanakkor fejlődni is szeretnénk, a kormányok politikájának sikerességét a jólét szintjének állandó emelkedése alapján ítéljük meg. A jólét értelmezése sokat változott az elmúlt évtizedekben, míg korábban szinte kizárólag anyagi értelemben használtuk, és a jövedelemmel közelítettük, addig mára előtérbe került a többdimenziós értékelés, benne a közvetlen megkérdezésen alapuló mérések is.

A fenntartható gazdasági növekedést mára felváltotta a fenntartható fejlődés mint minőségi javulás fogalma, s ezek mintájára definiálható a fenntartható boldogság vagy fenntartható elégedettség fogalma is. Catherine O'Brien (2010) szerint a fenntartható boldogság a boldogságra való törekvés olyan módja, amely nem más egyének, a környezet vagy a jövő generációk rovására történik. Ez azt jelenti, hogy életminőségünket oly módon szeretnénk javítani, hogy az

- ne veszélyeztesse az alapvető ökológiai fenntartó rendszerek működését,
- ne növelje az adott generáción belül a társadalmi egyenlőtlenséget,
- és ne a jövő generációk kárára történjen.

Ez az anyagi fogyasztás korlátok között tartását jelenti. Az ökológia szolgáltatások–szubjektív jólét–anyagi fogyasztás kapcsolatának vizsgálata a környezet-gazdaságtan és a jóléti gazdaságtan alapvető kérdése. Megvalósítható-e olyan életstílus, amely magas jóléti szintet eredményez, míg ökológiai hatása korlátozott? És ha igen, jelen vannak-e ezen életstílus csirái a jelenlegi társadalomban? Ezekre a kérdésekre kereste a választ 2017 elején zárult kutatásunk.

A JÓLLÉT OBJEKTÍV ÉS SZUBJEKTÍV INDIKÁTORAI

Mielőtt rátérnénk kutatásunk részleteire, szenteljünk egy kis időt a jólét és az ökológiai lábnyom összefüggésére és mérésének sajátosságaira.

Az ökológiai lábnyom az anyagi fogyasztással, az általunk elfogyasztott termékek mennyiségével függ össze, annak lineáris függvénye (Tóth et al., 2018). Eltérő fogyasztási minták ökológiai lábnyoma is eltérő, ugyanazt a jövedelmet

el lehet költeni magas ökológiai hatással és alacsony ökológiai hatással járó tevékenységekre is. Például néhány millió forintból lehet vásárolni műkincseket, megtakarításként félretenni, vagy oktatásra költeni (alacsony ökológiai lábnyom), vagy tengeren túli utazásra menni, esetleg még egy autót vásárolni (magas ökológiai lábnyom).

Ugyanígy a jövedelmet el lehet költeni oly módon, amely jelentősen javítja az egyének érzékelt jólléti szintjét, de el lehet költeni úgy is, hogy nem vezet tartós boldogságnövekedéshez. Utóbbira példa a szerencsejátékosok költekezése, de az is, hogy a világ egy részén az életet megrövidítő legfontosabb kockázati tényező már a magas testtömegindex, vagyis az ételek túlzott fogyasztása. Ez a fajta tévfogyasztás rövid távon ugyan hozzájárulhat a pillanatnyi boldogsághoz, de nem vezet tartós jólléti növekedéshez.

A fenntartható boldogság ökológiai és jólléti dimenzióit ábrázolva a következő egyszerű mátrixot kapjuk.

1. táblázat. Az ökológiai fenntarthatóság és a szubjektív jóllét kategóriái

		Ökológiai lábnyom	
		Alacsony	Magas
Jóllét	Alacsony	(a) fenntartható boldogtalanság	(b) fenntarthatatlan boldogtalanság
	Magas	(c) fenntartható boldogság	(d) fenntarthatatlan boldogság

Kocsis Tamás (2010) az országok ökológiai lábnyomát és jólléti szintjét vizsgálta hasonló dimenziók mentén, és megállapította, hogy a magas jólléti szint általában magas ökológiai lábnyommal jár együtt: (d) fejlődési út. Az alacsony ökológiai lábnyomú országok jelentős része ugyanakkor az (a) fenntartható boldogtalanság útvonalát követi, ahonnan szeretnének elmozdulni. Az országok mutatói tehát nem adnak okot túl sok optimizmusra a szubjektív jóllét és az ökológiai lábnyom összehangolását illetően. Az egyénekre fókuszáló vizsgálatok szerencsére sokkal biztatóbb megállapításokra jutottak.

Kirk Warren Brown és Tim Kasser (2005) az ökológiailag felelős viselkedés és a szubjektív jóllét közötti kapcsolatot vizsgálta. Megállapították, hogy az önkéntes egyszerűség elve szerint élők alacsonyabb ökológiai lábnyommal rendelkeznek, és magasabb az étellel való elégedettségük szintje. A belső értékorientációban találták meg a magyarázatot az étellel való elégedettség fokozódására. Mintavételük azonban nagyon korlátozott és specifikus volt. Ruut Veenhoven (2008, 39.) úgy találta, hogy „a fenntartható fogyasztás irányába történő elmozdulás legalábbis ideiglenesen enyhén csökkenti a boldogságot, ám luxusfogyasztás nélkül is elég boldogan élhetünk”.

A jövedelem növelésének mint életcélnek a szubjektív jóllétre gyakorolt hatása önmagában is ellentmondásos. A kérdést vizsgálják a közgazdaságtan és a pszichológia egyes irányzatai is. Kutatási módszertanuk hasonló, nagymintás reprezentatív mintán alapuló sokváltozós elemzéseket végeznek. Érdekes viszont, hogy következtetéseikben lényeges eltérések adódnak abban a tekintetben, hogy a jövedelmi helyzetnek mekkora a jelentősége a szubjektív jóllét emelésében. A közgazdasági tanulmányok általában hangsúlyozzák a két mutató közötti szignifikáns kapcsolatot, de egyre nagyobb szerepet kap a nem anyagi tényezők vizsgálata is, lásd Lelkes Orsolya (2014), Molnár György és Kapitány Zsuzsa (2014). A pszichológusok – bár elismerik a jövedelem és szubjektív jóllét közötti asszociáció jelenlétét – figyelmeztetnek a kapcsolat visszásságaira is (Kasser–Ryan, 1996, 2001; Nickerson et al., 2003). A pénzben kifejezett életcélok esetleges romboló jellegére mutat rá Martos Tamás és Kopp Mária (2012, 566.), mikor megállapítják, hogy „az életorientációban az extrinzik célok felé való orientáció – ezek közé tartozik az anyagi jóllét növelésére való törekvés is – hozzájárulhat a pillanatnyi hangulat és elégedettség javításához, hosszú távon azonban költségeket rejt magában”.

A közgazdaságtanban vita alakult ki a téma kapcsán. Richard A. Easterlin (1973) – a boldogság közgazdaságtanának egyik elindítója – rámutatott, hogy az átlagos nemzeti boldogság az USA-ban az idők során változatlan maradt annak ellenére, hogy az egy főre jutó GDP nőtt, habár mikroszinten pozitív korreláció mérhető az egyének étellel való elégedettsége és jövedelmi helyzete között. Ruut Veenhoven és Michael R. Hagerty ellenben azt állapította meg, hogy „a gazdag nemzetekben és a néhány szegény nemzetben, amelyekre vonatkozóan rendelkezésre állnak adatok, enyhe emelkedés volt mérhető a boldogság szintjében” (2006, 421.). Christian Bjørnskov és szerzőtársai szerint (2008, 317.) „a jelenlegi GDP-növekedés nem befolyásolja a jólét alakulását, a GDP-növekedés felgyorsulása igen. Továbbá a szomszédos országoknál nagyobb GDP-növekedés és a kormányzati fogyasztás erőteljesebb növekedése pozitív tendenciákat idéz elő az étellel való elégedettség terén”.

Továbbá, egy adott országon belül többféle életstratégia közül választhatnak az egyének, a boldogság növelésének nem az egyetlen útja az anyagi fogyasztás növelése. Ahogy az országok között jelentős diverzitást találhatunk a jövedelem és szubjektív jóllét összefüggésében, feltételezhetjük, hogy ugyanez a diverzitás fennáll egyéni szinten is. Márpedig a különböző egyéni stratégiák ökológiai lábnyom vonzata is eltérő. Egyéni szintű vizsgálatoknál még nagyobb valószínűséggel várható, hogy találunk kevésbé anyagias és kisebb ökológiai lábnyommal járó, ugyanakkor boldogító életstratégiákat. Keressük tehát azokat a fogyasztási mintákat, amelyek a tapasztalati jóllétet, azaz az elégedettséget és boldogságot növelik, miközben ökológiai hatásuk mérsékelt marad.

Mielőtt rátérnénk saját kutatásunk ismertetésére, szánjunk néhány bekezdést a jóllét és az ökológiai lábnyom mérésének alapvető kérdéseire.

A JÓLLÉT ÉS AZ ÖKOLÓGIAI HATÁSOK MÉRÉSE

Az egyének jóllétét régebben jövedelmi helyzetükkel közelítették, és mérését kizárólag az anyagi jólétre korlátozták. Az anyagi javak fogyasztása hatással van, de nem egyedüli meghatározó tényezője az egyének szubjektív életminőségének. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) mérései alapján az anyagi jólétet a szubjektív jóllét valószínűségi feltételének tekinthetjük. Az egydimenziós mérést később felváltotta egy árnyaltabb megközelítés, ahol kilenc indikátorral közelítette az európai statisztikai rendszer az életminőség különböző dimenzióit (anyagi életkörülmények, egészség, munka- vagy egyéb főtevékenység, szabadidő és társadalmi kapcsolatok, oktatás, részvétel a döntéshozatalban, gazdasági és fizikai biztonság, természeti és lakókörnyezet, az életminőség szubjektív értékelése). A szubjektív jólléti mutatók a szubjektíven érzékelt életminőség mérőszámai.

A jóllét objektív mutatói közvetve kapcsolatban vannak az ember által érzékelt tapasztalati jólléti szinttel. A jóllét szintjére azonban közvetlenül is rá lehet kérdezni egyszerű kérdésekkel. Például: Mennyire elégedett Ön általában az életével? Értékelje 0–10-ig terjedő skálán. Vagy: Mennyire érzi Ön magát általában boldognak? Az ezekre a kérdésekre adott – nagymintás reprezentatív mintán alapuló – válaszokból országos szinten összeáll a szubjektív jóllét két indikátora, az élettel való elégedettség és a boldogság megtapasztalásának indikátora.

A szubjektív jólléti indikátorok 2013-ban szerepeltek először az Eurostat által mért jólléti mutatók között, bár egyes országokban jóval régebben, már az 1950-es években is lekérdezték a boldogság vagy elégedettség szintjét. Bevezetésüket több évtizedes elméleti vita előzte meg,

Ahhoz, hogy boldogulásunkat az ökológiai határokhoz képest is mérni tudjuk, egy környezeti hatás indikátorra is szükségünk van. Az ökológiai lábnyom azt mutatja meg, hogy adott technológiai feltételek mellett mekkora földterületre van szükség ahhoz, hogy a népesség fogyasztási szintjét biztosítani tudjuk hosszú távon. Az ökológiai lábnyom tehát fogyasztásunk környezeti hatásának egy összetett mérőszáma. Mértékegysége a globális hektár, mely számításánál figyelembe veszik a termékek előállításához a növénytermesztésre, állattenyésztésre, erdőgazdálkodásra, halászatra felhasznált területet, az infrastruktúrával beépített területet, valamint azt a hipotetikus erdőterületet, amely képes lenne az általunk kibocsátott szén-dioxidot asszimilálni. Magyarországon az egy főre eső átlagos ökológiai lábnyom 3,6 globális hektár.

Kutatásunkban az ökológiai lábnyomot valójában nemcsak mint a környezetterhelés mutatóját, hanem mint a fogyasztás materiális, anyagforgalommal járó részének a közelítő mutatóját is alkalmaztuk. Az ökológiai lábnyom feltételezésünk szerint közelebbi kapcsolatban van az anyagi fogyasztással, mint a jövedelem. Az előbbi mutató legnagyobb összetevője például az élelmiszerek megtermeléséhez szükséges terület. A magas jövedelműek ugyan tudnak többször

annyit költeni élelmiszerre, mint a kevésbé jómódúak, de mégsem képesek többször annyit enni, mint a kevésbé jómódúak. A KSH adatai szerint a legmagasabb két jövedelmi decilis kg-ban mért fogyasztása szinte minden élelmiszernél kb. megegyezik a középső decilisek értékeivel. A magas árfekvésű sajt ökológiai lábnyoma nem feltétlenül nagyobb, mint az olcsó sajtoké. Az ökológiai lábnyom számítása a cikkek kg-ban mért fogyasztásán, és az ezek előállításához szükséges földterület becslésén alapul, ezért ez a mutató a környezetterhelési és a természetes mértékegységben mért anyagi fogyasztás mértékével is közelebbi rokonságot mutat, mint a jövedelem.

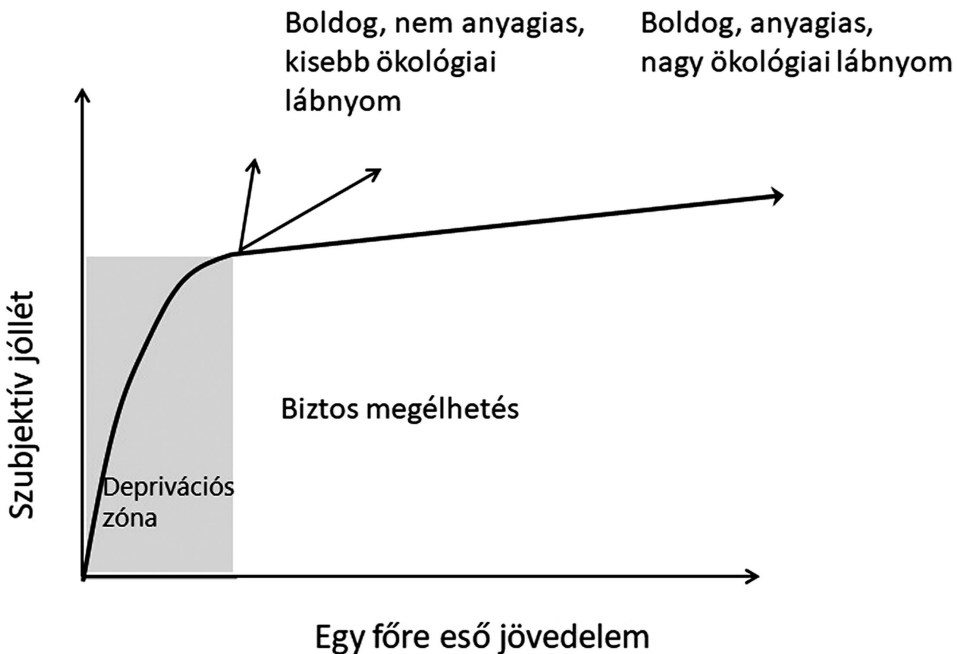
Az anyagi fogyasztás–szubjektív jóllét–ökológiai lábnyom hármasszere összefüggése arra a kérdésre ad választ, hogy mekkora ökológiai hatással jár jóllétünk biztosítása.

A KUTATÁS HÁTTERE ÉS HIPOTÉZISEI

Fő kutatási kérdésünk az volt, hogy tetten érhetőek-e olyan csoportok a magyar társadalomban, amelyek magas szubjektív jólléti szinten élnek, de ökológiai lábnyomuk mégis mérsékelt. Ezen túlmenően megfogalmaztunk néhány hipotézist is az ökológiai lábnyom és szubjektív jóllét összefüggésére vonatkozóan. Az ökológiai lábnyom és a szubjektív jóllét között erős korrelációt feltételeztünk az alacsony jövedelemszinteknél, ám feltételezésünk szerint ez a kapcsolat a magasabb jövedelmi szintekre lépve gyengül. Köznapi kifejezéssel élve, a pénz nem boldogít, de a hiánya tehet boldogtalanná. Azokat, akik napi szinten megélhetési gondokkal küzdenek – problémás a számlák fizetése, a minőségi étkezés, ruházódás stb. –, bizonyára boldogabbá tenné jövedelmük emelkedése. Egy biztonságos jólléti szintet elérve azonban a kapcsolat gyengül. Az ökológiai lábnyom és a szubjektív jóllét közötti korreláció feltételezésünk szerint még gyengébb, hisz adott szintű jövedelem magas anyagi és alacsony anyagi tartalmú szolgáltatásokra is költhető. Magas anyagi tartalmú szolgáltatás például az utazás, annak magas üzemanyagigénye és karbonkibocsátása miatt. Aki viszont jövedelméből megtakarít, vagy művészeti értékek vásárlására, esetleg oktatásra költ, az kis anyagi tartalmú fogyasztást valósít meg.

Egy bizonyos jövedelmi szint elérésénél inflexiós pont található, amely után a kapcsolat halványul. A jövedelem nagyon jelentős mértékű növekedése szükséges ahhoz, hogy a boldogság további mérhető növekedését előidézzük. Különböző stratégiák nyílnak az egyéni boldoguláshoz, miután az alapvető szükségletek kielégítéséért folytatott küzdelem pontján túljutottunk. A materialista célokat követők növelhetik anyagi fogyasztásukat, ezzel együtt ökológiai lábnyomukat, amely elvezethet a szubjektív jóllét növekedéséhez. A nem materialista célokkal növelhető a boldogság és az étellel való elégedettség az ökológiai lábnyom jelentős növekedé-

se nélkül is. Feltételezéseink szerint tehát a szubjektív jóllét növelésére az anyagi fogyasztás növelésére irányuló stratégiák, és a kevésbé anyagi, más életcélokat felvonultató stratégiák is rendelkezésre állnak. Mennyire sikeresek ezek a szubjektív jóllét növelésében, és mekkora áruk van az ökológiai lábnyom tekintetében? Mennyire elterjedtek a magyar társadalom különböző rétegeiben? Kutatásunkban klaszterelemzést végeztünk az összefüggések mélyebb struktúrájának feltárására.

1. ábra. Életstratégiák a biztos megélhetési zónában (saját szerkesztés)

AZ EMPIRIKUS ELEMZÉS EREDMÉNYEI

A kutatás során országos – kétlépcsős, véletlen sétás mintán alapuló – reprezentatív felmérést végeztünk, melyet a TÁRKI segítségével kérdeztettünk le, és 1012 választ kaptunk. A minta életkor, képzettség, nem, lakóhely szerint reprezentatív volt. A felmérésben részletesen lekérdeztük az ökológiai lábnyom komponenseit meghatározó főbb fogyasztási szokásokat (étkezési szokások, utazási szokások, háztartási energia használata). Ez a három tevékenység teszi ki az ökológiai lábnyom döntő részét, a kisebb tételeket (például ruházkodás) a kiadási szerkezet alapján becsültük. A szubjektív jólléti mutatók közül az étellel való elégedettség-

re és a boldogság megtapasztalására is rákérdeztünk egy tízfokozatú skála alapján. Végül feltettük a szokásos demográfiai helyzetre vonatkozó kérdéseinket is.

Az eredményekből először az ökológiai lábnyomot számoltuk ki egyéni szinten, majd azt vizsgáltuk, hogy az ökológiai lábnyom milyen kapcsolatban áll a szubjektív jólléttel, a jövedelmi szinttel és a háztartások demográfiai jellemzőivel.

A boldogság és elégedettség közötti monoton kapcsolat erősnek bizonyult (Sperman's rho 0,71), ugyanakkor a boldogság nem volt szignifikáns kapcsolatban sem az egy főre eső jövedelemmel, sem pedig az ökológiai lábnyommal. Vagyis a boldogság megtapasztalása nem jövedelemhez kötött, és nem feltétlenül jár magas környezetterheléssel. Az elégedettség és a jövedelem kapcsolata statisztikailag szignifikáns, de gyenge, ami összhangban van a korábbi tanulmányok megállapításaival. Végül az ökológiai lábnyom és az egy főre eső jövedelem között gyenge-közepes erősségű a rangkorreláció ($\rho = 0,355$). Ez azt jelzi, hogy a magasabb jövedelműekre jellemző a magasabb anyagi fogyasztás és környezetterhelés, viszont a két mutató kapcsolata nem erős, lehetséges kis környezetterhelésű életmód is magas jövedelem mellett.

Elsőként azt a hipotézist teszteltük, hogy a jövedelem és a szubjektív jóllét közötti korreláció főként az alacsony jövedelmi szinteken erős, majd a magasabb jövedelmi szinteknél gyengül.

Elhhez különböző jövedelemszinteknél két részre osztottuk a mintát, és azt vizsgáltuk, hogy van-e olyan jövedelemszint, amely fölött eltűnik a korreláció a jövedelem és az elégedettség/boldogság között. Az egyszerűbb interpretáció kedvéért a jövedelmet a mintaátlaghoz képesti %-ban fejeztük ki. Az egész népességre nézve gyenge pozitív kapcsolat van az elégedettség és az egy főre eső jövedelem között, ez a kapcsolat viszont nem szignifikáns, ha csak az átlagjövedelem 110%-a felett élőkre vizsgáljuk. Ez azt jelenti, hogy akik érezhetően az átlag felett élnek, azoknál a jövedelem már nem feltétlenül meghatározó tényezője a szubjektív jóllétnek. Az értékelést bonyolítja azonban, hogy a jövedelem és az elégedettség közötti kapcsolat ismét szignifikánssá válik, ha csak a kifejezetten magas jövedelmű egyénekre vizsgáljuk (átlagjövedelem 200%-a felett). Ők nyilvánvalóan büszkék az elért eredményeikre. Náluk az ökológiai lábnyom és a jövedelem közötti kapcsolat is erősebb. A boldogság azonban náluk sem asszociál a jövedelemmel. A legszegényebbeknél – az átlagjövedelem 50%-a alatt élők – ugyanakkor az elégedettség és a jövedelem közötti monoton kapcsolat mellett megjelent a boldogság és jövedelem közötti pozitív kapcsolat is. A pénz hiánya valóban tehet boldogtalanná.

A fenti eredmények azt sejtetik, hogy a szubjektív jóllét, jövedelem és ökológiai lábnyom közötti kapcsolat összetettebb, mint amit egyetlen monoton függvénnyel ábrázolni lenne érdemes. Többféle életstratégia húzódhat a háttérben, melyek feltárására összetettebb feltáró jellegű vizsgálatot érdemes végezni. Ezt követően ezért klaszterelemzést végeztünk. A klaszterképzés célja viszonylag homogén, egymástól jelentősen különböző csoportok létrehozása.

Az elemzés során többféle klaszterezési technikát is alkalmaztunk. Az elemzést a *quick cluster* és a *two-step cluster* eljárásokkal is elvégezve nagyon hasonló eredményeket kaptunk. A következőkben az SPSS kétlépéses klaszterelemzési eljárás eredményeit mutatjuk be. A vizsgálat négy klasztert eredményezett, melyekre a klaszterképző ismérveken túlmenően értékelő, leíró statisztikákat is számoltunk. Az egyszerűbb értelmezés kedvéért a táblázatban az egy főre eső jövedelmet és az ökológiai lábnyomot is a mintaátlag százalékában adjuk meg. A szubjektív jóllétet 1-től 10-ig terjedő skálán jelölték meg a válaszadók, ahol a maximális érték a 10 volt. A klasztereket főbb jellemzőik alapján neveztük el.

Az „átlagosak” szinte minden jellemzője nagyon közel állt a mintaátlaghoz. Egy főre eső jövedelmük, ökológiai lábnyomuk, elégedettségi és boldogságszintjük is közel esik az átlaghoz, bár egy kicsit alatta marad.

Az elégedetlen depriváltakra az alacsony jövedelem, alacsony ökológiai lábnyom és a nagyon alacsony szubjektív jóllét a jellemző. Egy főre eső jövedelmük csak mintegy kétharmada az átlagnak, és 75%-ban anyagi gondokra panaszkodnak. Az átlaghoz képest magas a gyerekszám a csoportban. A munkanélküliség vagy rossz munkahely is ebben a csoportban a leggyakoribb. Kiugróan elégedetlenek helyzetükkkel, a klaszterre jellemző elégedettségi szint még a 3-as értéket sem éri el a 10-es skálán. Boldogságra vonatkozó mutatójuk ennél jóval magasabb, de még így is átlag alatti. Alacsony fogyasztásuk miatt ökológiai lábnyomuk is alacsony, csak az átlag 70%-a.

Az elégedett jómódúaknál az egy főre eső jövedelem körülbelül a duplája a társadalom átlagának, és majdnem triplája a depriváltakénak. Magas az ökológiai lábnyomuk is, bár a jövedelemhez képest nem arányosan nagyobb, hisz az anyagi fogyasztás bizonyos összetevői nem tudnak a jövedelemmel arányosan nőni (például az élelmiszer-fogyasztás). Az átlagnál jóval elégedettebbek az életükkkel, és boldogok is, bár a boldogság alig haladja meg az elégedettség szintjét, szemben más csoportokkal. Szubjektív jóllétük fő meghatározója az elért eredményeikkel való elégedettség. Ennek valószínűleg az az oka, hogy ebben a csoportban az átlagnál jóval gyakrabban jelennek meg olyan problémák, mint a társtalanság, egészségügyi gondok vagy a társadalmi elszigeteltség. Kiugróan magas a tartós párkapcsolattal nem rendelkezők aránya (44%), további 6% pedig boldogtalan párkapcsolatban él, és ennél a csoportnál született átlagosan a legkevesebb gyerekek. A csoportba tartozók fele egészségügyi problémákra panaszkodott. A társadalmi elszigeteltségre panaszkodók aránya 19%, legmagasabb a mintában, a második helyen a legszegényebbek állnak. A munkájukkal viszont maradéktalanul elégedettek, sem a munkanélküliség, sem a rossz munkahely nem jellemző a csoportra, és anyagi gondokra is kevesen panaszkodnak. Úgy tűnik, számításaikat sokkal inkább a karrierben, mint a családi életben találták meg, amely a második legelégedettebb csoporttá tette őket.

2. táblázat. A klaszterelemzés eredménye (saját szerkesztés)

Klaszterek

Input (előrejelző) fontossága: ■ 1,0 ■ 0,8 ■ 0,6 ■ 0,4 ■ 0,2 ■ 0,0

Klaszterek	1	3	4	2
Címke	Átlagosak	Kevésbé is nagyon elégedettek	Elégedetlen depriváltak	Elégedett jómódúak
Leírás	Szubjektív jóllétük, jövedelmük, ökológiai lábnyomuk, és egyéb mutatóik is átlag körüliek	Átlag alatti jövedelem mellett is kiemelkedően magas a szubjektív jóllétük. Jó családi élet és társadalmi kapcsolatok, több gyerek jellemzik őket.	Anyagi gondokkal küszködnek és nagyon elégedetlenek, több gyerekük van.	Magas jövedelem és elégedettség, de csak átlag körüli boldogság. Sok a partner nélküli, az egészségügyi problémákkal küszködő. Csak egy gyerekük van.
Méret	31,8% (142)	26,5% (118)	22,6% (101)	19,1% (85)
Input változók	Elégedettség 5,51	Elégedettség 7,90	Elégedettség 2,93	Elégedettség 6,87
	Egy főre jutó jövedelem az átlag százalékában 90,63	Egy főre jutó jövedelem az átlag százalékában 74,22	Egy főre jutó jövedelem az átlag százalékában 67,98	Egy főre jutó jövedelem az átlag százalékában 189,61
Értékelési mezők	Ökológiai lábnyom az átlag százalékában 91,96	Ökológiai lábnyom az átlag százalékában 87,50	Ökológiai lábnyom az átlag százalékában 70,55	Ökológiai lábnyom az átlag százalékában 118,58
	Nincs partnere 0,07	Nincs partnere 0,08	Nincs partnere 0,15	Nincs partnere 0,44
	Társadalmi elszigeteltség 0,07	Társadalmi elszigeteltség 0,04	Társadalmi elszigeteltség 0,12	Társadalmi elszigeteltség 0,19
	Egészségügyi problémák 0,35	Egészségügyi problémák 0,40	Egészségügyi problémák 0,33	Egészségügyi problémák 0,50
	Rossz anyagi helyzet 0,64	Rossz anyagi helyzet 0,60	Rossz anyagi helyzet 0,76	Rossz anyagi helyzet 0,25
	Boldogtalan párkapcsolat 0,01	Boldogtalan párkapcsolat 0,00	Boldogtalan párkapcsolat 0,08	Boldogtalan párkapcsolat 0,06
	Munkanélküli vagy elégedetlen a munkájával 0,28	Munkanélküli vagy elégedetlen a munkájával 0,34	Munkanélküli vagy elégedetlen a munkájával 0,47	Munkanélküli vagy elégedetlen a munkájával 0,00
	Boldogság 6,26	Boldogság 7,97	Boldogság 4,72	Boldogság 6,89
	Hány gyermeke született élete során? 1,60	Hány gyermeke született élete során? 1,89	Hány gyermeke született élete során? 1,80	Hány gyermeke született élete során? 1,04

A legérdekesebb csoport a kevéssel is elégedettek csoportja, amelyben az egy főre eső jövedelem az átlag 75%-a. Ökológiai lábnyomuk ennek ellenére alig kevesebb, mint az átlagosaké, vagyis anyagi fogyasztásukban kevésbé jelentkezik a jövedelembeli elmaradásuk. Ennek oka lehet például, ha az átlagosok közé több olyan egyén kerül, akiknél egy hiteltörlesztés vagy más ok miatt a szabadon elkölthető jövedelem aránya alacsonyabb. A kevéssel is elégedetteknel kiugróan magas mind a bevallott elégedettségi, mind a boldogsági szint (7,9, illetve 7,97). Ebben a csoportban a legmagasabb az átlagos gyerekszám (majdnem kettő). Kevesen vannak olyanok, akiknek nincs tartós párkapcsolatuk, olyan pedig egyáltalán nem került a csoportba, aki boldogtalan párkapcsolatban élne. A munkahellyel való elégedetlenség viszont az átlagot meghaladja a csoportban, és az egészségügyi problémák jelenléte is átlag körüli. Úgy tűnik, hogy a legelégedettebb csoport főként a családi életben, a párkapcsolatban, a társadalmi életben találta meg számításait, mérsékelt anyagi fogyasztás és az átlagnál valamivel alacsonyabb ökológiai lábnyom mellett.

Vizsgálataink tehát azt mutatják, hogy létezik a szubjektív jóllét szempontjából nagyon sikeres életstratégia mérsékelt fogyasztás és ökológiai lábnyom mellett is. Bár a jómódúak az átlagnál elégedettebbek, mégsem ők a legelégedettebb és legboldogabb klaszter a mintában. A legelégedettebb klasztert ugyanakkor az átlagnál kisebb ökológiai lábnyom és kiegyensúlyozott magánélet jellemzi.

A KUTATÁS KORLÁTAI

A kutatás fő korlátját az jelenti, hogy nem volt biztosítható a jövedelem szerinti reprezentativitás a kérdőíves felmérésben, a közvélemény-kutató vállalatok nem vállalják ezt. Különösen a nagyon magas és nagyon alacsony jövedelmű háztartások hajlamosak visszautasítani a válaszadást, a minta így némileg torzított, az alsó és felső jövedelmi decilis alulreprezentált. Vizsgálatainkhoz szükség volt a válaszadók jövedelmének, háztartási jövedelmének ismeretére, erre a kérdésre azonban csak a válaszadók kevesebb mint fele válaszolt, amely egyes elemzéseinkben radikálisan szűkítette a felhasználható minta méretét. Az adott feltételek mellett azonban a legjobb megvalósítható mintavételre támaszkodtunk.

KÖVETKEZTETÉSEK

A jövedelem és szubjektív jóllét, illetve az ökológiai lábnyom és jövedelemmutatók kapcsolatának leírására hajlamosak vagyunk egyszerű, monoton kapcsolatot keresni, és egyetlen görbével – lineáris vagy logisztikus – ábrázolni azt. Ez a kapcsolat azonban szignifikáns ugyan, de statisztikailag gyenge korreláción

alapul. A valóságban jóval komplexebb összefüggések uralkodnak, a társadalom különböző klasztereiben eltérő életstratégiák léteznek, amelyek között a szubjektív jóllét növelése szempontjából legsikeresebbre éppen az átlagnál alacsonyabb jövedelem és mérsékelt ökológiai lábnyom jellemző. Lehetséges tehát olyan egyéni stratégiát választani, amely magas szubjektív jóllétet eredményez mérsékelt környezetterhelés mellett. Ez az életstratégia ráadásul nem is ritka, az általunk tanulmányozott mintában az emberek mintegy negyedére volt jellemző.

Eredményeink alapján további érdekes, kutatásra érdemes kérdések merülnek fel. Mennyire tükröz értékbeli választást az egyes klaszterekbe kerülés? Lehetséges-e például az elégedett jómódú klaszterből átkerülni a kevéssel is elégedett klaszterbe az életstílus megváltoztatásával, oly módon, hogy növekedjen a szubjektív jólléti szint? Vagy az adott egyén csak abban a klaszterben érhet el átlag feletti szubjektív jólléti szintet, mivel személyiségi jellemzői erre predesztinálják?

A kutatás impliciten azt sugallja, hogy legelőnyösebb stratégia a kevéssel is elégedettek klaszterébe tartozni, de vajon ez mennyire van összhangban az oktatásunk és a média által a jövő nemzedékek felé sugárzott ideálképpel? Ha a fiatalokat a fogyasztói társadalom felé tereljük, akkor nem csökkentjük-e annak esélyét, hogy korlátozott anyagi javak mellett is megélik az elégedettség érzését?

Kutatásunk hozzájárult a jövedelem, fogyasztás, szubjektív jóllét és ökológiai lábnyom kapcsolatainak mélyebb, árnyaltabb tanulmányozásához, de legalább annyi kérdést vetett fel, mint amennyit meg tudott válaszolni.

IRODALOM

- Björnskov, C. – Dreher, A. – Fischer, J. A. V. (2008): Cross-country Determinants of Life Satisfaction: Exploring Different Determinants Across Groups in Society. *Social Choice and Welfare*, 30, 119–173. DOI: 10.1007/s00355-007-0225-4, <https://bit.ly/2SzIuUF>
- Brown, K. W. – Kasser, T. (2005): Are Psychological and Ecological Well-being Compatible? The Role of Values, Mindfulness, and Lifestyle. *Social Indicators Research*, 74, 2, 349–368. DOI: 10.1007/s11205-004-8207-8, <https://bit.ly/37eiQu1>
- Easterlin, R. A. (1973): Does Money Buy Happiness? *Public Interest*, 30, 3–10.
- Harangozó G. – Kocsis T. – Csutora M. (2018): How Big Is Big Enough? Toward a Sustainable Future by Examining Alternatives to the Conventional Economic Growth Paradigm. *Sustainable Development*, 26, 172–181. DOI: 10.1002/sd.1728, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/sd.1728>
- Kasser, T. – Ryan, R. M. (1996): Further Examining the American Dream: Differential Correlates of Intrinsic and Extrinsic Goals. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 280–287. DOI: 10.1177/0146167296223006, https://www.academia.edu/24470435/Further_Examining_the_American_Dream_Differential_Correlates_of_Intrinsic_and_Extrinsic_Goals
- Kasser, T. – Ryan, R. M. (2001): Be Careful What You Wish for: Optimal Functioning and the Relative Attainment of Intrinsic and Extrinsic Goals. In: Schmuck, P. – Sheldon, K. M. (eds.): *Life-goals and Well Being. Towards a Positive Psychology of Human Striving*. Seattle: Hogrefe

- and Huber, https://www.researchgate.net/publication/232501725_Life_goals_and_well-being_Towards_a_positive_psychology_of_human_striving
- Kocsis T. (2010): Hajózni muszáj. A GDP, az ökológiai lábnyom és a szubjektív jóllét stratégiai összefüggései. *Közgazdasági Szemle*, LVII, 536–554. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/220/1/Kszemle_CIKK_1175.pdf
- Lelkes O. (2014): Boldog-boldogtalan – a közpolitika szerepe. *Közgazdasági Szemle*, 61, 1381–1396. http://real.mtak.hu/18814/1/01_Lelkes_Orsolya_u_151924.2297.pdf
- Martos T. – Kopp M. S. (2012): Life Goals and Well-being: Does Financial Status Matter? Evidence from a Representative Hungarian Sample. *Social Indicators Research*, 105, 561–568. DOI:10.1007/s11205-011-9788-7, <https://bit.ly/2tN6EMB>
- Molnár Gy. – Kapitány Zs. (2014): Miért elégedetlenek annyira a magyarok az életükkel? *Közgazdasági Szemle*, 61, 6, 637–671. http://real.mtak.hu/13506/1/Kszemle_CIKK_1485%20%281%29.pdf
- Nickerson, C. – Schwarz, N. – Diener, E. et al. (2003): Zeroing in on the Dark Side of the American Dream: A Closer Look at the Negative Consequences of the Goal for Financial Success. *Psychological Science*, 14, 531–536. DOI: 10.1046/j.0956-7976.2003.psci_1461.x, https://pdfs.semanticscholar.org/ff43/f020ce384fd9de3ff895fd09c101ff401e9b.pdf?_ga=2.63208943.1370617414.1581418659-240194266.1562240455
- O'Brien, C. (2010): Sustainability, Happiness and Education. *Journal of Sustainability Education*, 1, 1–18. <http://www.jsedimensions.org/wordpress/wp-content/uploads/2010/04/OBrien2010.pdf>
- Tóth G. – Szigeti C. – Harangozó G. et al. (2018): Ecological Footprint at the Micro-Scale—How It Can Save Costs: The Case of ENPRO. *Resources*, 7, 45. DOI: 10.3390/resources7030045, <https://www.mdpi.com/2079-9276/7/3/45/htm>
- Veenhoven, R. (2008): Sustainable Consumption and Happiness. In: Reddy, S. (ed.): *Green Consumerism: Approaches and Country Experiences*, Hyderabad, India: The Icfai University Press, 39–68. <https://personal.eur.nl/veenhoven/Pub2000s/2008k-full.pdf>
- Veenhoven, R. – Hagerty, M. (2006): Rising Happiness in Nations 1946–2004: A Reply to Easterlin. *Social Indicators Research*, 79, 421–436. DOI: 10.1007/s11205-005-5074-x, https://www.researchgate.net/publication/225579498_Rising_Happiness_in_Nations_1946-2004_A_Reply_to_Easterlin
- Verhofstadt, E. – Van Ootegem, L. – Defloor, B. et al. (2016): Linking Individuals' Ecological Footprint to Their Subjective Well-being, *Ecological Economics*, 127, 80–89. DOI: 10.1016/j.ecolecon.2016.03.021, https://www.researchgate.net/publication/301705687_Linking_individuals'_ecological_footprint_to_their_subjective_well-being
- Wackernagel, M. – Monfreda, C. – Schulz, N. B. et al. (2004): Calculating National and Global Ecological Footprint Time Series: Resolving Conceptual Challenges, *Land Use Policy*, 21, 3, 271–278. DOI: 10.1016/j.landusepol.2003.10.006, <https://www.mdpi.com/2079-9276/7/3/58/htm>

A „FORDULAT” ÉS A MŰSZAKI ÉRTELMISÉG (1946–1948)

THE POLITICAL TURN AND THE TECHNICAL INTELLIGENTSIA (1946–1948)

N. Szabó József

Csc, dr. habil., professor emeritus, Nyíregyházi Egyetem, Nyíregyháza
n.szabo.jozsef@nye.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar műszaki értelmiség többsége a háború után nem lelkesedett az elkezdődött átalakulásért és a „felszabadulásért”. A passzivitás fő oka a kivárási politika mellett az életszínvonal visszaesése, valamint az üzemekben tapasztalható értelmiségellenes hangulat volt. Mivel a műszakiak meghatározó része a magántulajdonon alapuló társadalmi berendezést kívánta Magyarországon, ezért az 1945-ös parlamenti választásokon a polgári erőket összefogó Független Kisgazdapárt mellé állt. 1946 nyarától a Magyar Kommunista Párt (MKP) politikájában előtérbe került a műszakiak politikai szervezése. A polgári demokráciában gondolkodó műszakiakra ugyanakkor negatívan hatott az MKP 1946 őszén megtartott III. kongresszusa, ahol meghirdették a „népi demokráciába” való átmenetet. Nem volt eredményes a „köztársaságellenes összeesküvés” kihasználása érdekében meghirdetett kommunista elképzelés sem.

Nem hozta meg a várt sikert az 1947. évi augusztus 31-i választás, mert a magyar társadalom – benne a műszaki értelmiség – többsége továbbra sem akart kommunizmust. A Magyar Kommunista Pártra a választók 22%-a szavazott. A kudarc után a kommunisták a népi demokrácia tömegbefolyásának növelésére, valamint a hároméves terv megvalósítására koncentráltak, továbbá fontosnak tartották a műszaki értelmiség beléptetését a pártba. Félelemből és egzisztenciális megfontolásokból a mérnökök közül többen beléptek az MKP-be, de nem azonosultak a kommunizmussal.

ABSTRACT

After the proclamation of the ‘popular democratic’ turn in the autumn of 1946, together with making the details of the Three-Year Plan public, and with the announcement of certain measures aiming to raise the general standard of living, the Communists hoped for the positive effect of these measures on engineers. They were also confident that the Communist concept of technological development would also have a positive effect on the community of engineers. However, the Communist measures taken at the end of 1946 and at the beginning of 1947 had particularly negative reverberations with engineers of liberal democratic convictions.

The acceleration of the ‘popular democratic’ transformation in 1947, the Hungarian Communist Party’s hegemonistic exercise of power and the so-called ‘blue card’ elections of late August in 1947, accompanied by frauds and other illegal practices, did not contribute either to winning the class of engineers over to the Communist Party. The 22% result of the Communist Party at

the elections clearly showed that the majority of the Hungarian society, including the elite of engineers, refused Communism. The majority of engineers did not show left-wing sympathies. Some of them, however, did join the Hungarian Communist Party, motivated by fear or existential concerns, and some trusted the viability of the Communist ideas on industrialisation.

Kulcsszavak: a műszaki értelmiség és az újjáépítés, szakítás a demokráciával, a hároméves terv és a diktatúra hatása a műszakiakra

Keywords: engineering elite and reconstruction, break with democracy, Three-Year Plan, the effect of dictatorship on engineers

BEVEZETÉS

1944–1945 fordulóján, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörülő politikai erők tisztában voltak azzal, hogy az ország demokratizálása és modernizálása az értelmiség aktív közreműködése nélkül nem lehetséges (Rákosi–Szabó, 1967, 26.). A cselekvő magatartás azonban az értelmiségnek csak kisebb részét jellemezte, nagy része passzív maradt. A passzivitás oka elsősorban az volt, hogy az utat és távlatot veszített értelmiség nem találta a helyét az új rendszerben, másodszorban pedig azért, mert a politikai pártok egyes képviselői sem kívántak megfelelő szerepet juttatni neki az újjáépítésben. Erről az ideiglenes nemzetgyűlésben vita is keletkezett (Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója, 1946, 11., 12., 15., 19., 20., 25., 26., 28., 30.).

A széles skálán mozgó, szélsőséges megközelítéseket is tartalmazó vélemények közös eredője végül is az lett, hogy az értelmiségnek a demokratikus Magyarországon kell hogy legyen jövője. Az értelmiségnek perspektívát ígérő demokratikus hatalom és az értelmiségi réteg között azonban nemsokára feszültség keletkezett. Ennek oka a közalkalmazottakról, majd a magánalkalmazottak igazolásáról szóló rendelet volt (Magyar Közlöny, 1945, 1.). Az eljárás során elkövetett visszaélések miatt az értelmiség nagy része – így a műszakiak közül is sokan – ellenségesen fogadták az igazolásokat (Jakab, 1979, 124.). Az intelligencia – különösen a műszakiak – tartózkodása mellett az újjáépítés azonban nem volt megvalósítható.

Az értelmiség különböző szakmai csoportjai közül így elsődleges fontosságú volt a mérnökök megnyerése. E célkitűzés megvalósítását kellett segítenie az 1945. március 12-én megjelent ipari miniszteri rendeletnek is, amely a műszaki tisztviselők bejelentési kötelezettségét írta elő (Magyar Közlöny, 1945, 8.). A műszakiak iránt komoly társadalmi igény már a földreform idején jelentkezett, ugyanakkor a munkába március végéig mindössze hatvan mérnök kapcsolódott be (Szabadság, 1945. március 25.).

1945 késő tavaszán a Magyar Kommunista Párt előtt világos lett az is, hogy az ipari termelés hősi időszaka véget ért, és a „partizán” korszakot a mérnöki munka lendületének kell felváltania (Szabad Nép, 1945. május 16.). Ez a lendület azonban nem alakult ki. Rákosi Mátyás 1947. augusztus 15-i, a Műszaki Értelmiségnek küldött üdvözlésében utólag megerősíti, hogy a magyar demokrácia egyik gyengéje, hogy a műszaki értelmiség történelmi okokból nem fogadta a felszabadulást azzal az osztatlan örömmel és igennel, amit a romba dőlt ország érdeke parancsolóan megkívánt volna (PTI. Arch. 274. f. 24/9.). A műszaki értelmiség társadalmi fontossága miatt a Magyar Kommunista Párt (MKP) 1945-ös májusi konferenciáján a párt főtitkára visszautasította az értelmiség megnyerését akadályozó nézeteket, és követelte a technikai értelmiség és a munkásság egészséges viszonyának kialakítását (Rákosi, 1951, 88.). A konferencia után a párt vezetői és a sajtó is többször foglalkozott a munkásság és a műszakiak viszonyával, elítélte és visszautasította az értelmiségellenes nézeteket (Rákosi, 1948, 51.; Szabad Nép, 1945. május 29.; Szabad Nép, 1945. június 19.).

A politikai élet pártjai közül a Szociáldemokrata Párt (SZDP) is kiemelt szerepet tulajdonított a műszakiaknak. Az SZDP 1945. augusztus 18–20-i XXXIV. kongresszusa az értelmiség minden szakmai csoportjának hatalmas feladatot szánt. A szociáldemokraták szerint a technikai intelligenciát az ipari és mezőgazdasági újjáépítés munkájában vezető szerep illeti meg, amit a munkásság szervezeteivel kell elvégeznie. A párt ezért szélesre tárja kapuit az értelmiség előtt (Balogh–Izsák, 1977, 214.). A Szociáldemokrata Párt 1945 nyári tagtoborzása révén ötszáz mérnök és technikus lépett be a pártba. Országosan háromszor annyi műszaki lett az SZDP tagja, mint a MKP-é (Jakab, 1979, 62.). Mivel a többi párt politikájában az újjáépítés nem játszott olyan centrális szerepet, mint munkáspártoknál, ezért a műszakiak iránti érdeklődésük kisebb volt, sajtójuk is ritkábban írt a polémiákról (Balogh–Izsák, 1977, 165–167., 169–184., 191–215., 217–227., 229–236., 245–262.).

A politikai erők és az értelmiség viszonyában új helyzet akkor keletkezett, amikor a pártok közti küzdelem politikai jelleget kapott. A választási harc 1945 nyarán megindult kibontakozása és a pártok osztályjellegének kirajzolódása után a politikai erők az értelmiséget nemcsak szakmai funkciója alapján ítélték meg, hanem politikai súlyával is számolni kezdtek. A politikai vetélkedésben a legaktívabb a Magyar Kommunista Párt és a Független Kisgazdapárt (FKGP) volt.

Mivel az értelmiség többsége politikai modelljének a megvalósítóját az FKGP-ben látta, ezért leginkább ebbe a pártba lépett be. A műszakiak irányában a kisgazdák pozitív gesztusokat tettek, így többek között a szervezet központjában létrehozták a műszaki osztályt. Ezért nem véletlen, hogy a választásokon az értelmiség és a Független Kisgazdapárt érdekei találkoztak.

A gyenge választási eredmények után a kommunisták 1945 végén javaslatot készítettek az értelmiségi munka átszervezésére. A pártvezetés számára a vá-

lasztási eredmények elemzése azt mutatta, hogy az értelmiség változatlanul távol áll a Magyar Kommunista Párttól, és azt, hogy az értelmiség megnyerése érdekében az elvi kijelentéseken túlmenően vajmi kevés történt. Megállapítást nyert az is, hogy az értelmiségi munkával kapcsolatosan súlyos szervezeti fogyatékoságok vannak, így az, hogy a pártban az értelmiségi bizottság még csak meg sem alakult. Kimondták azt is, hogy a pártszervezetek sok helyen ellenségesen állnak az értelmiséggel szemben, és az értelmiség nem találja a helyét az MKP-ban. Javaslatként fogalmazódott meg továbbá, hogy a létrehozandó értelmiségi bizottság havonta üljön össze, és minden jelentősebb szakmai testületbe állítson fel pártbizottságot. Ezen kívül kimondták, hogy a párt lépjen reformtervekkel a nyilvánosság elé, és lapjában, a *Szabad Nép*ben kapjon teret a szellemi élet (PTI. Arch. 274. f. 24/2.).

Mivel a kommunisták számára a műszakiak 1946-tól a továbbiakban is kiemelt fontosságú értelmiségi csoportot jelentettek, ezért nemcsak létrehozták az Értelmiségi Bizottságot, hanem az Értelmiségi Bizottságon belül a Műszaki Értelmiségi Bizottságot is felállították. Ez a végzendő feladatokat két fő területen jelölte meg: egyrészt a műszaki értelmiség munkaterületén kifejtendő munkában, másrészt a műszaki értelmiség felé követendő irányvonal meghatározásában (Németh, 1982, 80.).

Az MKP a műszakiak megnyerése érdekében számos intézkedést kezdeményezett. A csoport életszínvonalának emelését szolgálta az 1946 februárjában megkötött szerződés. A szerződésnek azért volt jelentősége, mert más értelmiségi szakmai csoporttal olyat nem kötöttek, amely hozzájárult volna az elemi létfenntartást szolgáló természetbeni juttatásokhoz (Jakab, 1979, 95.). A műszakiak „privilegizált” helyzetét, a jobb anyagi elismerést azonban a munkások több üzemben helytelenítették. Az 1946. január 30-i pártnapokról azt jelentették, hogy egyes helyeken azt kifogásolták, hogy a mérnökök 80%-kal nagyobb bért kapnak, máshol viszont ezt az intézkedést elfogadták (PTI. Arch. 274. f. 21/58.).

Az MKP a műszaki értelmiség „kiemelt” dotációja ellenére továbbra is úgy ítélte meg, hogy az anyagi elismerés nem megfelelő. A párt a csoport differenciált megítélése mellett, a háború előtti mérnöki kereseteket figyelembe véve 1946 márciusában javaslatot tett a bérezés átalakítására. Az MKP a magánalkalmazotti műszakiak keresetét a szakmunkások bérezéséhez viszonyítva 2:1 arányban tartotta helyénvalónak. A műszakiak hangulatára 1946 tavaszán hatással volt a B-listázás (Magyar Közlöny, 1946. május 15.) és az is, hogy mérnököket nemcsak azért küldtek el, mert a háború előtt „reakciós” tevékenységet fejtettek ki, hanem azért is, mert munkafegyelmet követeltek (Szabad Nép, 1946. március 26.). A munkásság bizonyos csoportjainak értelmiségellenessége 1946 késő tavaszára már mérséklődött, de nem szűnt meg. A műszakiakkal szembeni fenntartásokat és negatív véleményeket a pártvezetők hatalmi-politikai és iparfejlesztési elképzeléseik miatt tompítani igyekeztek.

SZAKÍTÁS A DEMOKRÁCIÁVAL – A HÁROMÉVES TERV MEGHIRDETÉSE

A műszaki értelmiségnek az újjáépítésbe való bevonása mellett 1946 nyaratól a kommunisták mindinkább előtérbe állították a műszakiak politikai szervezését is. A Magyar Kommunista Párt Műszaki Értelmiségi Bizottsága 1946. július 30-án javaslatot dolgozott ki a műszaki értelmiség pártba szervezésére. A bizottság úgy ítélte meg, hogy az elképzelés csak úgy lehet sikeres és eredményes, ha a párt foglalkoztatni tudja a műszakiakat, ha igénybe veszi szakismeretüket, és bebizonyítja, hogy a pártnak és a dolgozó népnek hasznára lesznek (PTI. Arch. 274. f. 24/2.).

A párt Műszaki Értelmiségi Bizottsága nem sokkal az MKP III. kongresszusa előtt, szeptember 17-én a szervezet feladatát abban látta, hogy biztosítani kell a termelőerők fejlődésében döntő szerepet játszó műszaki értelmiség megfelelő kiképzését és továbbképzését. Ezenkívül a kommunisták jelentős szerepet kívántak juttatni a műszaki értelmiségnek az államapparátus irányításában is, különösen annak műszaki-gazdasági szektorában. Továbbá szorossá akarták fűzni a kapcsolatot az üzemi munkásság és a műszaki tudományos élet kiválóságai között (PTI. Arch. 274. f. 24/9.).

Kérdés, hogy az MKP-nek a műszakiak megnyerésével kapcsolatos addigi elképzelései egybeestek-e a csoport politikai elgondolásaival. A valóság az, hogy 1946-ban több, a baloldal által kezdeményezett lépés ellentétes volt a műszaki értelmiség demokráciafelfogásával. A Baloldali Blokk létrejötté, annak akciói, valamint a B-lista a legkevésbé ideologikus értelmiségi csoportot is negatívan érintette. A többségében polgári-középosztályi származású mérnökök a politikai erők küzdelmében 1946 nyarán is a polgári alternatívát képviselő pártokkal azonosultak, és nem a kommunistákkal, de nagy részük a szociáldemokratákkal sem értett egyet. A kutatás számára megválaszolendő, hogy a műszakiak megnyerésére irányuló kommunista elképzelésekre milyen hatást gyakorolt a Magyar Kommunista Párt 1946. szeptember 28. – október 1. között megtartott, a háború utáni hatalmi viszonyokat teljesen megváltoztatni szándékozó III. kongresszusa. A válasz egyértelműen negatív volt (Rákosi–Szabó, 1967, 262–295.).

Sajátos „lehetőségként” jelentkezett az MKP számára az értelmiség megnyeréséért folytatott harcban a „köztársaságellenes” összeesküvés. Az Értelmiségi Osztály 1947. február 1. – március 31-i munkatervében általános feladatként lett megfogalmazva az „összeesküvés” kihasználása az értelmiség felé. Továbbra is megmaradt a hároméves terv propagálása előadásokban és a sajtóban az egyes értelmiségi rétegek felé, valamint az értelmiségi csoportok, köztük a műszakiak megszervezése (PTI. Arch. 274. f. 24/2.). A pártnak az „összeesküvéssel” kapcsolatos felfogása és elvárása nem volt megalapozott, ezért nem is fejtett ki olyan hatást a társadalomban és az műszakiak körében, amit az MKP elvárt. Mivel az értelmiség közönyösen reagált az „összeesküvésre”, az Értelmiségi Osztály

munkaterve kijelölte, hogy a műszaki csoport 1947. március végéig országos értekezletet kell hogy tartson. Budapest valamennyi kerületében műszaki értelmiségi megbízottat kell beállítani február végéig, és a főbb ipari gócpontokban műszaki-gazdasági csoportokat kell létrehozni (PTI. Arch. 274. f. 24/2.).

A III. kongresszus után az értelmiség számára már egyértelművé vált – amit eddig is tudott –, hogy az MKP kommunizmust akar létrehozni. Az értelmiség aggodalma ezennel beteljesedett. A nyugati demokráciákkal szemben, ahol az értelmiség egy részének a szocializmus (kommunizmus) iránt még volt vonzódása, Magyarországon inkább az elutasítás dominált. A magyar értelmiség nem lett része az intelligencia egy részére jellemző európai balratolódási folyamatnak. Ennek magyarázatát abban is kereshetjük, hogy a nyugati értelmiség elsősorban teoretikusan és érzelmi alapon közelített a „kommunizmushoz”, nem voltak megélt tapasztalataik a sztálinizmusról, a szovjet megszállásról vagy a kommunista párt 1919-es hatalomgyakorlásáról, a Tanácsköztársaságról. Nagyon bonyolult helyzetet teremtett az is, hogy az 1945–1946-ban az MKP-ba belépő vagy azt támogató értelmiség egy része sem hitt a kommunizmusban, a párthoz való csatlakozása elsősorban egzisztenciális okokból vagy karrierizmusból történt. Az értelmiség többsége tévútnak, megvalósíthatatlan falanszternek, kontraszelektált társadalmi berendezkedésnek tartotta a kommunisták által megvalósítani tervezett berendezkedést. A gyenge értelmiségi támogatottság miatt a III. kongresszus után az MKP nagy gondot fordított a műszakiak pártba szervezésére (PTI. Arch. 274. f. 21/93.).

A kommunisták nagyarányú tagtoborzása már 1946 tavaszán elkezdődött, ennek eredményeként 1946 végén ezer műszaki lett az MKP tagja, ami az összlétszám 6-7%-a volt (PTI. Arch. 274. f. 24/9.). 1947 első hónapjaiban a 16 000 mérnökből és technikusból 1600-an voltak a párt tagjai, ami 10%-os arányt jelentett. 1947. április 26-án az MKP Műszaki Értelmiségi Csoport 1. Országos Értekezletén megfogalmazódott, hogy legfontosabb feladata a magyar műszaki értelmiség megnyerése, az országépítő politika megvalósítása, valamint az erőviszonyok megváltoztatása. Az értekezlet úgy ítélte meg, hogy a műszakiakat a kommunistáknak kell megnyerniük. A műszaki értelmiséget az MKP a magyar értelmiség motorjának tartotta, ezért kezdeményező szerepet szánt neki az értelmiségpolitikában. Tette ezt annak ellenére, hogy a Műszaki Értelmiségi Csoport 1947 áprilisában még mindig úgy látta, hogy a munkások és a műszakiak viszonya sok helyen nem a legjobb (PTI. Arch. 274. f. 24/9.).

A nyilvánosságot nem kapott kommunista véleményektől eltérő volt a Nemzetgyűlés 111. ülésén, az 1947. március 18-án az 1946–47 évi állami költségvetéshez hozzászóló Osztrovski György kommunista vegyész-mérnök felszólalása, aki a műszakiak aktivitását jónak tartotta, szerinte az újjáépítés jól halad, mert a munkásság és a demokratikus műszaki értelmiség ezt az országot saját magának fogja felépíteni, bízik országa talpra állításában, bízik abban, hogy a terv gazdasági

és életszínvonal-beli emelkedést hoz (Nemzetgyűlés Naplója, 1952, 854.). Osztrovszki elismerte ugyan, hogy az újjáépítés előtt igen feszült volt a helyzet a műszaki értelmiség és a munkásság között. Az újjáépítés nagy eredménye viszont, hogy közelebb hozta egymáshoz a munkásságot és az értelmiséget. Elismerte azt is, hogy volt értelmiségellenes hangulat, de azt is megjegyezte, hogy az MKP mindent megtett azért, hogy az értelmiségellenes megnyilvánulásokat – amikor azok nem voltak indokoltak – kellőképpen megfékezze és az értelmiség nyugodt építőmunkáját biztosítsa.

Osztrovszki a továbbiakban úgy látta, hogy ahol az értelmiség nemcsak műszakilag, hanem kulturálisan és politikailag is támogatta a munkásság célkitűzéseit is, ott látni a legnagyobb eredményeket (Nemzetgyűlés Naplója, 1952, 854.). A politikus ezután kirohanást intézett a régi műszakiak bizonyos csoportjai ellen, mert a nem megfelelő vezetés miatt egy vegyi üzemnél 90 000 kg amilént lehetett volna gyártani, de csak 2000 kg-t készítettek. Ennek okozói a kommunista vegyész szerint nem a gyár demokratikus vezetői, hanem a régi nyugatos haditechnikai alezredek (Nemzetgyűlés Naplója, 1952, 855.). Végezetül megállapította, hogy a kommunisták örömmel tapasztalják, hogy a műszakiak tekintélyes része látja, hogy a műszaki fejlődés érdekei egybeesnek a demokrácia érdekeivel (Nemzetgyűlés Naplója, 1952, 859.). Az MKP-nak a műszakiak körében növelendő befolyása érdekében, a párt Értelmiségi Osztálya 1947. február 1. – március 31. közötti munkatervében már szerepel, hogy létrehozták a műszaki-gazdasági csoportot, és az is, hogy március végéig megtartják a kommunista műszaki értelmiség országos értekezletét. Továbbá Budapest valamennyi kerületében és tizenöt önálló pártszervezetében műszaki értelmiségi megbízottat jelölnek ki, és február végéig a főbb vidéki ipari központokban műszaki gazdasági csoportot hoznak létre (PTI. Arch. 274. f. 24/2.)

Az Értelmiségi Osztály munkatervében külön foglalkoztak a műszakiak és a hároméves terv viszonyával. Ebben megfogalmazták, hogy március végéig ankétot hívnak össze a szakszervezetek szervezésében a műszaki és gazdasági értelmiség részvételével, szakmai-tudományos előadásokat tartanak a hároméves tervvel kapcsolatosan, és rendszeresen cikkeket íratnak a hároméves tervről, valamint hogy iparáganként és üzemenként tervbizottságot hoznak létre (PTI. Arch. 274. f. 24/2.).

1947 tavaszán a Magyar Kommunista Párt az értelmiségpolitika területén a szervezés egyik legfőbb céljának továbbra is a műszaki értelmiség megnyerését jelölte meg. Bizonyos iparvárosokban a kommunisták sikereket is értek el, például Ózdon 1947 áprilisában háromszáz műszaki közül már száz az MKP tagjai voltak. Azonban ideológiailag képzett kommunista alig volt közöttük (PTI. Arch. 274. f. 24/8.). A műszaki értelmiség megnyerésének fontossága a bányai igazgatóság értelmiségi csoportja 1947. június 15-i ankétján újból megfogalmazódott. Kritikusan értékelve kimondták, hogy az értelmiség nincs azon a piedesztálon,

amelyet munkájával kiérdemelne. A munkások egy része viszont kissé másként látta a műszakiak és a fizikai dolgozók viszonyát. Egy üzemi bizottsági elnök részéről elhangzott, hogy az értelmiségnek felülről le kell nyújtania a munkásokhoz a kezét, hogy együtt tudjanak haladni. Az egyik bizottsági tag például azt javasolta, hogy a fizikai és szellemi dolgozók foglalkozzanak egymással, hogy szűnjön meg az ellentét közöttük (PTI. Arch. 274. f. 24/2.).

Az MKP 1947 nyarán a legfontosabb feladatnak továbbra is a hároméves terv sikeres megvalósítását tűzte ki célul. Július 4-én Hajdú Gyula, emigrációból hazatért kommunista államtitkár az Újvárosháza nagytermében *A hároméves terv és a műszaki értelmiség* címmel tartott előadást. Kifejtette, hogy az újításokkal és találmányokkal a legnagyobb eredményeket kell elérni, amelyek létrehozásában oroszlanrésze lesz a műszaki értelmiségnek (Szabad Nép, 1947. július 5.). A hároméves terv kiemelt jelentősége, az értelmiség megnyerésének fontossága fogalmazódik meg az ugyancsak emigráns Friss Istvánnak a *Szabad Nép* 1947. július 27-i számában megjelent cikkében. Az MKP vezető közigazdája *Augusztus 1. a hároméves terv kezdete* című dolgozatában kifejti, hogy a demokrácia csak akkor fog szilárd alapokon állni, ha nemcsak az egyszerű fizikai munkát, hanem a szellemi munka nagy részét is a nép fiai végzik. Friss szerint ezen a téren döntő változást hoz a hároméves terv, és az, hogy a párt nem értelmiségellenes. Tételét alátámasztandó azt írta, hogy az MKP-nek 168 értelmiségi jelöltje van a választáson. Viszont ki nem mondottan a régi értelmiséggel szembeni bizalmatlanság fogalmazódik meg abban a tételében, hogy a kommunista elképzelés akkor lesz sikeres, ha a szellemi munka nagy részét is a nép fiai végzik (Szabad Nép, 1947. augusztus 1.).

Az MKP Műszaki Értelmiségi Csoportja 1947 tavaszától a szervezés legfőbb céljának a műszaki értelmiség minél maradéktalanabb megnyerését tartotta a párt politikája számára. A célkitűzés elérése érdekében különös gondot kívánt fordítani arra, hogy a pártszervezetek figyelmét az értelmiség megnyerésének fontosságára terelve az értelmiségellenes hangulatot megváltoztassa (PTI. Arch. 274. f. 24/8.)

A kommunisták koncepciója idealisztikus, naivnak mondható politikai elképzelés volt a műszakiak megnyerésére, mert a mérnökök többsége nem akart kommunizmust mindaddig, amíg az MKP-től eltérő politikai gondolatok megvalósítására lehetőséget látott. Nem volt reális az az értékelés, amelyben 1947 nyarán, a választások előtt a MKP Csongrád megyei bizottsága úgy ítélte meg, hogy már minimumra csökkent az értelmiségellenes hangulat, és az értelmiség aránylag nagy tömegei fordultak szimpátiával a párt felé, sok értelmiségi belépés is történt (PTI. Arch. 274. f. 24/2.).

Az MKP befolyása a műszaki értelmiségre azonban egy kicsit bonyolultabb és összetettebb volt, mint ahogy azt a csongrádi kommunisták gondolták. A párt mögé nem állt be annyi értelmiségi, és a Magyar Kommunista Párt befolyása

egyek szakmai csoportoknál is egyenlőtlen volt. A párttagság aránya a bányaiipari műszakiaknál (60%) volt a legnagyobb, utána a textiliparban és vegyiparban dolgozók következtek. A vasiparban a műszaki értelmiségi párttagok aránya 22% alatti volt. A pártvezetőségeken belül is rossz volt az értelmiségi arány. Negyvennyolc nagyobb budapesti vasipari üzem pártszervezetének összesen 336 vezetőségi tagja közül hatan voltak mérnökök, tizenketten technikusok és művezetők. Ugyanakkor harminchárom tisztviselő tagja volt a pártnak (PTI. Arch. 274. f. 24/2.) A vegyipar huszonhét budapesti pártszervezete 217 vezetőségi tagjából tízen voltak mérnökök, ketten technikusok, négyen pedig művezetők. Meglepő, hogy a vasipar legfontosabb üzemeiben az értelmiség úgyszólván egyáltalán nem volt bevonva a pártvezetőségbe. A helyzetet jelzi, hogy a Weiss Manfréd Művek üzemi vezetőségében mindösszesen egy értelmiségi volt. A győri vagongyár tizenhárom tagú vezetőségéből egy fő volt mérnök és kettő technikus. Összességében megállapítható, hogy az üzemi pártszervezetek vezetőségében csak elvétve vett részt egy-egy mérnök. A pamut- és textilüzemekben már jobb volt a helyzet, itt a pártvezetőség 40%-a volt munkás, 50%-a pedig értelmiségi.

Az MKP Szervező Bizottsága ugyanakkor fontosnak tartotta volna az értelmiség tevékeny részvételét a pártszervezet vezetésében, mert növelni akarta az MKP befolyását a rétegben, és szélesíteni kívánta a párt jelenlétét a munkásság között. A párt az értelmiség vezetői arányának növelésétől a munkafegyelem előmozdítását is remélte (PTI. Arch. 274. f. 24/2.). Az MKP Értelmiségi Bizottsága már 1947. április 26-án foglalkozott azzal a helyzettel, hogy a műszakiak miatt ilyen nagyon rossz aránnyal vannak a pártban. A probléma fontosságára utal, hogy a legfelső pártvezetés legbefolyásosabb tagjai is részt vettek az értekezleten, ott volt: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Révai József, Farkas Mihály, Orbán László és Apró Antal, valamint Dégen Imre mérnök, illegális kommunista, a földreform végrehajtásának műszaki vezetője. A tanácskozást üdvözlő Dégen Imre az MKP legfontosabb feladatát abban látta, hogy hatékonyabbá kell tenni a műszaki értelmiségnek a pártban való szerepét és a párton belül az egymáshoz való viszonyát, a kommunista mérnökök és technikusok munkáját.

A tanácskozás legmeghatározóbb fontosságú hozzászólója Rákosi Mátyás volt. A pártfőtitkár szerint a kommunistáknak azért nem volt könnyű benyomulnia a műszaki értelmiség közé, mert az előző rendszerben nagy volt az antagonizmus a munkásság és a mérnökök között. Rákosi úgy látta, hogy a múltban a mérnökök túlnyomó többsége a kizsákmányolók oldalán állt, ezért nehéz harcot kellett vívni azért, hogy segítsék a megváltozott viszonyokat. Rákosi ezután azt fejtegette, hogy a párt azon lesz, hogy az értelmiséget általában, különösen a kommunista értelmiséget megfelelő méltánylásban részesítsék. Az értelmiséggel kapcsolatosan is elvárásokat fogalmazott meg. A főtitkár szerint a kommunista műszaki értelmiségi csoportokra hárul a feladat, hogy megmutassák, milyen hallatlan segítséget tud nyújtani az értelmiség a gazdasági és politikai demokráciának.

Úgy látta, hogy egy-egy mérnök helyes példamutatással az egész gyár politikai beállítottságát meg tudja változtatni. Rákosi véleménye szerint a hároméves tervben nemcsak gazdaságilag, hanem politikailag is óriási jelentősége lesz a kommunista értelmiségnek, a kommunista technikai értelmiségnek (PTI. Arch. 274. f. 24/8.).

Az 1947-es augusztusi választások előtt a párt meghatározta az értelmiségi megbízottak teendőit. Ennek részeként meg kellett alakítani a kerületi értelmiségi választási bizottságot, amely tagja kellett hogy legyen az üzemi választási bizottságnak (PTI. Arch. 274. f. 24/3.). Az MKP választási felhívása augusztus 3-án jelent meg a *Szabad Népb*ben. A pártprogram ugyanakkor nem foglalkozott az értelmiséggel, így a műszakiakkal sem (Balogh–Izsák, 1977, 339–341.). Nemcsak a kommunisták, hanem a magyar politikai élet többi pártja – egy kivételtől eltekintve – sem szentelt figyelmet választási programjaiban, kiáltványjaiban az értelmiség kérdésének (Balogh–Izsák, 1977, 297–373.). A *Világ* 1947. július 6-i száma közli a Polgári Demokrata Párt 48 pontját, amelyben megfogalmazták, hogy biztosítani kell az értelmiség munkájának megbecsülését. A polgári demokraták azt is követelték, hogy bírálják felül újból a B-listákat, a védelem lehetőségével és pártatlan fórumokon való fellebbezéssel biztosítsák az igazság megvalósítását, és tegyék jóvá a nyugdíjmegvonások során elkövetett igazságtalanságokat (Balogh–Izsák, 1977, 293–296.).

Az 1945-ös választáshoz képest az 1947. augusztus 31-i választások a választójog területén újabb korlátozásokat tartalmaztak. A szűkítés következtében 460 000 személytől vonták meg a választói jogot. Ehhez a törvénytelenységhez „társult” még, hogy az MKP-t „plusz” támogatta 60–200 ezer kékcédulás „választó”. A Magyar Kommunista Párt 1 113 050 szavazatot kapott, amivel a párt így a legtöbb voksot szerezte ezen a szavazáson. Ha ezt a növekedést összevetjük az 1945-ös választás 802 422 szavazatával, és hozzávesszük a választói jog szűkítését és a kékcédulákat, akkor arra a következtetésre jutottunk, hogy arányában nem sokat nőtt a kommunistákra leadott szavazatok száma. Kijelenthetjük, hogy a magyar társadalom nagy része nem akart kommunizmust (Gergely–Izsák, 2000, 256–257.).

AZ MKP KIÉPÜLŐ TELJHATALMA

A valójában nagyon sikertelen 1947. augusztus 31-i választások után az MKP arra törekedett, hogy növelje a „népi demokrácia” tömegbefolyását. A párt számára a központi kérdés továbbra is a hároméves terv megvalósítása lett. A kommunisták különösen fontosnak tartották a munkásság és a műszaki értelmiség viszonyának rendezését. A párt úgy látta, hogy az üzemi munkásság akkor fog gyors eredményeket elérni, ha az ottani értelmiséggel szoros kapcsolatba kerül. Az MKP

szerint a műszaki értelmiség megnyerésének egyik módja, ha a munkásság méltányolja a műszaki értelmiség szaktudását, akkor is, ha az nem a párt tagja (PTI. Arch. 274. f. 24/9.).

Az MKP vezetése továbbra sem tartotta hatásosnak a kommunisták befolyását a műszaki értelmiségre, de nem tartotta megfelelőnek a műszaki értelmiség részvételét az üzemi pártszervezetek vezetésében sem. 1947 őszén az Értelmiségi Osztály a Szervező Bizottságnak azt javasolta, hogy növelje a párt befolyását a műszakiakra. A párt úgy ítélte meg, hogy akkor javul a „helyzete”, és nő a befolyása a munkásság között, ha megjavítja a munkafegyelmet, és előmozdítja a termelés növekedését (PTI. Arch. 274. f. 24/2.). A diktatúra 1947. őszi kiépülése időszakában a műszakiak nem „tolódtak” balra, sőt többen fel nem vállaltan, de továbbra is tartózkodóak maradtak a kommunizmussal szemben. Eközben „sokan” félelemből és egzisztenciális megfontolásokból beléptek az MKP-be, annak ellenére, hogy többségük politikailag a polgári demokrácia talaján állt. 1947 végén a mintegy 20 000 műszaki értelmiségi közül ötezren, azaz 25%-uk a párt tagja lett (PTI Arch. 274. f. 20/85.). Egy másik forrás szerint 1947. december 9-én az MKP-nak mintegy 3500 műszaki párttagja volt (PTI. Arch. 274. f. 24/9.). Az MKP a pártba szervezés legfontosabb feladatának 1948 elején továbbra is a műszakiak megnyerését tartotta. A Kommunista Párt győri Vagonyári Üzemi Szervezet Műszaki Értelmiségi Csoportja például február 14-én a szervezésre helyezte a hangsúlyt, aminek részét képezte műszaki értelmiségi káderek felderítése és a tagsági könyv cseréje, valamint a tagtoborzás (PTI. Arch. 274. f. 24/9.). 1948 tavaszán a műszaki értelmiség 40-50%-a már az MKP tagja volt (Jakab, 1979, 218.). Feltételezhetjük, hogy ennek a növekedésnek a nagyobb része sem meggyőződésből következett be, hanem helyezkedésből, karrierféltésből eredt.

A párt gyors eredményeket akart elérni a munkásság és a műszakiak közti viszony javulásában is. A Műszaki Értelmiségi Csoport 1948. február 1. – május 1. közötti munkatervében ezért azt fogalmazta meg fő feladatának, hogy elősegítse a műszaki értelmiségi párttagság bevonását a pártéletbe, ennek részeként ezer műszakit javasolt a pártmunkába pártbizalminak (PTI. Arch. 274. f. 24/2.). Mivel a munkafegyelem nem az elvárásoknak megfelelően szilárdult meg, ezért ezen a téren is feladat lett a munka hatékonyságának növelése és a hároméves terv idősebb feladatainak végrehajtása (PTI. Arch. 274. f. 24/2.).

Az MKP-ba való belépések és beléptetések ellenére a mérnökök nem úgy közeledtek a párthoz és a „népi demokráciához”, ahogy azt a kommunisták elképzelték. A műszakiak tartózkodásához az is hozzájárulhatott, hogy az a politikai nyelvezet, amit a kommunisták a III. kongresszus után használtak, nem illeszkedett a polgári mentalitású és gondolkodású műszakiakhoz. A háború előtti középosztálybeli, polgári életformában nevelkedett és élő mérnökök többsége ezért is távol maradt az MKP-tól. A polgári demokrácia talaján álló politikai

erők 1946-tól megindult „leszalámizálása”, majd az 1947-es felszámolása, valamint a köztársaság-ellenes „összeesküvésnek” a kommunista propagandában való előtérbe helyezése inkább ellenszenves volt a műszaki értelmiség számára, mint a közeledést elősegítő tényező. A párt és a munkásság egy része korábbi mérnökellenességének is köze lehetett ahhoz, hogy a műszakiak „nem megfelelően” viszonyultak az MKP-hoz. A csoport irányában kifejtett sikertelen politikát a párt a műszakiak számára „életidegen”, értékrendjébe nem illeszkedő, a mérnökök részéről irracionálisnak tartott kezdeményezésekkel próbálta javítani. A tömegmozgalmak szélesítése és a munkaversenyek fokozása, valamint az államosítás nagy jelentőségűvé tétele sem mindig járultak hozzá a műszakiaknak a „népi demokráciához” való közeledéséhez.

Az MKP vezetői azonban nem így látták a helyzetet. Piros László kommunista képviselő az országgyűlés 1948. április 28-i ülésén azt állapította meg, hogy az üzemekben a fizikai munkások mellett a műszaki értelmiség döntő módon járult hozzá az eredmények eléréséhez. Piros szerint az államosítás nemcsak a fizikai munkát szabadította fel a kapitalista elnyomás alól, hanem az értelmiségi dolgozókat is, akiket ugyanúgy kizsákmányoltak, mint a többi dolgozót (Országgyűlés Naplója, 1948, 133.).

A hároméves terv sikere érdekében 1948-tól a Magyar Kommunista Párt, majd az utódpart, a Magyar Dolgozók Pártja az értelmiség szakmai csoportjai közül – még inkább, mint eddig – a műszaki értelmiség megnyerésére koncentrált. A párt a műszakiakkal kapcsolatosan ezért sehol, semmiféle negatív véleményt nem fogalmazott meg. Ellenkezőleg, a sajtóban és a párthoz közel álló folyóiratokban a megjelent cikkekben a kommunisták a csoportnak perspektívát és karriert ígértek. Ezután az értelmiség – benne a műszakiak – 1948-ban felmérték az erőviszonyokat, és átlátták, hogy a kommunista párt már teljhatalommal rendelkezik. A életkörülmények relatív javítása, valamint a „történelmi helyzet felismerése” szintén hozzájárult ahhoz, hogy a műszakiak többsége „beilleszkedett” a népi demokráciába.

IRODALOM

- Balogh S. (1965): A Magyar Kommunista Párt értelmiségpolitikájának felszabadulás utáni történetéből. *Századok*, 458–483.
- Balogh S. – Izsák L. (1977): *Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948)*. Budapest: Tankönyvkiadó
- Gergely J. – Izsák L. (2000): *A huszadik század története*. Budapest: Pannica Kiadó
- Jakab M. (1979): *Társadalmi változás és a magyar értelmiség*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Német J. (1982): *A műszaki értelmiség a felszabadulás után*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Rákosi S. – Szabó B. (szerk.) (1967): *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó

Források

- Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója – *Az 1944. évi december hó 21.-ére Debrecenbe összegyűlt, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés naplója.* Hiteles kiadás. Budapest: Athanaeum Irodalmi és Nyomdai Részevénnytársulat Könyvkiadója (1946). https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1944_1_INN/?pg=2&layout=s
- Kis Újság* 1945–1948
- Magyar Közlöny* 1945–1948
- Nemzetgyűlés Naplója* (1952) VI. kötet. Hiteles Kiadás. Budapest
- Népszava* 1945–1948
- Országgyűlés Naplója – *Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott országgyűlés naplója.* I–III. köt. Hiteles Kiadás. Budapest: Athanaeum Irodalmi és Nyomdai Részevénnytársulat Könyvkiadója, 1948
- I. kötet <https://bit.ly/2sDBcGx>
- II. kötet <https://bit.ly/2Rp0JeI>
- III. kötet <https://bit.ly/2Rwz2AY>
- Párttörténeti Intézet Archívuma (PTI. Arch.)
- Rákosi Mátyás (1948): *A magyar demokráciáról.* 3. kiad. Budapest: Szikra Könyvkiadó
- Rákosi Mátyás (1951): *Válogatott beszédek és cikkek.* 2. kiad. Budapest: Szikra Könyvkiadó
- Szabad Nép* 1945–1948
- Szabadság* 1945–1948

II. RÁKÓCZI FERENC *EGY BŰNÖS VALLOMÁSA* CÍMŰ MŰVÉNEK ÚJRAÉRTÉKELÉSÉHEZ

ON THE REVALUATION OF *THE CONFESSION OF A SINNER* BY FERENC RÁKÓCZI II

Tüskés Gábor

az irodalomtudomány doktora, egyetemi tanár, osztályvezető, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet
tuskes.gabor@btk.mta.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány az elmúlt öt évben az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében végzett kutatás eredményeit összegzi. A francia- és törökországi száműzetésben 1716–1720 között latin nyelven írt *Egy bűnös vallomása* az európai önéletrajzi irodalom különleges darabja. Egyszerre történeti, eszmetörténeti forrás és személyes dokumentum. Szubjektivitása Jean-Jacques Rousseau és a 19. századi politikus-önéletrajzok és az önéletrajzi regény felé mutat. A dolgozat vizsgálja a műfaji sajátosságokat, Rákóczi „bűn”-koncepcióját, fikció és „valóság” viszonyát, az önábrázolás stratégiáit és az elbeszélésmódot.

ABSTRACT

The paper sums up the results of a research project, carried out in the Institute for Literary Studies of the Hungarian Academy of Sciences in the last five years. Written in French and Turkish exile between 1716 and 1720 in Latin, *Confessio peccatoris* had its genesis at an intersection of various cultures in European autobiography. It is a unique source for history and the history of thought, and a moving personal document. Its subjective quality belongs to literature before Samuel Richardson and Rousseau. The paper examines the genre, the concept of 'sin', the relation between fiction and 'reality', the strategies of self-portrayal, and the ways of narration.

Kulcsszavak: önéletrajz, száműzetés, janzenizmus, fikció, védőirat

Keywords: autobiography, exile, Jansenism, fiction, apology

Az író Rákóczi Ferenc ma jóval kevésbé él a köztudatban, mint a fejedelem, s mint azt írásai alapján megérdemelné. A Rákóczi-kor posztromantikus, pozitivistá, szel-
lemtörténeti és marxista szemléletű historiográfiáját egyaránt mérceként határozta meg az ideológiai célzat és a nemzeti függetlenségi gondolat alkalmazása. Szélsőséges elfogultságok, legendák és elméletek vetültek rá a korra és Rákóczi alakjára,

melyet a közvélemény, a politika és a történészek egy része igyekezett kisajátítani. Az *Egy bűnös vallomása*nak összefüggésből kiragadott részletei, a hamis Rákóczi-kultusz és az ezekhez kapcsolódó téves értelmezések folyamatosan befolyásolták a historiográfiát, az irodalmat, a történelemszemléletet és a nemzeti önértelmezést. A történeti kutatás csak az utóbbi időben kezdte felismerni a mű alapvetően irodalmi karakterét (Köpeczi, 1991, 489–503.; R. Várkonyi, 2007).

Az *Egy bűnös vallomása* (eredeti latin címén *Confessio peccatoris*, a továbbiakban *Confessio*) Rákóczi legismertebb, legtöbbször vitatott, eltérő nézőpontokból megközelített munkája. Sokáig különféle fenntartások és félreértések akadályozták az irodalom-, stílus- és eszmetörténeti jelentőségének megfelelő megítélését. Egyedi atmoszférával rendelkező, egyetemesen egyéni és partikuláris mű, mely kihívja a koronként változó értelmezést. Megismerhető belőle egy kor „reális” világa, s feltárulnak egy rendkívüli ember megrendülései, szenvedélyei, drámái és problémái. Kirajzolódik belőle egy szenvedő és kiszolgáltatott, de a szenvedésből és kiszolgáltatottságból kiutat kereső személyiség portréja. A heroizálás, a mesterséges deheroizálás és a függetlenségi eszme következetes összekapcsolása révén a mű egy nemzeti hős megkonstruálásának is az alapidokumentuma.

A *Confessio* az európai önéletrajzi irodalom különleges alkotása. Eltérő értékrendek, kultúrák, mentalitások, politikai rendszerek és hatalmi elképzelések metszéspontján, Franciaországban és Törökországban 1716 és 1720 között keletkezett. Májig hiányzik a latin szöveg kritikai kiadása, ami alapul szolgálhatna egy új, megbízható magyar fordításhoz (Tüskés, 2016a). A ma forgalomban lévő fordítás negyven éve látott napvilágot, s mindössze kétszer jelent meg azóta jegyzetekkel és utószóval önállóan (Rákóczi, 2003). Az elmúlt évtizedekben több részvizsgálat született, de nem történt meg a tanulságok összegzése. Az öt éve folyó kutatás során – többek között – elkészült a *Confessio* 18. századi teljes francia fordításának kritikai kiadása (Rákóczi, 2020), megjelent a *Confessio* és az *Emlékiratok* (eredeti francia címén *Mémoires*) angol nyelvű adaptációja (Rákóczi, 2019a; 2019b), s együttműködés jött létre a *Confessio* latin szövege kritikai kiadásának előkészítőivel (Aradi et al., 2020).

Élete nagyobbik részében Rákóczi két szerepet kapcsolt össze: a fejedelem és az író szerepét. Miután fejedelemként elbukott, az írott szót használta fel arra, hogy megkísérelje megmagyarázni a bukást, jelentéssel ruházza fel azt, s valamilyen képp kibéküljön vele. Két önéletrajzi munkájában, a *Confessióban* és az *Emlékiratokban* életének részleteit tudatosan átrendezte egy később elfogadott morális rendszer perspektívájából, s kiterjedt retorikai eszköztár birtokában ábrázolta. Mindkét mű számvetés: bemutatja Rákóczi önértelmezésének változását, leképezi a politikai és a vallási szféra összefonódását gondolkodásában, reflektálja az átélt fizikai, mentális és lelki megrázkódtatásokat, s feldolgozza a veszteséget. A két mű szorosan összetartozik, s kölcsönösen segíti a másik megértését.

A *Confessio* műfaja spirituális életrajz, mely dokumentálja a küzdelmet Rákóczi személyes, jellembeli és szellemi azonosságáért a gyökeresen megváltozott élethelyzetben. A historiográfia, a kortörténet, a személyes feljegyzés és a szépirodalom (fikciós irodalom) határterületén helyezkedik el. Illeszkedik a folyamatba, melynek során a vallási-spirituális jellegű önéletírás Európa-szerte újra felvirágzott a 17–18. század fordulóján. Elővételezi az önéletrajzi műfajok fokozódó szubjektívizálódását, az individuális karakterű vallomás elvilágiasodását és térhódítását a 18. század második felében. A gyermekkor részletes ábrázolásával előre jelzi ezen életszakasz jelentőségének megnövekedését az önéletrajzokban a század végén.

A *Confessióban* sajátosan keverednek az önéletrajzi, vallási és politikai műfajok, szövegtípusok. Váltakozik az objektív és szubjektív látásmód; valóság és fikció, *historia* és *fabula*, múlt, jelen és jövő többszörösen egymásra rétegződik. Jellemző a belső és a külső világ folyamatos kölcsönhatása, az önfeltárás és önelrejtés együttes jelenléte. Az életrajzi és a történelmi tények gyakran alárendelődnek a szerzői célkitűzésnek. Az önmagával szembeni kétely és a fejedelmi öntudat kettőssége, az önstilizálás és a mitizáló tendencia végigvonul az egész munkán. Rákóczi kivételes irodalmi, politikai és vallási műveltség birtokában dolgozott (Knapp–Tüskés, 2014; Knapp, 2019).

A szerzői motiváció a *Confessio* egyik gondosan elrejtett kérdése. A grosbois-i kolostori magányt Rákóczi az emlékezés, az intenzív erkölcsi-lelki-vallási eszmélődés helyeként ábrázolja, visszavonulását ugyanakkor valami új utáni vágyakozás és készülődés világi-intellektuális aktusaként jeleníti meg. A magány és a száműzetés arra a szatmári békekötés után irracionálissá vált eszmére összpontosította figyelmét, amely kivételes értéké formálódott számára, s amelyet a legélesebb támadás ért: az önálló erdélyi fejedelemséghez való ragaszkodás ideájára. Az ehhez való jog igazolása a mű egyik alapgondolata. Másfelől a felismerés, hogy Magyarország „felszabadítását” jelentős áldozatok árán sem tudta megvalósítani, korábbi státuszának elvesztésével együtt súlyos traumát okozhatott. A trauma feloldására tett egyik kísérlet a *Confessio*.

A szerzői program ugyancsak összetett. A múlttal való számvetés során Rákóczi kutatja a cselekedetek alapelveit, melyek felmutatását hasznosnak tartja az olvasónak. Megkísérli mások számára is jelentéssel bíró egységbe rendezni az életrajzi, politikai és diplomáciai eseményeket, saját egykori és aktuális önértelmezését, s megpróbálja összhangba hozni addigi életét az önmagával kiegyezést kereső én új, ideális képével. Törekszik arra, hogy az önfeltárás révén megalkossa irodalmi énjét, megformálja, kiegyesítse és korrigálja az utókornak szánt arcképét, s emléket állítson önmagának mint a hazájáért minden áldozatra kész, de a világi élettől elfordult, megcsalt, a keresztény értékekhez megtért, esendő embernek. A rejtett célok között előkelő helyen áll az önigazolás, a személye és műve ellen felhozható vádak cáfolata. Az apologetikus cél

alapvetően strukturálja és irányítja az írói én emlékezetét, befolyásolja a szöveg kompozícióját.

A *Confessióból* kirajzolódó világképben egyrészt jelen vannak a hagyományos vallási elemek, középpontban az isteni gondviselés, elhivatottság és ítélet eszméivel, a bűn és bűnhődés, bűnbánat és vezeklés kérdéskörével, valamint a hittel a fejedelmi hatalom visszaállításának lehetőségében. Másfelől Rákóczi bírálja a klérust, a teológusokat, a jezsuiták túlzott befolyását és a képmutató vallásosságot, ítéletet mond az abszolutista állam túlzásairól, s állást foglal a gondolatszabadság és a vallási tolerancia mellett. A modern eszmék iránti elkötelezettségét tanúsítja, hogy kiáll az uralkodók népért vállalt felelőssége, a társadalmi és politikai megújulás, az egyéni választás és a haza ügye mellett.

Az irodalmi megformálást befolyásolták az önéletrajzi műfajok poétikáját alakító tényezők: a szerző identitásteremtő kísérletei, lelki diszpozíciója és retorikai iskolázottsága, egy kulturálisan beágyazott, társadalmilag elfogadott szabály- és elvárásrendszer, továbbá az egykori és az aktuális társadalmi helyzet és életmód feszültsége. Egyszerre van jelen a múltban „tévelygő”, cselekvő „én” és a narratív „én”, aki a jelenben ábrázolja, megítéli, kommentálja és magyarázza a cselekvő „én” tetteit. Fontos sajátosság az egyéni tapasztalat fikcionalizálása, az önlátatás igénye és a törekvés az önértékelés, a társadalmi státusz és a lelki stabilitás biztosítására, a tökéletesség látszatának fenntartására. A szerző és olvasó párbeszéde erősen behatárolt.

A három könyvre tagolt epikai szerkezet különlegessége, hogy Rákóczi egységes koncepcióba foglalja, és folyamatosan egymásba csúsztatja az életrajzi, történeti, politikai és diplomáciai eseményeket, az írás idején fennálló lelki folyamatokat és a gondolati reflexiókat. Állandó párbeszéd folyik Rákóczi tettei és önreflexiója, létállapota és érzelmi kondíciója, fizikai mozgása, személyi és tárgyi környezete között. A szerző széles narratív ívet rajzol a kiválasztottságtól a világi sikereken és küzdelmeken át a legnagyobb nyomorúsáig. Változatos módon törekszik arra, hogy elterelje a kétféle „én”-t szétválasztani kívánó kritikus figyelmet. Saját személyén kívül az idő múlása, az egyéni sors alakulása, a nemzeti ügyek és a spirituális-elméleti reflexiók összekapcsolása és egymásra vonatkoztatása tartja egyben az elbeszélést. A hontalanság és a száműzetés a mű egyik központi szervező alakzata. A magánnyal kapcsolatos fejtegetések révén a munka illeszkedik az elvonultsággal foglalkozó európai meditációs hagyományba.

Az én-elbeszélés sajátosságai között első helyen áll az alcímben adott szerzői meghatározás: a mű *soliloquium*, azaz a szerző önmagával és Istennel (Jézussal) folytatott beszélgetése, mely egy több személlyel és a majdani olvasókkal folytatott, fiktív dialógust takar. Fontos vonás az események sűrítése, szelektálása, a vallási túlfűtöttség és a gondolatok időnként parttalan áradása. Az elbeszélő és meditatív részek váltakoznak, egymásba fonódnak, bizonyos motívumok ismétlődnek. Valóság és fikció folyamatos kölcsönhatásban áll. A fiktív elemek

átszövik az ún. valóságot, s a szubjektum történeti alakból fokozatosan irodalmi szereplővé válik.

Komplex viszony fűzi a *Confessiót* a fő irodalmi mintához, Aurelius Augustinus *Vallomásai*hoz. Rákóczi átveszi és utánozza Augustinus bűnbánó magatartását, szóhasználatát és gesztusait, s beépíti azokat a saját énjébe és művébe. Azonosak a konfesszió folyamatának fő lépései: az elfordulás a világtól, a lélek befelé fordulása és az Istenhez térés. Mindkét munkát jellemzi az emlékek átpoétizálása, a szimbolikus nyelvhasználat és a morális útmutatás igénye, a bűn és bűnbánat téma központi szerepe. Mindkettőben többszörösen egymásra rétegződik a történeti személy, a magánember, a szerzői szerep és a saját képét megalkotó irodalmi alak. Ugyanúgy, mint Augustinusnál, a *Confessióban* is állandóan keveredik az Istenhez forduló imádság és az olvasóra irányított, retorikai eszközökkel gondosan megformált beszéd.

A szerzői szerep különösen összetett: Rákóczi egyszerre olvasó, elbeszélő, szónok, politikai elmélkedő, laikus teológus, ugyanakkor önmaga tanúságtevője, cenzora, védelmezője, gyógyítója. A különböző idősíkok gyakran egymásba csúsznak, az ok-okozati összefüggések és a mellérendelt viszonyok időnként felcserélődnek. Az előadásmódot fokozott szubjektivitás, érzelmileg vezérelt felfogás és egy sajátos egységesítő optika jellemzi. Rákóczi törekszik az öngazolásra és a felelősség áthárítására. Előfordul, hogy többértelmű, szimbolikus tartalmú leírásokat ad.

A bűn–bűnbánat és a büntetés–bűnhődés a *Confessio* központi gondolati alakzata. Rákóczi kettős lelki küzdelmet jelenít meg a „bűnös” és a „megtért” fejedelem, a bűn és az erény között (Tüskés, 2016–2017). „Megtérését” úgy ábrázolja, hogy megszabadult az önszeretettől, s felébredt benne Isten szeretete. A bűnnel kapcsolatos fejtegetések paradoxont takarnak: saját „bűnösségének” felismerése teszi lehetővé, hogy kedvező fényben tüntesse fel „megtért” önmagát, és egzisztenciális szükséghelyzetét erkölcsi győzelemként ábrázolja. Az úgynevezett „bűnök” kivétel nélkül utólagos minősítések (Tüskés, 2016b).

A bűnök tipológiája részben augustinusi mintát követ. Már az I. könyv elején megjelenik az el nem követett bűn motívuma, ugyanakkor – eltérően Augustinustól – Rákóczi gyermekkorának ártatlanságát hangsúlyozza. A „bűn” kifejezéssel és annak szinonimáival illetett cselekedetek a magánember, a fejedelem és mások „bűnei”-nek csoportjára oszthatók. Az ún. „bűnök” kapcsán Rákóczi filozófiai, antropológiai kérdéseket is érint, mint például a bűn és a kegyelem mibenléte, egymáshoz fűződő viszonya. Felfogása hagyományos teológiai keretbe illeszkedik: az ember eredendően „bűnös” és egyben Isten képmása, miközben az előbbi hangsúlyozza. A saját bűnösség kiemelése kettős szerepet tölt be. Teológiai szempontból a megtérés, a bűnbánat és a veszélyhelyzetek túlélése Rákóczi kiválasztottságát és az isteni kegyelem működését bizonyítja; narratológiai szempontból a korábbi bűnösség az elbeszélés kiinduló helyzete, melyen túljutva a fejedelem

eljut a megtéréshez. A bűnös mivolt ismételt tematizálása jórészt a grosbois-i karmalduli kolostorban megismert augustinusi–janzenista erkölestani munkák és értékrend hatásának tulajdonítható (Tüskés, 2015).

A bűnbánat alapvetően kettős szerepet tölt be a *Confessió*ban: egy lélektanit, az elvesztett önazonosság visszanyerése és egy vallásit, az Istenhez fűződő megromlott kapcsolat helyreállítása érdekében. Mindezzel a *Confessio* külön fejezetet alkot a kora újkori Augustinus-recepció történetében. Csínyek bűnné nagyításával, morálisan kétes tettek felismerhetetlenné stilizálásával, kicsinyítésével és elhallgatásával Rákóczi relativizálja az objektív erkölcstről vallott hagyományos elképzelést, s elővételezi a természeti morál fogalmának térhódítását a felvilágosodás idején.

A fikció és valóság viszonyának megítélésében látni kell, hogy gyakran egymásnak és a *Confessió*nak is ellentmondó történeti források szólnak az elbeszélthadi, politikai, diplomáciai és más eseményekről. Némely esetben a források nem igazolnak vagy megkérdőjeleznek bizonyos részeket. Előfordul, hogy a *Confessio* és az *Emlékiratok* részben másként adnak elő egy eseményt, vagy másként vélekednek ugyanarról a személyről. Nem ritkák a szándékos elhallgatások, a heroizált epizódok és a szubjektív értelmezések.

Az írói magatartást befolyásolja Rákóczi határozott célra irányuló szemlélete, teocentrikus felfogása és törekvése a földi bukás megnevesítésére a spirituális tapasztalatban. Mindvégig jelen van a csalódott fejedelem perspektívája és megváltozott viszonya a többségi politikai diskurzushoz. Ráébredt: csupán eszköz volt egy önmagán, Magyarországon és Erdélyen messze túlmutató játszmában, a modern diplomácia kompromisszumai túlléptek az általa képviselt heroikus hiten, s nélküle kezdődött meg Európa nagyhatalmi újjárendezése.

A kérdésre, hogy milyen értelemben használható a *Confessio* történeti forrásként, ma még nem adható teljes értékű válasz. Az eddigi vizsgálatok szerint alapvető vonás a valóságközeli ábrázolás és a fikció állandó keveredése, s a kettő között számos átmeneti forma és fokozat található (Tüskés, 2018). A fikció gyakran szolgál a hitelesség létrehozásának vagy növelésének eszközeként. Rákóczi változatosan alkalmazza az irodalmi stilizálást, s tudatosan válogat a múlt eseményeiből. Más-más időbeli távlatból, különböző részletességgel, eltérő érzelmi hangsúllyal beszéli el az eseményeket. Az eltérő részletességű előadásnak számos különféle oka lehet.

Gyakori a perspektívaváltás, s a mű nem mentes a belső ellentmondásoktól sem. Mindvégig megfigyelhető a törekvés az életút célirányos, vallási-mitikus áthangolására. Az önvád valójában a felmentéskérés eszköze. Rákóczi csak ritkán tematizálja saját felelősségét a történektért; ennél hangsúlyosabb, hogy áldozatként mutatja be önmagát. Többször igyekszik elfedni helyzetmegítélő képességének egykori hiányát, s áthárítja a felelősséget másokra vagy a körülmények kedvezőtlen alakulására. Az önvád és az apológia mindvégig keveredik.

A *Confessio* több fiktív eleme valós tényként épült be a historiográfiába az elmúlt évtizedekben. A mű szubjektív hitelessége és érzelmi őszintesége megkérdőjelezhetetlen, de történeti forrásként csak a legszigorúbb kritikával használható. A szöveg jelentős részben Rákóczi benyomásainak, emlékeinek, véleményeinek, kritikájának és önkritikájának a száműzetés állapotában született lenyomata. Az utólagos reflexiók, kommentárok és értelmezések szorosan összeszövődnek az események elbeszélésével, az egykori vagy egykorinak beállított megfontolások és kétségek felidézésével. Az utólag előadott indítékok, érvek, helyzetmegítélések és hivatkozások nem vetíthetők vissza korábbi időszakokra, s mindvégig különböző valóságszintekkel érdemes számolni. Szükséges pontosítani a műfaji besorolást: a spirituális önéletrajz és vallomás mellett a *Confessio* egyben védőírat.

A különböző értékszerkezetek, eszmei, irodalmi és politikai törekvések együttesen paradox vonásokat hoztak létre (R. Várkonyi, 1985). A műnek egyfelől komoly műfaj- és fejlődéstörténeti szerepe van, s több vonatkozásban a világi tárgyú vallomások, Rousseau és a 19–20. századi politikus-önéletrajzok felé mutat. Másfelől számos ponton egy korábbi korszak irodalmiságához, világfelfogásához és emberképéhez kapcsolódik. Rákóczi tudatosan eltávolodott a világi irodalmi műveltségtől, és közeledett a Bibliához, Augustinushoz, a teológiai augusztinizmushoz és a janzenista morálfilozófia negatív antropológiájához. Állandóan keveredik és egymásba játszik a történeti látásmód és a metafizikai, allegorikus, helyenként misztikus szemlélet és terminológia.

A *Confessio* irodalmi értékei közé tartozik a vallomásforma egyéni imitációja, a megtéréstörténet elbeszélést strukturáló szerepe, a szemléletes korrajz, a „belső történelem” felfedezése és a lelki küzdelem reflektálása. Ide tartozik a szubjektív önábrázolás, a szenvedélyes hang és a folyamatos önelemzés, továbbá az események egy részének novellisztikus megformálása. Miközben koncepciózusan rendezi el az anyagot, Rákóczi a kiemelés, elhagyás, időbeli átrendezés, átértelmezés, jelentésadás, elrejtés és szelektálás narratológiai műveleteit hajtja végre. Prózástílusa mindvégig gondosan ritmizált, emelkedett, a jelenetkezés dinamikája és a szöveg dialogikus szerkesztése változatos. Rákóczi egyéni módon adaptálja a bibliai és az augustinusi frazeológiát, tipológiát, témákat és motívumokat. „Én”-je a legkülönfélébb arcokban, álarcokban, képekben és metaforákban jelenik meg. A szerző és az elbeszélő, a fikció és a valóság, valamint a különböző perspektívák váltogatása, egymásra vonatkoztatása többszólamú előadást hozott létre, ami a modern elbeszélésmódok felé mutat.

Rákóczi különböző archaikus és modern diskurzusok között próbált közvetíteni. Miközben követi az intellektuális-rationális és a spirituális-etikai szférák összetartozásának antik eredetű hagyományát, megújítja az augustinusi és más mintákat, s több modellre támaszkodik a szerzői személyiség létrehozásában. A teológiai fejtegetések középpontjába a janzenizmus körüli viták aktuális kérdéseit állította, melyek a 18. század végéig megőrizték jelentőségüket, s fontos

szerepet játszottak például a francia forradalom egyik fontos alakja, Henri Grégoire abbé radikális emberbaráti, politikai és vallási nézeteinek formálódásában.

A *Confessio* egyszerre idealizált önarckép, történeti dokumentum és egy individuális egyéniség eredeti megnyilatkozása. Egyaránt jelen van benne a történelmi és a személyes múlt tárgyiasított emlékezete, a metafizikai-üdv-történeti látókör, a szubjektív lélektani perspektíva és a morális értelmezés. A mű „érzékeny” szöveg, mivel több műfaj és szövegtípus sajátos egyvelege alkotja, s két, egymással ellentétes erő, Rákóczi régi és az írás idején működő új énje alakítja. A két, egymással szemben álló identitás párbeszéde végigvonul az egész szövegen.

Rákóczi ellentmondásos szubjektívizmusa egyszerre emlékeztet Michel de Montaigne gondolkodására, és elővételezi Rousseau önmagát végletesen kiszolgáltatató önarcképét. Az önábrázolás mutatja a modern „én” kialakulását, amelyben megjelennek benne a töredékesség tudatának első jelei, s érzékelhető a szubjektum bizonytalansága és autonómiájának elvesztése. Rákóczi érzékenyen regisztrálja a lélek rezdüléseit, részletesen ábrázolja a gyermekként elszenvedett megaláztatásokat, tematizálja a nevelőapjához, Thököly Imréhez fűződő ambivalens viszonyt, és felveti az érőben lévő nemiség problémáját. Mindezzel megvilágít olyan folyamatokat, melyekre csak újabban figyelt fel a lélektan és a magatartáskutatás. A *Confessio* elővételezi az önéletrajzi regény 19. századi műfajának azt a típusát, melyben a közéleti szereplők a hazafiúi cselekedetek igazolásával, az életút történelmi jelentőségének tudatosításával és személyiségük idealizált bemutatásával igyekeznek meggyőzni az olvasót arról, hogy pályájuk a lehetőségek és választások feszültségében alakult.

IRODALOM

- Aradi Cs. E. – Hámori Nagy Zs. – Tüskés G. (2020): A *Confessio peccatoris* fordításkézirataihoz. In: Boros I. – Takács L. (szerk.): *Fideliter servanda. II. Scriptorium konferencia*. Pannonhalma, 2018. május 7–8. Budapest, Szent István Társulat, 9–29.
- Knapp É. (2019): II. Rákóczi Ferenc Aspirationes/Aspirations című művének irodalmi mintáihoz. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 123, 433–464. http://real-j.mtak.hu/13864/14/ItK_2019_4_vagott_beliv.pdf
- Knapp É. – Tüskés G. (2014): La bibliothèque de Rodostó (Tekirdağ, Turquie) du prince François II Rákóczi. Nouvel essai de reconstitution. *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 39, 2, 185–208. http://real.mtak.hu/34946/1/WNzB_39%2C2_Knapp_T%3%BCskes-1.pdf
- KÖPECZI B. (1991): *A bujdosó Rákóczi*. Budapest: Akadémiai Kiadó, <http://mek.oszk.hu/06600/06699/06699.pdf>
- Rákóczi F. (2003): *Vallomások*. (ford. Szepes E., jegyzetek Hopp L., utószó Hopp L., Szepes E.) Budapest, Alexandra (1. kiadás: Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1979, a 2003-as kiadás változatlan utánnomása: 2019)
- Rákóczi II, F. (2019a): *Confessio peccatoris. The Confession of a Sinner*. (Transl., notes by Adams, B., preface by Evans, R., essay by Tüskés, G.) Budapest: Corvina

- Rákóczi II, F. (2019b): *Memoirs. The Memoirs of Prince Ferenc Rákóczi Concerning the War in Hungary 1703 to the End.* (Transl., notes by Adams, B., essay by Tüskés, G.) Budapest: Corvina
- Rákóczi F. II (2020): *Confession d'un pécheur.* Traduite du latin par Chrysostome Jourdain. Édition critique avec introductions et notes établie sous la direction de Tüskés, G. (*Bibliothèque d'études de l'Europe centrale*) Paris: Honoré Champion (megjelenés: 2020 november)
- R. Várkonyi Á. (1985): A *Confessio* értékrendszere. *Levéltári Közlemények*, 56, 1, 215–225. https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariKozlemenyek_56/?pg=222&layout=s
- R. Várkonyi Á. (2007): Narráció és elmélkedés II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris* című művében. In: Balázs M. – Gábor Cs. (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban.* Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 167–199. <http://www.iti.mta.hu/Emlkezet-kotet.pdf>
- Tüskés G. (2015): A janzenizmus kutatásának néhány kérdéséhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119, 161–180. <http://real.mtak.hu/30752/1/tuskes.pdf>
- Tüskés G. (2016a): A *Confessio peccatoris* kiadás- és fordítástörténetéhez. In: Bitskey I. – Fazekas G. T. – Luffy K. et al. (szerk.): *In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére.* Debreceni Egyetemi Kiadó, 138–148. <http://real.mtak.hu/43207/1/TuskesGaborIM70.pdf>
- Tüskés G. (2016b): Schuld und Sühne in der *Confessio peccatoris* von Fürst Ferenc Rákóczi II. *Simpliciana*, 38, 379–414.
- Tüskés G. (2016–2017): Psychomachie d'un prince chrétien: Au carrefour des genres autobiographique et religieux. François II Rákóczi: *Confessio peccatoris*. I–II. *Chroniques de Port-Royal*, 66, 401–426.; 67, 323–341. <http://real.mtak.hu/42919/>
- Tüskés G. (2018): Fikció és valóság a *Confessio peccatoris*ban. A lengyelországi emigráció ábrázolása. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 122, 565–579. <http://itk.iti.mta.hu/megjelent/2018-5/tuskes.pdf>

ERDŐS PÁL ÁLLAMBIZTONSÁGI DOSSZIÉJA

PAUL ERDŐS'S FILE IN THE ARCHIVE OF THE STATE SECURITY AUTHORITY

Pálfy Péter Pál

az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor, Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet
palfy.peter.pal@renyi.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Erdős Pál, a huszadik század kiemelkedő matematikusa 1934-től külföldön élt. Személye az ötvenes években felkeltette az Államvédelmi Hatóság figyelmét, az itthoniakkal folytatott levelezését megfigyelték, és terveket szőttek a beszerzésére.

ABSTRACT

Paul Erdős, outstanding mathematician of the twentieth century, had been living abroad from 1934. In the fifties the communist State Protection Authority checked his correspondence with his mother, friends and colleagues in Hungary, and hatched plans to exploit his international connections.

Kulcsszavak: Erdős Pál, Államvédelmi Hatóság

Keywords: Paul Erdős, Hungarian State Security Authority

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzik az Erdős Pál matematikusról összegyűjtött anyagokat tartalmazó K-1264/2 számú dossziét. Az iratok között az 1952–1957-es időszakról található különféle anyagok: állambiztonsági tisztek feljegyzései, lehallgatott telefonbeszélgetések leiratai, levelek fotómásolatai, átiratai vagy fordításai; sőt számos eredeti levelet is rejt a dosszié. Bár az aktát 1965-ben lezárták, az Információs Hivatal még 1996-ban is úgy döntött, hogy az iratok államtitoknak minősítését 2015-ig fenn kell tartani, de aztán a titkosítás a 2003. évi III. törvény alapján megszűnt.

Erdős Pál a huszadik század kiemelkedő matematikusa volt. A matematika számos ágában – a számelméletben, a kombinatorikában, a halmazelméletben, a valószínűségszámításban és a matematikai analízisben – ért el alapvető jelentőségű eredményeket. Szinte folyamatosan úton volt, a világ minden táján otthon érezte magát a matematikusok körében, és készen állt velük együttműködve újabb és

újabb szakmai problémák megoldására. Több mint 1500 tudományos dolgozattól álló gazdag életművének jelentős része más kutatókkal együttműködve született. Társszerzőinek száma meghaladja az ötszázat.

A világi javak nem érdekelték Erdőt, saját tulajdona mindössze egy pár váltás ruha volt. Különleges életmódja legendássá tette alakját. A San Franciscóban található Nüsszai Szent Gergelyről elnevezett epizkopális templom falán a táncoló szentek sorában Mahatma Gandhi és Luther Márton között ábrázolták Erdőt (URL1). Több népszerű – bár személyiségét sajnos gyakran torzítva ábrázoló – könyvet írtak róla, amelyek több nyelven is megjelentek.

Életútjának első évtizedeit itt csak tömören vázoló, Babai Lászlónak számos személyes beszélgetésen alapuló, magával ragadó stílusban megírt, igen részletes munkája (Babai, 1996) alapján. Erdős Pál 1913-ban született Budapesten. 1934-ben, mindössze huszonegy évesen doktorált a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Annak az évnek a szeptemberétől négy esztendőn át a Manchesteri Egyetemen dolgozott. Közben évente háromszor látogatott haza, utoljára 1938 nyarán. Aztán 1938. szeptember 3-án, a közelgő veszedelmet megérezve, sietve elmenekült Magyarországról, és rövid angliai tartózkodás után az Egyesült Államokba emigrált. Először egy egyéves ösztöndíjjal a princetoni Institute for Advanced Study vendégkutatója volt, majd különböző egyetemeken kapott ideiglenes állásokat: Pennsylvania, Purdue, Stanford, Syracuse. Egy évtized elteltével tette ismét Európa földjére a lábát. Két hónapos hollandiai tartózkodás után 1948 decemberében érkezett Budapestre, ahol viszontláthatta a holokausztot túlélő édesanyját és barátait. Itthon is két hónapot töltött, majd rövid angliai látogatás után visszatért Amerikába. Aztán az 1950/51-es és 1951/52-es tanévekben ismét a szigetországban dolgozott, majd végre 1952-ben az amerikai Notre Dame Egyetemen kapott állandó állást. Ám amikor 1954-ben el akart utazni az Amszterdamban rendezett matematikai világkongresszusra – amelynek meghívott előadója volt –, kiutazása előtt az amerikai hatóságok nem adták meg neki a visszatérésre szóló engedélyt, miután a bevándorlási hivatal tisztviselője alaposan kifaggatta, hogy olvasott-e Marxtól, Lenintől, Sztálintól, hogy mit gondol Marxról és hogy utazna-e a kommunista Magyarországra. Erdős őszinte válaszai gyanúsnak bizonyultak a mccarthyizmus légkörében. Erdős mégis elutazott a kongresszusra, a biztos állás helyett döntési szabadságát választva. Ezután évekig nem kapott vízumot az Egyesült Államokba. Az amszterdami kongresszus után Izraelben töltött több hónapot, először Jeruzsálemben a Héber Egyetemen, aztán Haifán a Technionban, ahol hamarosan állandó vendégprofesszori kinevezést kapott. (Az erről szóló értesítő levél is megtalálható a dossziében!)

Mivel Magyarországra küldött leveleit rendszeresen ellenőrizték, tisztában voltak helyzetével. Ő maga már korábban is gondolt arra a lehetőségre, hogy hazajöjjön, amint azt barátjának, Gallai Tibornak írta: „Ha az Amerek tényleg nem hosszabbítják meg a permitet én leszek egyike az elsőeknek, akik nyugatról

menekülnek ide.” (A levél keltezése 1952. január 5. – bár az év eleji dátum miatt lehetséges, hogy az évszám téves.) Ahogy Amerikába vissza nem utazhatott, az is kétséges volt, hogy ha Magyarországra jön, megengedik-e neki, hogy utána elhagyhassa az országot. 1955 augusztusában érkezett ismét haza, miután biztosították arról, hogy szabadon utazhat. Erdős élt is ezzel a lehetőséggel, még azon az őszön Ausztriában és Belgiumban is járt.

1956. február közepén érkezett vissza Budapestre. Nem tudhatott arról, hogy az Államvédelmi Hatóságnak tervei vannak vele: „Itthon tartózkodása alatt elintézzük, hogy a magyar pártsajtóban vagy a rádióban foglalkozzanak azzal a segítséggel, melyet matematikai életünk fejlődéséhez Erdős nyújt, hogy ezzel még inkább kompromittáljuk őt az USA és Anglia kormányai felé.” (L. Gy. államvédelmi százados szigorúan titkos minősítésű feljegyzése, 1956. február 18.) Azt sem sejtette, hogy ki fizette ki a szállodaszámláját: „Budapesti szállodai költségeit magunkra vállaltuk.” – olvashatjuk az idézett feljegyzésben. A budapesti Béke szálló számlái (éjszakánként 33 forint, plusz a telefonköltségek) az 1956. február 18. – március 12. időszakról megtalálhatók a dossziében.

Egy március 6-án keltezett újabb feljegyzésben további tervekről esik szó: „Alexits György akadémikus – akivel hivatalos kapcsolatban állunk – legutóbbi találkozáson felvetette, hogy személyesen szeretne beszélni Piros László miniszter elvtárral. Meg akarja kérni Piros elvtársat, hogy a Központi Vezetőség Kulturális és Tudományos Osztálya felé támogassa Erdős Pál akadémiai levelező taggá való megválasztását.” Tudományos érdemei alapján Erdős Pálnak egyértelműen a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak sorában volt a helye, azonban külföldi kapcsolatai miatt nem csodálkozhatunk azon, hogy 1956-ban jelöléséhez az ÁVH-t felügyelő belügyminiszter egyetértését is meg kellett szerezni. Ezután az MTA május 30-i közgyűlésén Erdőst meg is választották levelező tagnak. (Ő ekkor Izraelben tartózkodott, amire a május 15-én és a július 4-én lehallgatott telefonbeszélgetésekből következtethetünk. Mindkét esetben Haifáról hívta édesanyját.)

Belepillanthatunk, hogy hogyan értékelték őt az államvédelmi tisztok: „Erdős Pál zavaros, anarchisztikus kispolgári politikai nézeteket vall, de fasisztaellenessége, háborúellenessége mellénk állítja.” (L. Gy., 1956. március 6.) „Tudományos érdemei elsősorban a szám-elmélet, továbbá a halmaz-állapot [sic!] és a valószínűség-számítás terén jelentősek.” „Politikai kérdésekben teljesen tájékozatlan, naiv.” (P. I., 1957. május 30.) Ez a tiszt (akkori beosztás szerint rendőrnnyomozó százados) fedőnevet is választ Erdősnek: legyen ő a „Bolygó”, és elgondolkodik azon, hogy mire tudnák felhasználni Erdőst. „Javaslat: »Bolygó«-t személyi tulajdonságai miatt (rendkívül szórakozott, naiv, el van szakadva a mindennapi élettől) hírszerző munkára nem lehet felhasználni. [...] a későbbiek folyamán lehetőség nyílna a nyugaton élő magyar és más nemzetiségű tudósokról adatokat szerezni, továbbá sötétben felhasználhatnánk őt újabb tippek felkutatására, valamint aján-

lőleveleket adhatna nyugati kollégáihoz a mi elvtársainknak.” Aki ilyen terveket dédelgetett, nem volt tisztában Erdős Pál egyenes, meg nem alkuvó jellemével!

És vajon mit gondolhatott az az államvédelmi tiszt, aki Erdős Amszterdamból 1954. október 30-án édesanyjának küldött levelében ezt olvasta: „A hatóságokkal nemcsak hogy lehet, de kell is ujjat húzni, s én csak oly országban maradok, ami ilyen. Van hol ez lehetséges, persze késznek kell lenni a következményeket viselni. Az igazán nem lényeges, hogy a jórészt tudatlan s nem túl okos hivatalnok érte-e mit miért teszek. Lényegesebb, hogy Amerikában a tudományos világ tudja, ezt próbálom terjeszteni, majd meglátjuk mennyire sikerül ez.”

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Hálásan köszönöm Babai László és Simonovits Miklós pontosabb megfogalmazásra irányuló segítségét.

IRODALOM

Babai L. (1996): In and Out of Hungary: Paul Erdős, His Friends, and Times. In: Miklós D. – T. Sós V. – Szőnyi T. (eds.): *Combinatorics, Paul Erdős is Eighty*. Vol. 2. Budapest: János Bolyai Mathematical Society. 7–95.

URL1: <https://www.saintgregorys.org/the-dancing-saints.html>

Vélemény, vita

PROBLÉMÁK AZ MTA SZAVAZÁSI ELJÁRÁSAIBAN

PROBLEMS IN THE VOTING PROCEDURES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Makara B. Gábor

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet
makara.gabor@koki.mta.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az MTA szavazási eljárása egyes esetekben rosszul működik, az eredmény nem felel meg a szavazói véleményeknek. A hiba gyökere, hogy a szabályok szerint egy szavazás dönt a jelölésről és rangsorolásról, 50%+1 szavazattal. A szavazáselmélet szerint többféle eljárásból lehetne jobbat választani.

ABSTRACT

A malfunction in the voting system used in the elections of members of the Hungarian Academy of Sciences is described. The root of the malfunction is the use of a single vote for both approval and ranking, using a 50%+1 vote approval criterion. Possible cures using results from voting theory are suggested.

Kulcsszavak: szavazáselmélet, MTA, tagválasztási szabályok és problémák

Keywords: voting theory, Hungarian Academy of Sciences, voting rules and problems

Várhatóan javaslat kerül az MTA májusi közgyűlése elé egy régóta lappangó problémáról, melynek illusztrálására végezzünk egy gondolatkísérletet:

Egy tudományos osztályon harminc választó három levelező tagsági helyre próbál választani a tagjelöltek közül. A sok jelölt között három kiváló tudós van, legyenek A, B és C. Kilenc szavazó elsősorban az A tudóst tartja a legjobbnak, rá szavaz igennel, és másra nem szavaz. Tíz szavazó szerint B tudós a legjobb, rá

szavaz igennel, és másra nem. Tizenegy szavazó hasonló megfontolással csak a C tudósra szavaz. A szavazás motivációja racionális és szabályossága kétségtelen, rangsort is ad, azonban az eljárás eredménytelen. A hatályos MTA-alapszabály és -ügyrend (URL1) szerint egyik kiváló tudósból sem lehet levelező tag, mert a tudományos osztályon egyik sem kapott 50%+1 szavazatot.

Ha *sok a jó jelölt*, és a szavazói csoportosulások (szakterületek) megpróbálják érvényesíteni értékrendjüket, akkor a jelenlegi szabályozás mellett a jelöltek közül az *egyfordulás, többségi választással összekötött rangsorolás* könnyen eredménytelen lehet. Az egyetlen sikerrel kecsegtető „megoldás”, ha a szavazók először feltárják a többiek előtt szándékaikat, előzetes felmérés alapján megállapodást kötnek a rangsorra, és a titkos szavazáson ezt a megállapodást megpróbálják érvényesíteni. Azonban ennek a kerülő megoldásnak a kivitelezhetősége kétséges.

A nehézséget a stratégiai szavazás jelensége okozza. A titkos szavazással hozott csoportdöntések matematikájából és szociológiájából (URL2, URL3) jól ismert, hogy egy vagy néhány szavazó stratégiai szavazással gyakran el tudja téríteni a szavazás kimenetelét saját érdekei irányába azzal, hogy szavazásával csökkenti a legjobbak esélyeit. A stratégiai szavazásnak jó alapja, ha az előzetes megállapodásból a szavazó(k) ismerik a többi szavazó szavazatát. Az akadémiai háttérbeszélgetésekben az előzetes megállapodástól eltérő kimenetelű szavazásról gyakran hallani.

Nevezhető-e egy szabály jónak, ha a szabályozott tevékenység csak kerülő úton működhet többé-kevésbé jól?

A tudományos osztályok tagjelölési szavazásának rendjére vonatkozó szabályok olyan elemeket tartalmaznak, amelyek *együttesen* gyakran ellehetetlenítik, hogy kerülő megoldás nélkül a többség szándékának megfelelő döntés születessen. Az idemásolt részsabályok (mondatok) között melyek a felelősek a helyzertért, a szabályozás hibájáért?

Alább az Alapszabály. 13. § (3) és az Ü. Melléklet II. 4. § (6) (URL1) egyes kiragadott mondatai.

- a) „Az osztályok hazai akadémikusai titkos szavazással rangsorolják a tagjelölteket.”
- b) „Az erről a rangsorról döntő szavazást nem lehet megismételni, de ha két vagy több jelölt szavazatszama azonos, az e jelöltek közötti rangsorról újra kell szavazni.”
- c) „A közös akadémiai jelölőlistára azok a tagjelöltek kerülnek rá, akik az osztályokon a szavazatok több mint felét megszerezték.”
- d) „A feltett kérdésre »igen«, »nem« vagy »támogatom«, »nem támogatom« válasz adható, döntéshez a szavazásra jogosult jelenlévők (elektronikus szavazás esetén a szavazásban részt vevők) több mint a felének egyértelmű szavazata szükséges.”

Az első három részmondat együttesen gúzsba köti az osztályokat, amelyek ügyrendjükben nem tudnak olyan saját szabályokat hozni, amelyek jobb eljárásra vezetnének.

Nézzük a szabályozás elemeinek összefüggéseit:

- Az *a)*, *b)* és a *c)* mondatok együttesen *két kérdést próbálnak egy szavazással eldönteni*. Önmagában a legjobb jelöltek kiválasztása is, rangsorolásuk is szükséges, de egy fordulóban a *c)* mondat miatt torz eredményekre, például eredménytelen kimenetre vezethet.
- A *b)* mondat kizárja a többfordulós választási eljárásokat. Ezzel szemben számos más személyi kérdésben, például az MTA elnökének közgyűlési választásában többfordulós lehet az eljárás. Indokolatlan a tudományos osztályok tagjelölési eljárásából kizárni a több forduló lehetőségét.
- A *c)* mondat fontos elméleti hibát tartalmaz: az *egy hely* (tisztség) betöltésének többségi döntési küszöbét alkalmazza a több hely egyfordulós szavazással betöltésénél. A szavazásemélet szerint több hely esetében olyan, 50%-nál alacsonyabb küszöbre (például Droop-kvóta) volna szükség, amely megakadályozza a helyek számát meghaladó választási döntést, de eredményes sok jó jelölt esetében is.
- A *d)* mondatban leírt szabály az egyetlen *eldöntendő* kérdésben történő döntéshozatalra alkalmas, de nem alkalmas több részkérdésből álló összetett döntés esetére. Emellett, a *d)* mondatban leírtak kizárják a preferenciális – rangszámokkal történő – szavazást, amelyet rangsorolásra a világban széles körben használnak

Ez a helyzet évtizedek óta fennáll, a tudományos osztályok az alapszabályhoz alakították taktikájukat ahelyett, hogy a szabály módosítását szorgalmazták volna. A helyzethez optimális eljárás kellene minden olyan esetre, amikor több azonos helyre (tisztségre) több jelölből kell személyeket kiválasztani úgy, hogy a jelöltek rangsorba legyenek rendezve.

Hogyan lehetne jobban szabályozni?

Olyan megoldásokat kellene preferálni, amelyek nehezen manipulálhatók stratégiai szavazással. Az MTA Alapszabály jelenleg a stratégiai szavazással könnyen manipulálható eljárást ír elő.

Létezik több, jól használható *elvi* lehetőség, közülük néhány példa:

- A több hely betöltésére szekvenciális eljárást lehetne használni, egymás után külön szavazva az első, második stb. helyekre, ahol mindegyik esetben 50%+1 szavazat döntene.
- Listás szavazásnál először lehetne szavazni a tagjelöltségre és utána a rangsorolásra, mint azt a Magyar Művészeti Akadémia (URL4; 17. § (6)) teszi.
- Választhatóvá lehetne tenni a preferenciákkal (rangszámokkal) történő szavazást.

- A tudományos osztályok szabad kezet kaphatnának arra, hogy sajátos választási problémáik megoldására tudományági sajátosságaiknak megfelelő eljárásrendet alakítsanak ki.

A politikatudomány, a szavazáselmélet és a „multiwinner” szavazási eljárások matematikai elemzése irodalmából lehetne meríteni, jó néhány eljárás elvileg alkalmas lehet a jelenlegi helyzetből kilábalásra. A módszer(ek) kiválasztása *után* a szabályok megfogalmazása már jogi feladat lehet.

IRODALOM

- URL1: A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény, a Magyar Tudományos Akadémia Alapszabálya és Ügyrendje egységes szerkezetben. Ebben az Asz. 13. § (3) és az Ügyrend Melléklet 4. § (6) és (9). https://mta.hu/data/dokumentumok/JIF/keresheto_MTAtv_ASZ_Ugyrend_egyseges%20szerkezetben_20200101_keresheto.pdf
- URL2: https://hu.wikipedia.org/wiki/Választási_rendszer
- URL3: Csekő Imre (2009): Szavazáselmélet és mechanizmustervezés. *Magyar Tudomány*, 170, 5, 538–546. <http://www.matud.iif.hu/2009/09maj/04.htm>
- URL4: A Magyar Művészeti Akadémia Alapszabálya, 17. § (6). https://www.mma.hu/documents/10180/136342/Alapszab%C3%A1ly_2020.01.01.honlapra.pdf/

A NEVELÉSTUDOMÁNY CSAK A TANÓRA TUDOMÁNYA? IS EDUCATION SCIENCE JUST THE SCIENCE OF THE CLASS?

Trencsényi László¹, Nagy Ádám², Flach Richárd³

¹PhD, habil. címzetes egyetemi tanár, Eötvös Lóránd Tudományegyetem
trenyo@index.hu

²PhD, habil. címzetes egyetemi docens, Kodolányi János Egyetem

³PhD-ösztöndíjas, Pécsi Tudományegyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

A szerzők vitát kezdeményeznek a neveléstudomány korszerű értelmezéséről: szembeállítják a két létező nézetrendszert. Vitatják azt a neveléstudomány-felfogást, mely az iskolai folyamatokra szűkíti le kutatóinak érdeklődését. Egy másfajta neveléstudomány fontossága mellett érvelnek – a posztmodern-pluralista világ viszonyai között –, amely kísérletet tesz az iskolaközpontú neveléstudomány (oktatástudomány) történeti eredetének feltárására. Az abszolút monarchiák iskolarendszere kizárólagos legitimitációra törekedett – s ezt a legitimitációt rendelte meg a tudománytól.

ABSTRACT

The authors initiate a debate on a modern interpretation of educational science: they contrast the two existing view systems. They are debating the concept of education science, which reduces the interest of its researchers to school processes. They argue for the importance of another type of educational science – in the context of the postmodern pluralist world – that also attempting to explore the historical origins of school-centered education science. The school system of absolute monarchies sought exclusive legitimacy, and ordered that legitimacy from science.

Kulcsszavak: neveléstudomány, iskola, extrakurrikuláris aktivitások, tanulási folyamat

Keywords: educational sciences, school, extracurricular activities, learning process

A *Magyar Tudomány* idei első száma (2020/1) arról értesíti a „magyar tudományt”, hogy a neveléstudomány narratíváiban, tárgykörében csak és csakis az iskoláról (megengedően akár: egy jó iskoláról) esik szó. Jó iskola, hiszen van benne „nonkognitív” fejlesztés is, de mindez az osztályterem, a tornaterem, a díszterem és a tanári szoba szürke – vagy éppen tarkára meszelt – falai között, történik. Bár itt is csak a falak színéről és állagáról beszél, arról, hogy ténylegesen mi folyik a falak között, kevésbé. Nem szól az áttekintő szám a rejtőzkö-

dő tantervről, azaz, hogy a történelem, magyar, matematika tantárgyak tanítása mellett milyen tanulási folyamatok zajlanak valójában a tanulók világában, sem a tanulást, testi/lelki gyarapodást és jóllétet elősegítő vagy akadályozó, hovatovább megbetegítő, az intézményekben kialakuló malignus folyamatokról. Nem beszél a tanórán túli, de az iskola szervezte tevékenységekről, amelyek legalább annyira fontosak, mint a tantárgyakba rejtett tudás. Végül meg sem emlékezik azokról a nevelési konstruktumokról, helyzetekről, folyamatokról, amelyek nem az iskola falai között zajlanak. Ebben a vitairatban kísérletet teszünk a szakmánkban terjedő „oktatástudomány” helyett a „neveléstudomány” kifejezés rehabilitációjára, olyan értelmezésre, amelyben valóban tudományos érvényű reflexió tárgya lehet az a jelenségvilág, amelyet ’nevelésnek’ nevezünk.

Miért félnek modern teoretikusaink a ’nevelés’ kifejezés használatától? Kétségtelen, hogy a nevelés kifejezést annyira megterheltek a különböző – jobbára totalitárius – ideológiák szólamfogalmazói, hogy (főként a posztszocialista országokban szocializálódott szerzők) egyszerűen tartanak a használatától. De ki mondta, hogy a fentebb emlegetett „pedagógiai ideológusok” nem csupán magukat, hanem az egész tudományt kompromittálták?¹

Az „önmagát megteremtő” ember empirikus valósága és szakmánkban egyre inkább visszatükröződő ideája további tudományos megerősítést kapott a személyiség-lélektani elméletek különböző eredményeitől.² Felértékelődik a helyzet és a személy kölcsönhatása, amire tulajdonképpen a szociális-kognitív tanulásemélet építkezik (környezet, viselkedés és a személyiségtényezők interakciója). A konstruktivizmus igazolja, hogy minden tanulás és minden személyiségbeli változás megjárja a „tudat ösvényeit”. Ez a tudományos tapasztalat a tanítás helyébe is a tanulást, illetve – didaktika gyanánt – a tanulás támogatását és a tanulási környezet megteremtését illesztette fogalmilag, hát akkor ez miért is ne igazolná, hogy a *science of education* a tanulás tudománya legyen?³

¹ Érthető ez a menekülés, ha a neveléstudós a híres makarenkói mű címének egykori – egyébként árulkodóan túlbuzgó – magyar fordításának metaforájára gondolva a személyiségfejlesztés ideáját a kovácspöröly alatti átformálásként értelmezi.

² Ma már túlhaladott a behaviorizmus, amely szerint csak a megfigyelhető viselkedés („csak a tanár szeme előtt folyó oktatás”) tanulmányozható, s a belső mentális folyamatok és változók a funkcionális elemzés számára irrelevánsak.

³ Történt kísérlet a diszciplína elnevezésének kompromisszumos változtatására is. A két fogalom közti „különbségtétel inkább a makro- és mikro-szintű orientáció megkülönböztetéséről vagy az interdiszciplinaritás mértékéről szól, és nincs köze ahhoz az igen elterjedt, a neveléstudomány legtöbb hazai képviselője által osztott és a hazai oktatási jog által is megerősített szóhasználat, amely az »oktatás« alatt szűken a tanítást érti és azt a »neveléssel« mint tágabb, az előbbit magába foglaló fogalommal állítja szembe. Érdemes tehát hangsúlyozni: ...az oktatás általános átfogó fogalom, amely megfelel az angol »education« fogalmának, magába foglalva egyfelől mind a makro (vagy rendszerszintű), mind a mikro (vagy osztálytermi és egyéni) szintű jelenségeket, másfelől mind a tanítás/tanulás, mind a nevelés vagy szocializáció jelenségvilágát.” (Halász, 2013, 3.).

A neveléskutatás oktatástudománnyá torzulásának másik oka az, hogy az ember megsegítésének hatékonysága e területeken látszik a leginkább jól mérhetőnek. És míg egyetérthetünk azzal a kijelentéssel, hogy ami „nem mérhető, az nincs is”, ez nem jelenti azt, hogy mindent tudunk mérni,⁴ vagy minden esetben érdemes mérni.⁵

Tény az is, hogy a modern pedagógia tudománya alapvetően egyetemi dolgozó- és könyvtárszobákban „nőtt fel”, a nagy 19. századi elméletek a „tanárképzés szolgálatába” állított tankönyvek voltak valójában (Németh, 2013). Persze, hogy a nevelési folyamatban betöltött szerepek közül a „tanári” (eleinte tanférfitú) és a tőle függő „diák” szerepei artikulálódtak ezen opuszokban,⁶ ahogyan ezt a 19. század végére kialakuló modern tömegiskola világa ezt elképzelte és megkövetelte. Ám az iskola ezen „szép új világa”-keretezte tudományosságban arról sokszor hajlamosak vagyunk megfeledkezni, hogy az „iskolán kívül” is van élet: s nem csupán spontán szocializáció van – így például családban, munkahelyen, de akár a honvédségben, egyházaknál, civil szervezeteknél⁷ –, és megannyi intézmény, szerveződés, társadalmi alrendszer kapott társadalmi felhatalmazást arra, hogy az új nemzedékekre (s egyre inkább a Lifelong Learning – az életen át tartó tanulás – elve és gyakorlata jegyében: egész életutakra) fejlesztő befolyással legyen.⁸ A példák mind-mind arról szólnak, hogy az iskola *helyett*, később akár *mellett*

⁴ Vö.: Newton „almája” és a LIGO projekt 330 évnyi különbségét.

⁵ A szemhéjak elhelyezkedésére és annak időbeli változására különösen szép egyenletek és szoftverek dolgozhatóak ki, míg egy pedagógus felismeri növendéke fáradtságát.

⁶ Mindazonáltal az 'education' kifejezés az angolszászoknál valóban az emberi fejlődés segítésének minden oldalára érhető. A német hagyományban ott az „Erziehung” és a „Bildung” különbsége, az orosz (szovjet) tradícióban, nyelvhasználatban a „voszpitanije” és az „ucsénije”. S furcsa grimasza a sorsnak, hogy éppen e két nyelven születtek azok a borzasztó ideák és ideológiai, amelyek tudományként takarták el a személyiség fejlődésébe való erőszakos beavatkozás hatalmi szándékait!

⁷ Melyekről egyebek mellett a nevelésszociológia nevű, a neveléstudománytól elhatárolódó diszciplína szól (Kozma, 2001).

⁸ Eszébe nem jutott az antikvitásról szóló neveléstörténetnek kezelni azt a helyzetet, hogy a drámaversenyek előtt a *chorégosz* (ma producernek mondanánk) az iskolákban *castingolta* a szatírtjátékok ifjú táncos fiait, holott vélhetően ezen ifjak nevelésének ugyanolyan fontos eszköze volt (ahogyan a színházi élménynek volt *andragógiai* funkciója), mint a 16–18 évesek kötelező katonai szolgálata, az *ephebeia*. Kevés szó esett arról, hogy a diplomok kórusaiban oly áhitattal éneklő vagy éppen a passiójátékokon „rendetlenkedő” (Demeter et al., 2009) vagy más egyházi szolgálatot teljesítő gyerekeknek mennyire szolgálta a „vallásos nevelésüket”, egyéb emberi habitusukat mindez. A piacok terein fellépő „csepürágók” és „képmutogatók” fontos szerepet tölthettek be a gyerek- és ifjúvilágban, a tollfosztók, tengerihántók, fonók pedagógiai jelentőségéről, ha más nem, népmeséink és népballadánk tanúskodnak. Folytathatnánk a sort a falusi-paraszti társadalom hagyományainak és szokásainak oly gazdag rendszerével, mely sokáig felért megannyi iskolai leckével (Gazda, 1980; Kresz, 1949; Kiss, 1939; Sándor, 2019).

valóságos és funkcionális alrendszerek szolgálták az új generációk „belenevelődését” a társadalomba.

Fontos szempont, hogy a népiskolát, tömegiskolát a felvilágosult abszolutista birodalmak teremtették, amelyeknek volt okuk arra, hogy elpusztítsanak – teoretikusan is – mindent, amit nem ők ellenőriznek.⁹ Az iskola kialakulásához kapcsolódó tudományos neveléstant már ezek a nagyon is határozott személyiségformáló célokkal – például alattvalói-állampolgári hűség stb. – színpadra lépő iskolateremtő államok rendelték.¹⁰ Ezt az optikai csalódást (csalást?) nem igazán vette észre a születő modern neveléstudomány – így fogant, és így maradt az *iskolapedagógia fogságában*. Így esett, hogy minden, ami ezen kívül maradt, kívül esett a hivatalos „oktatástudomány” világán. E tendenciát a gyermektanulmány (pedológia) – amely azzal a szándékkal született meg, hogy a hatalom szűkös megbízásai, felhatalmazásai, nevelésképe helyett a növendék, a gyermek helyzetét tanulmányozza – rövid epizódja törte csak meg,¹¹ pedig közben Európa-szerte kibontakoztak a „nevelés” világához sorolható jelenségek, így a serdülőmozgalmak, a gyermekkultúra világa.¹² S ez így ment – az iskola alapvető, ontologikus létformájának elfogadott comeniusi–herbarti–jezsuita tradicionális iskola diadalútjával¹³ – a múlt század hatvanas éveitől, amikor is az iskolaintézmény általános válsága több narratívában is felködlött.

Ma már azonban Ivan Illich (1970) és John Holt (1969), és az iskolátlanítás más teoretikusai nélkül nem lehet neveléstudományról beszélni – hazánkban sem. Adódott az egyik válasz: a tudományterület célja legyen a tanítás technológiáinak a tökéletesítése, a tudásipar kialakítása (Radó, 2017; Mihály, 1998). De adódik, kell hogy adódjon egy másik is: egy új iskolafunkció leírása, visszatük-

⁹ Ezt a szándékot általában az alternatív tudásközvetítő helyekkel szembeni fellépés jellemzi, legyen erre példa az alföldi „zugiskolák” üldözése (Dedinszky, 1977; Iván, 1976), az 50-es években rejtőzködő „katakombacserkészet” elfojtása (Kamarás, 1994; Aczél, 2005), de még a civil szerveződésként létrehozott úttörőmozgalmat is visszapréselték 1949-ben az iskola világába (Trencsényi, 1987). Jellemzően, egy adott hatalom konszolidációja során a berendezkedést legitimálható rendszeresen fellép a nem általa diktált tudás- és értékosztó színterek ellen. A „regősök csacská beszédét” elítélő Anonymus is egy ilyen „pedagógiai kultúráváltás” szószólója volt (Karancz, 1997).

¹⁰ A szükséges elemi tudáson túl Mária Teréziának németnyelv-tudás és polgári ismeretek, Nagy Frigyesnek a tüzérség számára oly szükséges matematika, Nagy Katalinnak a csaknem vad szibériai törzsek civilizálása volt fontos stb.

¹¹ Nem véletlenül lett a gyermektanulmány a reformpedagógiai teóriák egyik forrása. A pedológia keményen kerékbe töretett, éppenséggel a totális államok (melyek önfeledten rekonstruálták a tradicionális iskolát) dűlták szét (Mihály, 1998).

¹² A gyermekvédelem, gyerekszínház, mozi, gyereksajtó, túramozgalmak, táborozások stb., hát persze, hogy tudományos elemzésért kiáltottak (Deák, 2000; Nógrádi, 1913; Nógrádi, 1917; Korczák, 2019).

¹³ Évfolyam, osztály, a tudomány aktuális rendszertanát mindig késéssel követő tantárgyi rendszer, tanóra, tanterv, osztályozás, „nevelőoktatás”, azaz a *több tudással lesz több erény* elve.

rözeése, amely számol a „felnőtt társadalom” felelősségével, megőrzi-fejleszti a tudástranszfer profizmusát, de számol azzal is, hogy a gyerekeknek egyszerűen „hely” kell, ahol biztonságban tudják őket szüleik, ahol – bizonyos védelem mellett – megteremthetik „saját világukat”.

Csapó Benő bevezető tanulmányában *science denialt* (elutasított tudományt) emleget, mint a politika szemellenzőjét, vakfoltját, ha nem figyel a tudomány biztos eredményeire. A fent leírt jelenségvilágból azonban ő is csupán annyit lát a „neveléstudomány releváns témaköreinek” számbavétele során, hogy „vizsgálat bizonyítja a nemkognitív tulajdonságok meghatározó szerepét az iskolai tanulásban” (Csapó, 2020, 9).

Meg kell értsük, hogy az iskola nem egyetlen és még csak sokszor nem is kiemelt helyszíne a tanulás folyamatának. Kudarcként élheti meg ezt sok nagy oktatásmódszertani elmélet kutatója, mérő és értékelő szakember, a didaktikai alapelveket tételszerűen számon kérő oktató, de a médiatér, a kortárs csoportok eltérő tanulási terének utóbbi időben való robbanásszerű megerősödése, ha nem is teszi zárójelbe az iskolát, de visszahelyezi az „egyetlen” piedesztáljáról az „egyik” sorába.

De még a fegyelmezett és fegyelmező célracionalitás, a nevelés szempontjából is önellentmondásos, hogy ez kizárólag egy olyan épületbe zárt folyamatban érvényesülhetne, amelynek falára legalább az ISKOLA hat betűje ki van írva. Napjaink társadalmára kifejezetten az a jellemző, hogy újabb és újabb állami és civil, egyházi és piaci alrendszernek jelennek meg legitim nevelési szintéreként. A plurális nevelési térképen ezek a „helyek” – különösen, mert a szolgáltatások igénybevevőinek önkéntes választására épülnek – nemegyszer hatékonyabbak a maguk nevelési-fejlesztési feladataik teljesítésében, mint a hatalmi viszonyokkal megterhelt iskola. A nyelviskola, gépjárművezetői tanfolyam, színház, ifjúsági szórakozóhely, tábor, klub, mozgalom, egyházi közösség, virtuális csoport stb. sok szempontból akár eredményesebben szolgálhatja az önfejlesztést vagy a társadalmi célokat. Ezen új világok neveléstudományi metodológiával, neveléstudományi narratívában végbevitt elemzésekért kiáltanak. Nem mint az iskola „kiegészítői”, hanem mint megannyi sajátsterűséggel rendelkező pedagógiai entitások.

Mindezzel a neves szegedi vendégszerkesztő még csak érintőlegesen sem foglalkozott, pedig a terület mégiscsak így értelmezhető a tudományos összhangzatban. És ezért mégiscsak javasoljuk: nevezzük ezt az egész tudományos narratívát – neveléstudománynak.

IRODALOM

- Aczél L. Zs. (2005): *Parázs a hamu alatt*. Budapest: Új Ember–Márton Áron Kiadó
- Csapó B. (2020): Bevezetés: neveléstudományi kutatás és a tudományos eredmények alkalmazása. *Magyar Tudomány*, 181, 1, https://mersz.hu/hivatkozas/matud_319
- Deák G. (2000): *A magyar gyermektanulmányi mozgalom története I*. Budapest: Magyar Pedagógiai Társaság–Fővárosi Pedagógiai Intézet–OPKM
- Dedinszky Gy. (1977): Az ügynevezett „zugiskolák” Békéscsaba tanyavilágában. *Békési Élet*, 12, 4, 496–505. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BekesiElet_1977/?pg=509&layout=s
- Demeter J. – Kilián I. – Pintér M. Zs. (szerk.) (2009): *Ferences iskoladramák I. Csiksomlyói passiójátékok 1721–1739*. Budapest: Argumentum–Akadémiai Kiadó
- Gazda K. (1980): *Gyermekvilág Esztelneken*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1002.pdf
- Halász G. (2013): *Az oktatáskutatás globális trendjei*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó http://nevelstudomany.elte.hu/downloads/2013/nevelestudomany_2013_1_64-90.pdf
- Holt, J. (1969): *The Underachieving School*. New York: Delta Book
- Illich, I. (1970): *Deschooling Society*. New York: Harper & Row
- Iván L. (1976): Zugtanítók, zugiskolák. *Köznevelés*, december 24.
- Kamarás I. (1994): *Bensőséges bázisok*. Budapest: OKI, <https://mek.oszk.hu/14000/14044/>
- Karancz G. (1997): „Pedagógusok” az ún. Kassai Kódexben. *Iskolakultúra*, 1, 29–31. http://real-j.mtak.hu/10010/1/EPA00011_iskolakultura_1997-1.pdf
- Kiss L. (1939): *A kiskondás*. In: Kiss L.: *A szegény ember élete*. Budapest: Athenaeum
- Korczak, J. (2019): *A wilhelmóvkai fiúk*. (ford. Pász P.) Budapest: Magyar Pedagógiai Társaság
- Kozma T. (2001): *Bevezetés a nevelésszociológiába*. Budapest: Tankönyvkiadó, https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/163174/t_dekdb_bibDRT235627.pdf;jsessionid=7D38A5907DE44D81AF6879BF1F733BF1?sequence=3
- Kresz M. (1949): A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. In: Ortutay Gy. (szerk.): *Néprajzi Tanulmányok I*. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem, https://en.mandadb.hu/tetel/427191/Kresz_Maria_A_hagyomanyokba_valo_belenevelodes_egy_parasztfaluban_cimu_munkaja
- Mihály O. (1993): A neveléstudomány helyzete. *Új Pedagógiai Szemle*, 4.
- Mihály O. (1998): *Bevezetés a nevelésfilozófiába*. Budapest: OKKER
- Németh A. (2013): A neveléstudomány főbb fejlődésmoდეlljei és tudományos irányzatai. *Neveléstudomány*, 1, http://real.mtak.hu/37990/1/nevelestudomany_2013_1_18_63_u.pdf
- Nógrádi L. (1913): *A gyermek és a játék*. (Gyermektanulmányi Könyvtár 1. kötet) Budapest: Magyar Gyermektanulmányi Társaság
- Nógrádi L. (1917): *A mese*. (Gyermektanulmányi Könyvtár, 7. kötet) Budapest: Magyar Gyermektanulmányi Társaság
- Radó P. (2017): *Az iskola jövője*. Budapest: Noran Libro Kiadó
- Sándor I. (2019): Ethnopedagogy: The Term and Content. *Acta Generalis Pedagogiae*, 3, DOI: 10.2478/atd-2019-0016, https://www.researchgate.net/publication/338109432_Ethnopedagogy_The_Term_and_Content
- Trencsényi L. (1987): Az úttörő szorgalmasan tanul, de nem osztja meg másokkal a tudását. *Ifjúsági Szemle*, 1.

Könyvszemle

SIPOS JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

A TITOK SZEMIOTIKÁJA

Nem titok a Magyar Szemiotikai Társaság létezése: 1991 óta bírósági bejegyzés révén tevékenykedik. A jelekkel foglalkozó általános tudomány művelőinek munkásságával (egyebek mellett) az immár félszáz szemiotikai tanulmánykötet révén is megismerkedhetett a hazai tudományosság. Ezeknek a kiadványoknak egy része az egri főiskola, majd egyetem támogatásával rendezett konferenciák anyaga.

Az sem titok, hogy a jeltudomány a filozófiával és a nyelvtudománnyal van kapcsolatban, ám módszerként az irodalomtudomány, a művészetelmélet, a néprajztudomány, továbbá a természettudományok nem egy ága (biológia, genetika stb.) alkalmazza.

Az egyének és a (társadalmi) csoportok életüknek, gondolkodásuknak sok vonatkozását valamilyen okból nem kívánják másnak vagy más közösségnek tudomására juttatni. Az okok számosak, kifejezéseink jól mutatják ezt: magántitok, államtitok, üzleti titok, gyónási titok, szolgálati titok, orvosi titok, családi titok, hadi titok és így tovább. Egy jel megfelelő használatához a szemantikai és szemiotikai szint ismerete szükséges, valamelyik hiánya titkot eredményez(het). Az Egerben 2018-ban megrendezett szemiotikai konferencia harminchárom előadásának kötete a titok tárgykörének irodalmi, nyelvi, pragmatikai, művelődéstörténeti, kriminalisztikai, (szociál)pszichológiai, jogi, vallási és más vonatkozásairól ad képet az olvasónak. Ezt a tematikát öt csoportra bontották a szerkesztők, akik az előszóban hangsúlyozzák, hogy „[a] titok társadalmi meghatározottsága, szövevényes jellege miatt nem vizsgálható egyetlen szempontból. A titok jelensége különösen alkalmas antropológiai, azon belül szemiotikai, valamint multidiszciplináris megközelítésre” (8.).

Az első rész összefoglaló címe: *Közösségi titkok, történetek*. Az ide csoportosított tanulmányok témái már önmagukban jelzik, milyen széles terület jelenségeinek kutatása alkalmas szemiotikai vizsgálatra.

A titok antropológiájáról és szemantikájáról, kutatásáról, a társadalom és a titok viszonyáról ad eligazítást Balázs Géza. A jogi titok a témája Arató Balázsnak, aki a már említett üzleti titkot is taglalja. A 18. század Oroszországának

fővárosában a szabadkőművességgel kapcsolatba hozható jelképek elemzésével foglalkozik Tóth Szergej, Újvári Edit okkult tanok, titkos társaságok jelképeiről ír (teozófiai emblémáról, rózsakeresztes iratok képeiről). A 17–18. század szürke eminenciásának, Richelieu-nek életútját, tevékenységét bemutatva a 'szürke eminenciás' jelentését-fogalmát igyekszik megadni Ortutay Katalin. A munkáskolóniákban élő férfiak és nők közötti titkok, elhallgatások antropológiai áttekintése a 20. század közepi világából R. Nagy József dolgozata. Terdikné Takács Szilvia a szent titokról, az eucharisztziáról mint jelelméletről értekezik, kitekintve a hit-titokra. Az első rész utolsó tanulmánya: *Kódfejtés – ex librisekbe zárt üzenetek*. A könyvek tulajdonjegyeinek rejtett, titkos híryanaga abdukciós megfejtést tesz lehetővé Vasné Tóth Kornélia szerint.

A titok, mint az emberi alkotókészség eredménye című részben a néprajztudományban titokjeleknek vagyis tulajdonjegyeknek tulajdonságaival foglalkozik Gráfik Imre. Egy háromszéki község helyneveinek titkairól Már Orsolya, a térképek titkairól Tokaji Ildikó, a mesék titkairól Dallos Edina, a titkos testtetoválásról Szakál Eszter dolgozataiban lehet olvasni.

A titok a nyelvhasználatban összefoglaló fejezetcím első tanulmányában a hallgatás és az elhallgatás szemiotikájával foglalkozik Minya Károly. Hasonlóképp a nyelvi kommunikációs helyzet során képződő titkokat tárgyalja Dobi Edit. A személyiségzavar narcisztikus fajtájának szemiotikájába vezető írás Magyarai Sáráé. Pölcz Ádám vizsgálata az enigmára mint megfejthetetlen titokra vonatkozik. A titkolózás nyelvi megvalósulásában egyes szófajok (névmások) szerepét taglalja Mayer Péter. A nem nyelvi, hanem a beszédet kísérő gesztusok szemiotikai viszonyai a témája Blankó Miklósnak. A beszéd, a megnyilatkozás egyes pragmatikai jelenségeire Tóth Áron Tamás hívja föl a figyelmet.

A titok irodalmi megjelenései témakörben *A névtelen vár* című Jókai-regényben lévő titokvonatkozások nyomait Voit Vilmos keresi, egy másik dolgozat az Ady Endre, Füst Milán és Karinthy Frigyes verseiben lévő *titok* szavai használatának alapján törekszik e költők életfelfogását (jobban) megismerni (Büky László). Hasonlóképpen az orosz avantgárd költészet megfejthető titkaira összpontosít Bagi Ibolya munkája. Kroó Katalin a titok megfejtésének szövegsemiotikai alapjaira hagyatkozva egyik Dosztojevszkij-regényéből hoz példákat. Még az iskolai olvasmányok titkairól is olvashatni (Veszprémi Eszter), a tündérmesék titkairól ugyancsak (Tuba Márta).

A modernség titkait vizsgáló tanulmányok a digitális identitás titkos jeleiről (Szirmai Éva), egy város látens bűnözésének kriminálgeográfiai vizsgálatáról, egy sorsdöntő első világháborús hadititokról (Deák-Sárosi László), a rockzene titkos vonatkozásairól (Márfai Molnár László), az ún. szabadulósobák rejtélyeiről (Horváth Zoltán), a média tabuiról és eufemizmusairól (Menyhért Dorottya), a lemezlovasok által fölhasznált zaj szerepköréről (Horváth Márk és Lovász Ádám) szólnak.

Ez a vázlatos áttekintés mutatja, hogy valóban szövevényes, a társadalomnak mint olyannak sok-sok jelenségében föllelhető a titok szerepe. A tanulmányok sora ezt igazolja, valamint azt is, hogy több tudományág kutatói találkoznak a titok jelenségével. A Magyar Szemiotikai Társaság érdeme, hogy közös mederbe, a szemiotikai szempontú vizsgálat medrébe igyekezett terelni a szerteágazó kutatások folyamát.

(Balázs Géza – Minya Károly – Pölcz Ádám szerkesztők: A titok szemiotikája. [Semiotica Agriensis 17] Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2019. 376 o.)

Büky László

nyelvész, egyetemi tanár

EÖTVÖS LORÁND-EMLÉKÉV 2019

2019-ben nem csak Magyarországon emlékeztünk Eötvös Lorándra halálának századik évfordulója alkalmából. Ez a centenáriumi is ott volt azon a történelmi események és neves személyiségek évfordulóit tartalmazó listán, amelyekről való megemlékezéshez az UNESCO is csatlakozott, hogy mutassa: ezek az egész emberiség számára jelentőséggel bírnak.

Az elmúlt év folyamán – döntően fizikusok és geofizikusok szervezésében, az MTA és az Eötvös Loránd Tudományegyetem erkölcsi, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal anyagi támogatásával, a Szarka László akadémikus által vezetett Eötvös 100 testület koordinálásával – egy sor ünnepi esemény került megrendezésre, elsősorban Magyarországon, de Erdélyben, a Felvidéken és a Délvidéken is voltak megemlékezések, sőt a Nyugat-Európában és Amerikában rendezett nemzetközi konferenciákon is lehetőség nyílt Eötvös Loránd életművének bemutatására legalább egy-egy poszterkiállítás segítségével. Külön említést érdemel a középiskolásokat is megmozgató emlékverseny. Ezeknek az eseményeknek a listája, az ott elhangzott előadások megtalálhatók a www.eotvos100.hu honlapon. A megemlékezések maradandó lenyomataként két könyv jelent meg. Ezek bemutatására tavaly novemberben az MTA székházában a Magyar Tudomány Ünnepehez, illetve a World Science Forumhoz kapcsolódva került sor.

Az első, a Patkós András és Gyáni Gábor főszerkesztők, valamint Dobszay Tamás és Estók János szerkesztők nevével fémjelzett *Eötvös Loránd emlékalbum*, amely közel nyolcvan színes képpel gazdagon illusztrálva, népszerűen megírva, széles olvasóközöniséget megcélözva mutatja be Eötvös Loránd életét, munkásságát, hatását. A munka mintegy fele-fele arányban foglalkozik Eötvössel mint tudóssal, „a klasszikus fizika egyik fejedelmével”, ahogyan állítólag Albert Einstein nevezte halálhírének hallatán, a geofizika egyik atyjával, illetve Eötvös közéleti, tudományos szervezői és egyéb tevékenységével. Hangsúlyos az egyéb szó, hiszen Eötvös Loránd nemcsak egyetemi rektor, akadémiai elnök és kultuszminiszter volt élete egy-egy szakaszában, hanem aktív sportember, hegymászó, aki évtizedeken keresztül nyaranta – sokszor leányaival együtt – rendszeresen túrázott a dél-tiroli Dolomitokban, néhány csúcsot pedig elsőként hódított meg. A könyvet Eötvös Loránd élete legfontosabb eseményeinek kronologikus bemutatása, és a róla írt cikkek bibliográfiája egészíti ki.

Különös érdekessége ennek a könyvnek, hogy a magyar szerzők mellett Ephraim Fischbachtól, a Purdue University professzorától is tartalmaz egy írást, amelyben Eötvös leghíresebb mérésének, a tehetetlen és súlyos tömeg arányos-

ságát rendkívüli pontossággal alátámasztó kísérletnek máig tartó hatását elemzi a szerző.

Ezen a ponton érintkezik ez a munka a másik, Kilényi Éva által szerkesztett kötettel, melynek címe *Az Eötvös kísérlet – történelmi keretben*. Ez a könyv kimondottan a terület szakértőinek készült, ugyanakkor rendkívül fontos tudománytörténeti dokumentum.

A már említett téma, a tehetetlen és súlyos tömeg arányossága már az 1880-as évek második felében foglalkoztatta Eötvöst. Ekkor végezte az első ilyen méréseit. Még intenzívebben folytatta ezeket, amikor 1906-ban a Göttingeni Királyi Tudományos Társaság Beneke alapítványa pályadíjat írt ki a tehetetlenség és a tömegvonzás arányosságára vonatkozó newtoni törvény eddigieknél nagyobb pontosságú vizsgálatára. A pályadíjat 1909-ben az Eötvös és két munkatársa, Fekete Jenő és Pekár Dezső által benyújtott mű nyerte el.

A benyújtott munka nem maradt ránk. Az elért eredményekről csak Eötvös halála után, 1922-ben jelent meg a híres Eötvös–Pekár–Fekete-cikk, amelyben jelezték, hogy az eredeti tanulmány terjedelme miatt szükségessé vált az értekezés nagymértékű rövidítése. Mivel Eötvös hagyatékát az Eötvös Loránd Geofizikai Intézet (ELGI) őrizte, vélhető volt, hogy ott vannak az eredeti kéziratok. A kétezres évek elején az ELGI-ben – az intézmény költözése során történt keveredés miatt nem pontosan a várt helyen – valóban előkerült az az Eötvös által a pályamunkához tartozó mérések idején készített kézirat, amelyben a mérési eredményeket elemzi. Ez annyira felkeltette a már említett Fischbach érdeklődését, hogy rávette a Brookhavenben dolgozó Dávid Gábort a német nyelvű kéziratnak nyomtatható változatba történő átültetésére. Dávid Gábor pedig annyira beleszeretett ebbe a munkába, hogy ennél jóval többet tett. Gondosan összevetette az 1906 és 1909 között Eötvös által írt kéziratot a két munkatárs által 1922-ben hármuk nevében megjelentetett cikkel, megkeresve, hogy hol melyik tartalmaz többet.

A könyv igazi érdekességét éppen az adja, hogy a kézirat facsimiléje mellett ott találjuk a Beneke-pályázatra készült anyagnak egy így rekonstruált változatát, amely a kézirat és az Eötvös–Pekár–Fekete-cikk egyesítése révén jöhetett létre. Pontosan követhető, hogy mely részek maradtak ki a cikkből vélhetően terjedelmi okokból, és ezért most látnak először napvilágot, és melyek azok a részek, amelyek a munkafolyamat közben készült kéziratba még nem kerültek be.

Ebben a formában a mű nemcsak tudománytörténeti érdekességű, hanem az ezzel foglalkozók számára fontos információk forrása. Ezért a magyar kiadás mellett a könyv angol nyelven is megjelent. Ugyanez vonatkozik egyébként az emlékalbumra is. Annak is született egy angol változata, hogy segítségével még szélesebb körben lehessen ismertté tenni Eötvös Loránd emberi nagyságát, fantasztikus életművét, tudományos tevékenységének máig tartó hatását. A szélesebb megismerhetőséget segíti az, hogy mindkét könyv magyarul és angolul

is hozzáférhető az MTA KIK által kezelt REAL repozitóriumban (az ún. Beneke-kötet angolul csak kérésre, a többi könyv szabadon). Az online kiadásnak az az előnye is megvan, hogy a fájlok konverziója során a Beneke-kötet nyomtatott változatába becsúszott nyomdahibákat már javították.

(Dobszay Tamás–Estók János–Gyáni Gábor–Patkós András szerkesztők: Eötvös Loránd emlékalbum. Budapest: Kossuth Kiadó, 2019, 175 o. <http://real-eod.mtak.hu/8253/>

Tamás Dobszay–János Estók–Gábor Gyáni–András Patkós editors: Roland Eötvös Memorial Album. Budapest: Kossuth Publishing, 2019, 175 p. <http://real-eod.mtak.hu/3799/>

Kilényi Éva szerkesztő: Az Eötvös kísérlet – történelmi keretben. Budapest: Unicus Műhely, 2019, 232 o. <http://real-eod.mtak.hu/8265/>

Éva Kilényi editor: The Eötvös Experiment in Its Historical Context. Budapest: Unicus Műhely, 2019, 232 p. <http://real-eod.mtak.hu/8266/>

Sólyom Jenő

az MTA rendes tagja

Kitekintés

GIMES JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

KI KÜLDHETI PÓTVIZSGÁRA A ROBOTPILÓTÁT?

A fejlett gépjárművezetés-támogató rendszerek eredményei alapján sokszor a közeli jövő lehetőségeként vetődik fel a vezető nélkül közlekedő autók tömeges elterjedése. Az autóipar fejlesztőinek fel van adva a lecke. A Ben Gurion Egyetem kutatói az International Association for Cryptologic Research honlapján megjelent, 17 oldalas tanulmányukban a jelenleg legfejlettebbnek tartott rendszerről állítottak ki biztonsági szempontból elégtelen bizonyítványt.

A részletesen ismertetett tesztek eredményeivel és a kísérletekről készült, az internetre feltöltött videókkal azt mutatják be, hogy viszonylag egyszerű, bárki számára hozzáférhető eszközökkel – amilyen egy drónra szerelt kivetítő vagy egy meghekkelt útszéli digitális hirdetőtábla – félrevezethetők a robotpilóták. Elég nekik egy bokorra vetített kép, hogy azt közlekedési táblának értékeljék, eltéríthetők az útestre vetített kamu útjelekkel, gyalogosnak látják a vetített kétdimenziós alakokat, gyakorlatilag bárhol megállíthatók, bárhova irányíthatók.

A tanulmány irodalmi összefoglalása szerint korábban is megjelent már közel egy tucat cikk a biztonsági résekről, az azok kihasználásával operáló támadásokhoz azonban magas szintű szakértelem és komoly technikai háttér kellene, így valószínűsége kisebb. Ezzel szemben a most publikáltak szerint súlyosabb a helyzet, a sarki boltban beszerezhető eszközökkel bárki megbolondíthatja a robotsofőrt.

Nassi, B. – Nassi, D. – Ben-Netanel, R. et al.: *Phantom of the ADAS: Phantom Attacks on Driver-Assistance Systems*. <https://eprint.iacr.org/2020/085.pdf>

GÉNANALÍZIS ÉS MESTERSÉGES INTELLIGENCIA – ÚJ MÓDSZEREK ÉS ÚJ EREDMÉNYEK AZ ANTIBIOTIKUM KUTATÁSÁBAN

Corbomycin – így nevezeték el azt az új antibiotikumot, amelyet kanadai és amerikai kutatók (McMaster University, Université de Montréal, Indiana University) fedeztek fel. Az új baktériumellenes szer kémiaiilag az ún. glikopeptidek családjába tartozik, ám hatásmechanizmusa eltér a család eddig ismert tagjainak hatásmechanizmusától. Míg azok gátolják a baktériumsejteket kívülről védő sejtfal

felépülését, a corbomycin ezzel éppen ellentétes tevékenységet fejt ki. Gátolja a sejtfal lebomlását, és ezzel alkalmatlanná teszi arra, hogy alkalmazkodjon például a sejtosztódáskor bekövetkező méretnövekedéshez.

Bár ma már a szintetikus baktériumellenes szereket is antibiotikumoknak hívják, korábban csak azokat az anyagokat nevezték így, amelyeket mikroorganizmusok termeltek más mikroorganizmusok ellen, hogy biztosítsák saját túlélésüket az adott környezetben. Például az Alexander Fleming által felfedezett penicillint a *Penicillium notatum* nevű penészgomba termeli.

Gerard Wright és munkatársai az ún. *Actinomyces* családba tartozó, talajban élő baktériumokban találták meg az új antibiotikumot. A mikroorganizmus genetikai anyagában tudatosan megtervezett vizsgálatokat végeztek. Egyrészt egyfajta evolúciós szemléletet követve olyan géneket kerestek, amelyek glikopeptidek termelődéséért felelősek, másrészt ezek között olyanokat, amelyeknek nincsenek ismert rezisztenciagénjei. (A rezisztencia, vagyis a kórokozónak az a képessége, hogy egy antibiotikum hatását ki tudja védeni, genetikai változás következménye.) Azt feltételezték ugyanis, hogy ha nincs rezisztencia, akkor egy ismeretlen hatásmechanizmusról van szó.

Így találták meg a corbomycint, amellyel egerekben még a meticillinrezisztens *Staphylococcus aureus* (MRSA) bőrfertőzést is kezelni tudták. Az MRSA igen veszélyes kórokozó, szuperbaktériumnak is hívják, mellyel leggyakrabban kórházban fertőződnek meg az emberek.

A kutatók az új antibiotikum mellett több, már korábban ismert vegyületről bizonyították, hogy ezzel a most felfedezett hatásmechanizmussal pusztítják a baktériumokat. Képpalkotó technikákkal is bizonyították a baktérium sejtfalának lebomlását gátló effektust.

Egy másik nagyon érdekes amerikai–kanadai (Massachusetts Institute of Technology, Harvard University, McMaster University) kutatás során mesterséges intelligencia felhasználásával fedeztek fel új, hatékony antibiotikumot. A halicin a 2001: *Űrodüsszeia* című könyv és film intelligens számítógéphőséről, HAL-ról kapta a nevét.

James Collins és munkatársai egy olyan tanulásra képes neurális hálózatot fejlesztettek ki, amelynek „kiképzése” során 2335 ismert, az *Escherichia coli* nevű baktérium ellen hatékony vegyületet kellett részletesen megismernie. Volt közöttük háromszáz törzskönyvezett gyógyszer, és nyolcszáz állatokból, növényekből, mikroorganizmusokból származó természetes anyag. A tanulási folyamatban a mesterséges intelligenciát megtanították bizonyos hatás-szerkezet összefüggésekre, majd arra „kérték”, hogy a Drug Repurposing Hub nevű molekulakönyvtár vegyületei közül válasszon olyanokat, amelyek az *E. coli* ellen hatékonyak lehetnek. A könyvtár kb. hatezer vegyületet, törzskönyvezett gyógyszereket és a gyógyszerfejlesztés valamelyik korábbi fázisában lévő anyagokat tartalmaz. A kutatók a molekulakönyvtárból a mesterséges intelligenciának olyan vegyületeket mutattak,

amelyek szerkezete eltér a konvencionális antibiotikumok szerkezetétől, és arra „kérték”, válassza ki közülük azokat, amelyeknek coliellenes hatásuk lehet.

A gépi tanulórendszer ajánlatai közül Collinsék százat találtak alkalmasnak arra, hogy kísérletezzenek velük, és ezek közül a halicin, amelyet mostanáig cukorbetegség elleni szerként teszteltek, nagyon ígéretes potenciális antibiotikumnak tűnik. Egerekben elpusztította például az igen veszélyes *Clostridium difficile* nevű kórokozót. A halicin hatásmechanizmusa is új; a baktériumsejt membránjában a protonok transzportját gátolja.

A kutatók a ZINC15 nevű adatbázis 107 millió molekuláját is megvizsgáltatták a gépi tanulórendszerrel. Végül egy huszonhárom tagú lista vegyületeit vetették alá kísérleteknek, melyek közül nyolc mutatott antibakteriális hatást. A nyolcból kettő számos, betegséget okozni képes baktérium ellen hatékonyan mutatkozott, és még az antibiotikum-rezisztens *E. coli* is el tudta pusztítani.

A kutatók azt remélik, hogy külső partner – például gyógyszergyár – bevonásával a halicinnel hamarosan megkezdődhetnek a klinikai vizsgálatok, azaz az embereken történő kipróbálás.

Igazán új antibiotikum legalább két évtizede nem született. Pedig óriási szükség lenne rá, hiszen a rendelkezésre álló antibiotikumokra rezisztens kórokozó törzsek rohamosan terjednek a világon. Egyes becslések szerint – új gyógyszerek híján – 2050-re a rezisztens kórokozók évente legalább tízmillió ember halálát fogják okozni.

Culp, E. J. – Waglechner, N. – Wang, W. et al.: Evolution-guided Discovery of Antibiotics That Inhibit Peptidoglycan Remodelling. *Nature*, 2020. 8387, 707. DOI: 10.1038/s41586-020-1990-9

Stokes, J. M. – Yang, K. – Swanson, K. et al.: A Deep Learning Approach to Antibiotic Discovery. *Cell*, 20 February 2020. 180, 4, 688–702.e13, DOI: 10.1016/j.cell.2020.01.021, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0092867420301021>

TESTBESZÉD

Két ember megy egymás mellett, nem ismerősök, soha nem találkoztak, véletlenül kerültek egymás mellé. Vajon egyszerre lépnek vagy nem? És vajon mikor igen és mikor nem? Mitől függ? Ilyen kérdésekre kerestek válaszokat a Tohoku Egyetem kutatói, ötletesen megtervezett kísérletekkel, a kísérleti alanyokat – a befolyásmentes eredmények érdekében – némileg megtévesztve.

A mozdulatok mások mozgásával történő összehangolása egyaránt lehet tudatos vagy öntudatlan. A katonák vagy a táncosok egyszerre lépése nyilvánvalóan tudatos, gyakorolt szinkronizáció, ugyanakkor az is előfordul, hogy az egymás

mellett haladók önkéntelenül felveszik egymás ritmusát. Hogy ezeknek az idegi szabályozási mechanizmusa ugyanolyan-e, az mindmáig ismeretlen. A mozgás-szinkronizáció és a szociális tényezők kölcsönhatásáról is sok vizsgálatot publikáltak már; a szociális kapcsolatok elősegítik a mozdulatok összehangolását, ugyanakkor a szinkronizációnak is pozitív hatása van a kapcsolatépítésre.

A kísérletsorozat, a kutatók szándékai és interpretációja szerint, a résztvevők önkéntelen mozgásszinkronizációja és az egymásra gyakorolt első benyomása között mutatott ki összefüggést. Az eredmények szerint, akik szimpatikusnak látják egymást, azok mozdulataikat ismeretlenként is öntudatlanul összehangolják.

Cheng, M. – Kato, M. – Saunders, J. A. et al.: Paired Walkers with Better First Impression Synchronize Better. *PLOS ONE*, 15(2): e0227880, DOI: 10.1371/journal.pone.0227880, <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0227880>

MEGBÍZHATÓBB TERHESSÉGI TESZT, BÁLNÁKNAK

Új terhességi tesztet dolgoztak ki amerikai és ausztrál kutatók púpos bálnák számára. Azt, hogy mikor veszi észre egy bálnahölgy, ha állapotos, vagy érdekl-e ez egyáltalán, nem tudhatjuk, de az emberek, különösen a bálnakutatók, kíváncsiak. És a bálnakutatás nem egyszerű, nemcsak a méretek miatt, hanem azért is, mert lévén szigorúan védettek, a kutatás lényegében csak a megfigyelésükből állhat.

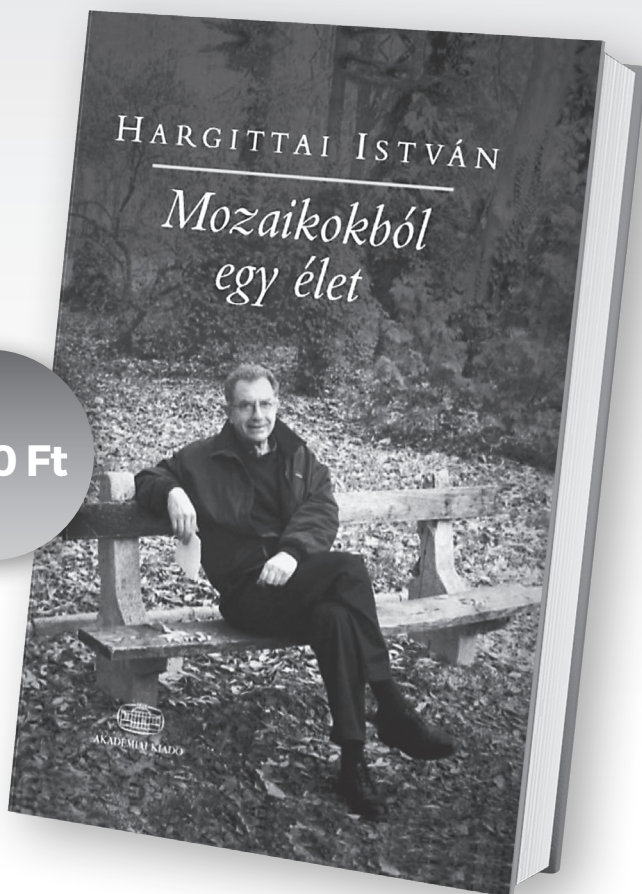
Néha egy kis biopszia azért belefér (szigorúan szabályozott módon, 3-4 centiméteres, 0,8-0,9 mm átmérőjű távirányítós dárdákkal). Ausztrália partjai közelében a párzási helyükre vonuló, majd az onnét távozó ötvenkét potenciális bálnaanyától begyűjtött bálnaszírminta tizenegyféle szteroid hormonjának koncentrációját határozták meg. A tekintélyes méretű adathalmazból aztán kiderült, hogy az ez idáig a terhesség indikátorának tartott magas progeszteronszint nem lehet nyerő, összesen egyetlen mintánál tapasztaltak ilyet. A statisztikai elemzések alapján arra következtettek, hogy a tesztoszteron és az androsztendion magas szintje jelzi legmegbízhatóbban a várható gyermekáldást.

Luch, G. D. – Boggs, A. S. P. – Kucklick, J. R et al.: Androstenedione and Testosterone But Not Progesterone Are Potential Biomarkers of Pregnancy in Humpback Whales (*Megaptera novaeangliae*) Approaching Parturition. *Scientific Reports*, 19 February 2020. 10, Article number: 2954, DOI: 10.1038/s41598-020-58933-4, <https://www.nature.com/articles/s41598-020-58933-4>

Hargittai István

Mozaikokból egy élet

A mű bevezetéséből: „Pályám és egész életem során sokszor hajszálon múlt, hogy egyről a kettőre juthattam. (...) Egy középiskolai matematikatanár, egy moszkvai professzor, egy norvég akadémikus, egy mechanikai műszerész, egy könyvsorozat szerkesztője, egy impresszionista festő képe, egy lapkiadó – mind hosszabb-rövidebb ideig pozitívan befolyásolta pályámat. Közülük válogattam, hogy utaljak arra a hatásra, amelyet gyakoroltak rám... Ezekből a portrévázlatokból ... áll össze ... egy önarckép vázlata.”

4200 Ft

Nyomtatott mű: www.akademiai.hu

Digitális kiadás: www.mersz.hu

MeRSZ.hu

AKADÉMIAI KIADÓ

www.akademiai.hu

A következő szám tartalmából

- Trend lesz-e (a jövőben is) a bűnözés csökkenése?
- Biológiai nagymolekulák szerkezete – a gondolattól a felfedezésig
- Tények és tévhitek a pszichiátriában; depresszió, öngyilkosság és antidepresszívumok

2

0

2

0

Útmutató a cikkek megírásához:

www.magartudomany.hu/utmutato

A folyóiratra vonatkozó, szerzőknek szóló közlési elvek a fenti hivatkozásra kattintva találhatóak.

AKADÉMIAI KIADÓ

Tartalom

■ TEMATIKUS ÖSSZEÁLLÍTÁS: SZABAD GYÖRGY, A TÖRTÉNÉSZ

VENDÉGSZERKESZTŐK: Dénes Iván Zoltán, Hörcher Ferenc

Dénes Iván Zoltán, Hörcher Ferenc: Bevezetés

Míru György: Szabad György és a magyar történetírás függetlenségi paradigmája

Hermann Róbert: Személyes vagy tudományos? Kosáry Domokos és Szabad György vitájának előzményei

Dénes Iván Zoltán: Egy szokatlan vita

Velkey Ferenc: Szabad György autobiográfiái

Csorba László: Szereplő és visszatekintő – egy szövegtípusról jegyzetkészítés közben

■ TANULMÁNYOK

Halmos Tamás, Suba Ilona: Az inzulin 100 éve – a kezdetektől napjainkig

Polónyi István, Kozma Tamás: A magyar felsőoktatás fejlődése a rendszerváltás után

Csutora Mária: Fenntartható boldogság? Szubjektív jóllét ökológiai határok között

N. Szabó József: A „fordulat” és a műszaki értelmiség (1946-1948)

Tüskés Gábor: II. Rákóczi Ferenc *Egy bűnös vallomása* című művének újraértékeléséhez

Pálffy Péter Pál: Erdős Pál állambiztonsági dossziéja

■ VÉLEMÉNY, VITA

Makara B. Gábor: Problémák az MTA szavazási eljárásaiban

Trencsényi László, Nagy Ádám, Flach Richárd: A neveléstudomány csak a tanóra tudománya?

■ KÖNYVSZEMLE

Sipos Júlia gondozásában

A titok szemiotikája – *Büky László*

Eötvös Loránd-émlékév 2019 – *Sályom Jenő*

■ KITEKINTÉS

Gimes Júlia gondozásában

Ára: 980 Ft

2

0

2

0